

НЕВІДОМА УКРАЇНА

С У Ч А С Н І С Т Ь

- Гетьманщина — центральне явище української історії
- Чигирин — столиця Богдана Хмельницького
- Батурин і гетьман Іван Мазепа
- Глухів — остання столиця Гетьманщини

І С Т О Р И Ч Н О І

с п а д щ и н и

ГЕТЬМАНСЬКІ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Віктор
Вечерський

УКРАЇНСЬКА АРХІТЕКТУРА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Н Е В І Д О М А У К Р А І Н А

Н Е В І Д О М А У К Р А І Н А

Ця книжка видана на відзначення 300-річчя події, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу

Віктор Вечерський

ГЕТЬМАНСЬКІ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»
Київ — 2008

УДК 726.5(477)

ББК 85.113(4УКР)1

В 39

Рецензенти:

М. Кучерук — голова Державної служби з питань національної культурної спадщини.

Т. Чухліб — канд. іст. наук, провідний наук. співробітник Інституту історії України, директор Науково-дослідного інституту козацтва.

Вечерський В.

В 39 Гетьманські столиці України / В. Вечерський. — К.: Наш час, 2008. — 320 с. — (Сер. «Невідома Україна»).

ISBN 978-966-8174-91-9

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

Книжка присвячена малодослідженому феномену української історії та культури — тим містам, які виконували столичні функції протягом існування української держави у специфічній формі гетьманату — так званої Гетьманщини з 1654 р. до 1782 р. Це автономне державне утворення, що постало в горнілі національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, відіграло провідну роль у формуванні української національної ідентичності. Адміністративними центрами гетьманської України в ті часи були послідовно міста Чигирин, Батурин, Глухів. Сьогодні вони є основними «віхами національної історії», в них створені національні історико-культурні заповідники. Розповідь про ці міста дозволить спростувати чимало за давних стереотипів.

ББК 85.113(4УКР)1

ISBN 978-966-8174-91-9

ISBN 966-8174-12-7 (серія)

© В. Вечерський, 2008

© Т. Харламова, ідея серії, 2008

© «Наш час», оригінал-макет, художнє оформлення, 2008

Зміст

Вступ	7
<i>Розділ 1.</i> Гетьманщина як центральне явище української історії ..	13
<i>Розділ 2.</i> Міста України за доби Гетьманщини	35
Особливості оборонних комплексів	49
Монастирі	56
<i>Розділ 3.</i> Українська архітектура доби Гетьманщини	63
Передумови розвитку архітектурного фаху	63
Професійна діяльність у галузі архітектури того часу	65
Основні риси архітектури	70
Архітектурна стилістика	86
<i>Розділ 4.</i> Чигирин — столиця гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка	94
У вирі боротьби	98
Гетьманська резиденція	109
Наступники Богдана Хмельницького	112
Замок	123
Руїна і відродження	131
Суботів	144
<i>Розділ 5.</i> Батурин — столиця гетьманів Дем'яна Ігнатовича Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи ..	157
Гетьман Мазепа	170
Мазепинський Батурин	179
Знищення Батурина	187
Крупницько-Батуринський монастир	197
<i>Розділ 6.</i> Глухів — остання столиця Гетьманщини	204
Передісторія	205
«Містечко Новий Острог»	207
Столиця	216
Українська держава XVIII століття	223

	Культурний поступ	247
	Ліквідація автономії	264
	«Самый пошлый уездный городок»	268
<i>Розділ 7.</i>	Останній гетьман	273
Епілог	Сучасність історичної спадщини	290
	Чигирин	292
	Відродження Батурина	297
	«Чи глухо в Глухові?»	300
	Рекомендована література	307
	Словничок термінів	316
	Радимо відвідати	319

Вступ

Серед сотень стародавніх міст України є кілька, священних для кожного українця. Передусім це Київ — «мати міст руських», далі Галич — столиця королівства, потім — Чигирин, Батурин і Глухів — три гетьманські столиці, які підхопили естафету української державності у специфічних умовах XVII—XVIII століть. Розмірковуючи над їхньою долею, відкриваємо просту істину: наша, як нині модно казати, «молода незалежна держава» насправді має цілком поважний вік, бо з'явилася вона не 1991-го і навіть не 1917 року, а набагато давніше, і згадані міста Західної, Центральної та Східної України, попри всі історичні катаклізми, берегли й передавали наступним поколінням українців тисячолітні державницькі традиції.

1968 року американський дослідник української архітектури Левко Майстренко зазначив: «За Гетьманщини було три столичних міста: Чигирин — за Хмельницького, Батурин — за Мазепи і Глухів — аж до ліквідації Гетьманщини. Від цих історичних міст, перлин нашого містобудування, залишилися, фактично, лише назви». Ця теза характеризує небезпечний стереотип, який унаслідок браку досліджень та належної інформації поширився не лише в Україні, а й по світу. Нам накидають думку, ніби українська культура загалом і містобудівна зокрема цілковито втрачені, тож можемо розпочинати будівництво нової української культури мов би з чистого аркуша. А охороняти, вивчати, відроджувати національну спадщину — марна справа, бо від неї «залишилися тільки назви».

На щастя, такі настанови не відповідають дійсності. У цьому зможе переконатися читач даної книжки, присвяченої молододослідженому феномену української історії та культури — тим містам,

які виконували столичні функції у XVII та XVIII століттях протягом існування української держави — так званої Гетьманщини від 1654 до 1782 року. Це автономне державне утворення, що постало в горнілі Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, відіграло головну роль у формуванні української нації, її самосвідомості. Адміністративними центрами гетьманської України в ті часи були послідовно міста Чигирин, Батурин, Глухів. Сьогодні вони є основними «віхами національної історії», до них ми звертаємося, осмислюючи своє минуле і прагнучи гідного майбутнього. В усіх цих містах нині діють державні історико-культурні заповідники. Розповідь про гетьманські столиці дасть змогу спростувати чимало за давніх стереотипів, які стосуються історії української архітектури.

Перший стереотип: для розвитку архітектури потрібен, нібито, мир, спокій, економічне процвітання. А в книжці показано, що найвизначніші шедеври архітектури XVII—XVIII століть, які є нашим оригінальним національним внеском до скарбниці світового зодчества, постали в часи суцільних воєн і розрухи. Причина такого бурхливого розвитку архітектури була дуже простою: тоді найширші народні маси (а не тільки суспільна еліта, як тепер) за доби Гетьманщини отримали повну свободу підприємницької діяльності й сповна цією свободою скористалися.

Другий стереотип: архітектура — мистецтво королів. Україна в XVII—XVIII століттях довела, що королі, царі, імператори не мають монополії на архітектуру найвищих досягнень. Найяскравіші досягнення українського зодчества були пов'язані із замовленнями й працею передусім самоврядних громад, а вже потім — правлячої верхівки: гетьманів, полковників, інших представників козацької старшини.

Третій стереотип стосується столичної архітектури. Наші сучасники й досі намагаються знайти у Чигирині, Батурині та Глухові якісь сліди колишньої «державної величі» і не знаходять, бо їх там і не було. А ця справжня велич зосереджувалась тоді в Києві, який не мав провідного адміністративного статусу, зате мав стародавнє

самоврядування й ореол «матері міст руських». Саме в цей період на перший план виходить найпотужніша в Україні архітектурна школа — київська, котра й вплинула на гетьманські столиці, особливо на Батури́н і Глухів.

І останній парадокс: в Україні у ті часи на запрошення гетьманів працювали майстри різного походження й різних національностей. Але творили всі вони архітектуру українську. Вони не копіювали зразки нашого давнього чи зарубіжного зодчества, а створювали нове, міцно стоячи на ґрунті українських архітектурних традицій, у всеозброєнні світового архітектурного досвіду.

Розпочинається наша розповідь із загального огляду Гетьманщини як історико-культурного феномену, центрального явища в історії України. Далі йдеться про те, чим були міста України за доби Гетьманщини, після чого дається загальний огляд нашої архітектури цього часу. Потім великі розділи присвячені послідовно трьом гетьманським столицям. Розповідається про Чигирин — столицю Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, а також про Суботів — резиденцію Богдана Хмельницького; потім про Батури́н — столицю гетьманів Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи. Тут окремо йдеться про трагедію знищення Батурина російською армією у 1708 році, а також про Крупицько-Батури́нський монастир і його святителя Дмитрія Ростовського.

Значний розділ присвячено Глухову як останній столиці Гетьманщини. Те, що місту надано такої великої уваги, не випадково. Адже восени 2008 року виповнюється 300 років з часу вікопомних подій Північної війни, коли армією російського царя Петра I було знищено Батури́н, а столицю Гетьманщини перенесено до Глухова. Попри сподівання російських самодержців на те, що в післябатури́нську добу налякана козацька старшина в Глухові буде більш поступливою до Російської імперії, такого не сталося. Саме в глухівський період історії Гетьманщини (1708–1781 роки) Україна створила найбільш розвинену у своїй історії систему державного управління, що включала представницькі, законодавчі, виконав-

чі, судові, військові, фіскальні органи влади. Саме тоді виник прототип українського парламенту — шляхетський сейм, що збирався регулярно, а також зроблено спробу запровадити спадкове гетьманство в роду Кирила Розумовського для остаточного розриву з Російською монархією. Саме на добу після 1708 року припадає розквіт у Глухові козацького літописання та української політичної думки, без яких не було б можливим українське національне відродження XIX та XX століть. Тому не буде перебільшенням сказати, що не тільки Чигирин і Батурин, а й Глухів належить до числа міст-символів української незалежності. Остання гетьманська столиця продовжила майже на ціле століття естафету української державності, засвідчивши тяглість національних державотворчих традицій.

Окремий розділ присвячуємо постаті людини, з якою нерозривно пов'язана «золота осінь української автономії», — останньому гетьманові Кирилу Розумовському, котрий зазнав удосталь несправедливо упереджених оцінок як від сучасників, так і від нащадків. Він був видатною особистістю свого часу, назавжди увійшовши в історію України, в літопис її державотворчих змагань. Проте оцінки цієї постаті, які роблять не тільки поети й письменники, а й фахові історики, досить суперечливі. У книжці свідомо акцентуємо його велику державотворчу діяльність. І не вина гетьмана, що ця діяльність, зрештою, скінчилася не появою нової європейської монархії (таке не вдалося нікому з гетьманів), а скасуванням автономії та цілковитим включенням Гетьманщини до складу Російської імперії. Відтак драматична постать останнього гетьмана України заслуговує на зважену оцінку з нашої історичної перспективи і на вдячну пам'ять нащадків.

В епілозі наголошуємо на необхідності збереження історичної спадщини, розповідаємо про сучасний стан трьох гетьманських столиць, перспективи розвитку тамтешніх заповідників, реставрації та використання стародавніх пам'яток, розвитку туризму.

Наприкінці книжки подано список рекомендованої літератури, словничок термінів та інформацію про заклади, які варто відвідати:

це музеї та заповідники у Києві, Чернігові, Чигирині, Батурині й Глухові.

Та перш ніж почати нашу розповідь, вважаємо за необхідне підкреслити, що тільки в останні декілька років, за президентства Віктора Ющенка, Українська держава нарешті «повернулася обличчям» до проблем наших історичних столиць доби Гетьманщини.

У 2002 році за ініціативи Віктора Ющенка Уряд ухвалив Комплексну програму збереження пам'яток батуринського заповідника «Гетьманська столиця», відповідно до якої з 2005 року в Батурині проведено великий обсяг робіт з реставрації пам'яток та розвитку цього містечка. Згодом Президент своїм указом надав батуринському заповіднику статусу національного.

Указом від 9 жовтня 2007 року Президент України Віктор Ющенко затвердив заходи, які треба провести протягом 2008–2009 років на відзначення 300-річчя подій, пов'язаних з воєнно-політичним виступом гетьмана України Івана Мазепи та укладенням українсько-шведського союзу під час Північної війни 1700–1721 років, виходячи зі значення цих подій у багатомісячній історії українського державотворення. Згідно з цим указом Уряду доручено організацію та проведення заходів до 300-х роковин Батуринської трагедії 1708 року та зруйнування у 1709 році Запорозької Січі. Необхідно також забезпечити проведення робіт з ремонту, реставрації і музеєфікації палацового комплексу Кирила Розумовського в Батурині, благоустрій території міської цитаделі, в тому числі укріплення Меморіального Хреста, а також облаштування інших об'єктів, необхідних для нормальної життєдіяльності Батурина.

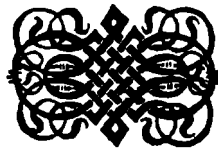
21 листопада 2007 року Президент України видав Указ «Про деякі питання розвитку Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» та селища Батурина», яким передбачено здійснити упорядкування всіх історичних територій Батурина — замку, міської фортеці, гетьманської резиденції на Гончарівці, а також реставрувати всі пам'ятки, частково відтворити втрачені будівлі та споруди Мазепиної доби та завершити створення меморіального комплексу. Зазначені в Указі й необхідність створення в

Батурині музейних зібрань, будівництво сучасних доріг, шкіл тощо. Буде створено постійно діючу Батуринську археологічну експедицію, подальша робота якої, безсумнівно, збагатить наші знання як про гетьманський Батурин, так і про українську історію доби Гетьманщини загалом. А найголовніше, Президент у цьому Указі запропонував відновити історичну справедливість, повернувши Батурин статус міста, якого його позбавили російські царі.

6 червня 2007 року Президент України Віктор Ющенко на підтримку ініціатив громадськості видав Указ «Про збереження історико-культурної спадщини та розвиток туристичної інфраструктури міста Глухова», яким передбачено залучення інвестицій на розвиток туристичної інфраструктури міста Глухова, реставрація його пам'яток та необхідність здійснення науково-пошукової та громадсько-краєзнавчої роботи для виявлення нових об'єктів, пов'язаних з гетьманським періодом в історії України, проведення у Глухові науково-практичної конференції, присвяченої гетьманському періоду історії України.

Всі ці державні документи наголошують ще одну дуже важливу річ: доконечну потребу в дослідженні й широкій популяризації всього, пов'язаного з українською історією та культурою козацько-гетьманської доби. Саме цій меті й слугує наша книжка.

ГЕТЬМАНЩИНА ЯК ЦЕНТРАЛЬНЕ ЯВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

*Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться!
Було колись панували
Та більше не будем.
Тії слави козацької
Повік не забудем.*

Т. Шевченко

Середина XVII століття ознаменувала найбільший перелом в українській історії та культурі. Це було пов'язано насамперед з великими історичними подіями. У 1648 році закінчилася кривава Тридцятилітня війна, яка зменшила населення Центральної Європи майже вдвічі. Того ж року в Україні розпочалася національно-визвольна революція, що закарбувалася в нашій історії під найменуванням Хмельниччини. Ця боротьба переросла в низку воєн, які тривали з невеликими перервами майже 30 років і скінчилися 1678 року знищенням першої гетьманської столиці Чигирин, спустошенням Правобережної Наддніпрянщини й частково Поділля. Проте в перебігу цих подій на теренах України радикально змінилися соціально-економічні відносини й відродилася своя держава – у формі так званої Гетьманщини. На практиці це означало поширення на Волость, тобто колишні воеводства Польсько-Литовської

Князь Дмитро Вишневецький

Речі Посполитої — Київське, Брацлавське, Чернігівське, частину Волинського — та південно-східні райони Білорусі, влади Запорозької Січі й життєвого устрою, притаманного українському козацтву.

Українське козацтво виникло, за історичними документами, у кінці XV століття. Важливу роль у його становленні як військово-політичної сили відіграв волинський князь Дмитро Вишневецький, відомий у народних думках і піснях під прізвиськом Байда. У середині XVI століття Вишневецький був старостою прикордонного міста Черкаси. Як православний лицар він прагнув оборонити християнський світ від

татар і турків. У нього виник шалений задум: зібрати до купи розрізнені ватаги розбишак, мисливців і просто втікачів, що промишляли на Дніпрі нижче від порогів. Завдяки непролазним плавням, порогам і лісам місцевість та була неприступною для непроханих гостей. І ось у цьому раю для вільних, нікому не підлеглих людей, на віддаленому, але стратегічно важливому острові Мала Хортиця посеред Дніпра князь Дмитро збудував замок для захисту від Туреччини і Криму. У такий дещо парадоксальний спосіб князь започаткував Запорозьку Січ — колицку українського козацтва. Дмитро Вишневецький не тільки згуртував запорозьких сміливців, а й заснував новий, доти небачений у Європі лицарський орден. Він визначив головний напрям козацької політики на наступні 250 років: служити будь-кому, але відстоювати лише власні інтереси; використовувати й підігрівати суперництво сусідніх держав для зміцнення спершу Запорозької Січі, а потім — Козацької держави.

Вишневецький з козаками здійснив кілька вдалих походів на Крим і Туреччину. Зрештою він закликав європейські держави до хрестового походу проти мусульман. Але Польща його не підтримала. Тоді князь подався у Москву, до Івана Грозного. Спершу вони порозумілися. Проте Вишневецький швидко розчарувався і в цареві, і в московській політичній еліті. Повернувшись в Україну, він раптом згадав, що його дідом по матері був Штефан Великий — найбільший з володарів Молдавії. Війна за молдавський престол і стала для князя фатальною. Бурхливе життя міжнародного авантюриста закономірно скінчилося мученицькою смертю в Стамбулі: за наказом турецького султана його повісили за ребро на залізному гаку. Народ склав про це одну з найкращих балад — «Пісню про Байду». Через 50 років після його загибелі нащадки зрадять віру й народ, а один із них — Міхал Корибут-Вишневецький — навіть стане польським королем. Але це вже не матиме ніякого значення. Бо князь Дмитро встиг пов'язати дві українські еліти — стару княжу й нову козацьку. Занепадаюча родова аристократія передала історичну естафету влади новопосталому запорозькому козацтву. Так княжа верства, за якою стояла шістсотлітня володарська традиція, відчувши втрату життєвої енергії, перед своєю смертю встигла зорганізувати стихійні народні сили.

Сенсом життя цих людей була війна. «Війна козакові так необхідна, як птаху — крила, як рибі — вода», — свідчив історик Дмитро Яворницький. Козакам, попри їх довголіття, не личило умирати своєю смертю. Умирили в бою. Якщо потрапляли в полон, — то на

Запорозький козак.
Малюнок С. Васильківського

Козаки в поході. Малюнок М. Самокиша

палі чи на шибениці. Небесними покровителями цього лицарського ордену були архістратиг Михаїл і Юрій Змієборець. Святий Юрій за популярністю в народі дорівнював Козаку Мамаю. В усіх лицарських орденах Європи вважалася головною роль провідника, вождя, Великого Магістра. І Запорозька Січ — не виняток. Тут вожді формально були виборними. Але процедура виборів відбувалася своєрідно. Перемагав той кандидат, прихильники якого перекричали, а то й перемогли навкулачки всіх інших. Обранцеві годилося, як дівці на виданні, тричі відмовлятися від високої честі. При цьому козаки сипали йому на голову землю, обкидали багном — щоб пам'ятав,

звідки вийшов. Але в ту хвилину, коли обранцеві вручали як символ влади військові клейноди — булаву й бунчук, він ставав володарем життя і смерті кожного члена ордену.

Вождь, якого називали кошовим або гетьманом, не мав права відрізнятись від товариства пишним одягом чи якоюсь розкішшю. Virізнявся він тією невловимою якістю, яку можна назвати удачливістю. Адже в системі степової демократії невдалий військовий похід означав кінець влади, а часто і смерть вождя-невдахи. Тому тут могли верховодити тільки харизматичні особистості.

Великою заслугою козацтва була організація сторожової служби в степу, яка попереджала про татарські напади. Для цього в найзагрозливіших місцях влаштовувалися спостережні пункти на скіфських курганах, які називалися маяками. Швидкому оповіщенню слугували так звані фігури — піраміди з просмолених бочок. Їх розміщали ланцюжком на відстані прямої видимості. При появі татар їх підпалювали — і всі живі або втікали, або бралися до зброї.

Козаки були добрі піхотинці. А ще, що в степу особливо важливо, — винахідливі сапери. Окопавшись посеред рівного степу, вони могли успішно витримувати атаки ворога, який у десять разів переважав їх. А як же ці піхотинці могли пересуватися степом? І навіть вести наступальні операції? Для цього вони виробили дуже своєрідну тактику. У поході за хорунжим із прапором та кошовим отаманом ішли піхота, кіннота та артилерія, поділені на окремі полки. А за ними — обоз із припасами, реманентом, зброєю, гарматами.

Козацький обоз.
Малюнок М. Самокиша

З військом слідували всі потрібні йому люди: ковалі, слюсарі, сапери й кашовари. Великі важко навантажені вози козаки використовували несподівано. При появі ворога їх ставили один до одного по колу або в каре, сковували між собою ланцюгами. Нерідко перед ними робили вал з ровом. З-поза цього польового укріплення, що називалося табором, козаки вели нищівний рушничний і гарматний вогонь. Німці цей спосіб укріплень називали «вагенбург». А понад те, козаки ще й примудрилися зробити цей табір рухомим! Вози розміщували з боків війська, а також ззаду і спереду, в них запрягали волів чи коней, і вся армада рушала в потрібному напрямку. Степ, рівний як стіл, надавав для цього всі можливості. Козаки називали це наступати (або відступати) «оборонною рукою». На марші піхота перебувала всередині табору, а кіннота — ззовні. Така мобільна оборона складалася іноді з п'яти рядів возів! І при цьому на марші витримували чіткий порядок.

На зламі XVI–XVII століть запорозьке козацтво набрало великої сили. Польські королі намагалися його упокорити. Для цього час від часу козакам забороняли обирати собі провідника — гетьмана. Натомість із Варшави присилали польського командира — королівського комісара, який пильно стежив за настроями, бо пам'ятав давнє пророцтво: «Ці розбишаки колись створять самостійну республіку». Аж раптом, незважаючи на урядову протидію, страшне пророцтво почало збуватися: королівські старости і воєводи з жахом помітили у козаків зовсім новий напрям думок і дій, який вони назвали «*cupiditas dominandi*», що в перекладі з латини означає «прагнення панувати».

І поляки не помилилися. Величезний державотворчий потенціал українського козацтва добре усвідомлювали й інші сучасники, далеко за межами Польсько-Литовської держави. Так, князь Трансільванії Бетлен Габор ще у 1628 році сказав: «Козацький народ може відокремитися від Польщі й збудувати власну республіку, якщо тільки знайде для своїх змагань розумного і шляхетного вождя та ініціатора».

Таким призвідцем став Богдан Хмельницький — статечний чигиринський сотник. Ображений польським урядовцем, він узявся

Бій козаків з польськими крилатими гусарами. Малюнок М. Самокиша

за зброю для захисту власної честі. Разом з ним несподівано підвелася вся Україна. Спершу повстанців збиралися «розігнати по полю батогами». Адже вони мали справу з Польщею — найпотужнішою військовою державою Європи. Та сталося справжнє диво: кілька вдалих для повстанців боїв — і польська армія була знищена разом

з командуванням. Король Володислав IV помер. Восени 1648 року гетьман Богдан Хмельницький на чолі величезного війська стояв під Замостям. Шлях на Краків і Варшаву був вільний. Країну без армії і без короля легко можна було «перекинути догори дном», як нахвалялися козаки.

Натомість гетьман несподівано повертає військо назад, в Україну. Дає полякам можливість обрати королем психопата Яна-Казимира (і таємно підтримує саме цю кандидатуру), заводить з ним переговори. Досі історики сперечаються: чому тоді Богдан не добив конаючого ворога?

Найвірогідніше, розгадка полягає в несподіваності цих доле-носних подій. На такий успіх Богдан не чекав і не хотів його. Тільки пізніше, не без впливу зовнішніх чинників, гетьман нарешті починає розуміти, що ж він накоїв. У грудні 1648 року Богдан Хмельницький тріумфально в'їхав до Києва через Золоту браму. Весь народ і церковні ієрархи, серед яких був навіть єрусалимський патріарх Паїсій, зустріли його як «нового Мойсея». Ці Різдвяні свята в Києві стали для Хмельницького переломними: «Я був собі незначним чоловічком, але Бог так мені дав, що я тепер — єдиновладний самодержець Руський... Досить з мене України, Поділля і Волині. Буде наше Руське князівство аж по Холм, Львів і Галич. Стану над Віслою і скажу ляхам: Сидіть, ляхи! Мовчіть, ляхи! А стануть і за Віслою кричати — я їх і там знайду!» Польські послы, котрі чули цей гнівний монолог гетьмана, пізніше розповідали, що вони «подерев'яніли від страху».

Пізніше, 8 листопада 1650 року, за дорученням вселенських православних патріархів митрополити Коринфський і Назаретський миропомазали Богдана Хмельницького на «Государя Великої Росії». Так він став «помазаником Божим», котрий, згідно з давньою традицією вселенського православ'я, означав те саме, що Учитель Церкви. До речі, під час миропомазання Богданові вручили меч, освячений в Єрусалимі на Гробі Господньому.

Турецький султан титулує його «найславнішим із монархів Ісусової релігії». З ним встановлює дипломатичні зв'язки лідер ан-

Переговори гетьмана Богдана Хмельницького з польським послом Смяровським під Замостям у 1648 році. Малюнок Й. Гловацького 1840 р.

глійської революції Олівер Кромвель, котрий вважає Хмельницького лідером революції. Швеція, Венеція, Бранденбург, Трансільванія та інші держави шлють послів у Чигирин. Гетьман наводить лад у країні, перебудовуючи Військо Запорозьке з мандрівної озброєної ватаги на територіальну державу. Це була держава перехідного типу – республікансько-монархічна. Її верховного правителя, гетьмана, обирали козаки. Але влада його була абсолютною, поєднуючи три гілки: законодавчу, виконавчу і судову. 1657 року генеральний писар Іван Виговський у розмові з послом Трансільванії так пояснив йому статус українського гетьмана: «Як цар у своїй землі цар, так гетьман у своїм краю князь або король». Відтак іноземці величали Богдана Хмельницького латиною «*Illustrissimus Dux (Princeps)*», що

в перекладі означає «найсвітліший герцог, або князь», а в Україні його офіційно титулували «Зверхнійшим владцею і государем отчизни нашої», «нашої землі начальником і повелителем». Навіть у Москві починають вживати термін «Малороссийское Государство».

Поступово відновлюється український політичний організм. І серед шляхти, і серед простого народу, зрадженого колись своєю верхівкою, гетьман знаходить і підносить на вищі щаблі людей, рівних собі за талантом. Він не боявся людей розумних і талановитих, навпаки — гуртував їх довкола себе. Це Іван Богун, Данило Нечай, Михайло-Станіслав Кричевський, Максим Кривоніс, Іван та Василь Золотаренки, Лаврін Капуста, Остап Гоголь, Іван Виговський та сотні інших. Вони й утворили нову правлячу верству нової держави. Тогочасний козацький сотник так пояснював це польському вельможі: «А що ваша милість писав до нас недавніми часами, що нам, простим людям, не годиться до воевод грамот писати, то ми за ласкою Божою тепер вже не прості, але лицарі Війська Запорізького».

Отже, саме в 1652–1654 роках ця територіальна організація влади трансформувалася в суверенну державу. Мілітаризована держава мала навіть суто військову офіційну назву — «Військо Запорозьке». Формою правління був гетьманат. Протягом 50 років, від Богдана Хмельницького до Івана Мазепи, гетьмани за своїми функціями й суспільним статусом перетворилися з військових провідників на глав держави. Ця тенденція відбилася як в політичній еволюції гетьманату (спроби запровадити спадкову монархію), так і в архітектурних фундаціях гетьманів як загальнонаціональних лідерів.

Богдан Хмельницький був не тільки великим політиком, воїном і дипломатом. Він ще й геніальний економіст. На цей бік його діяльності чомусь майже не звертають уваги. Але як господарник гетьман досягнув неймовірного успіху: за умов постійних воєн він зумів сформувати ефективні податкову й фінансову системи своєї держави таким чином, що її річний бюджет був бездефіцитним! Середньорічні доходи державного бюджету становили близько 7,5 мільйона польських злотих. Ця сума складалася на 59 % з подимного (це податок з кожного двору), на 27 % — зі стації (податок

на утримання війська), 7,5 % давали податки від внутрішньої торгівлі та 6,5 % — від зовнішньої торгівлі. Державні видатки становили 6,5 мільйона польських злотих, тобто профіцит бюджету (він же — й резервний фонд) був у сумі 1 мільйон злотих. Майже всі видатки бюджету за часів Хмельницького спрямовувалися на військове й дипломатичне утвердження нової держави: 67 % ішло на утримання козацького війська, 15 % — на оплату татарської кінноти, 14 % — на дипломатичну службу й

Військова печатка часів
Богдана Хмельницького

4 % на утримання іноземних посольств у Чигирині або в тих місцевостях, де під час воєнних дій була польова ставка гетьмана. Зрозуміло, що якби ці величезні кошти не спрямовувалися на державні потреби, а розкрадалися вищим керівництвом, то Гетьманщина не відбулася б як державне утворення, а всі жертви Національно-визвольної війни були б марними.

Прагнучи самодостатності, Богдан Хмельницький почав карбувати в Чигирині свою монету, щоб поступово перевести на неї весь грошовий обіг в Україні. На аверсі монети було ім'я Богдана Хмельницького, на реверсі — зображення меча. Про це повідомляють татарські й московські джерела 1649 року, подільський воевода Станіслав Потоцький 29 жовтня 1652 року та французька «Gazette de France» від 21 грудня 1652 року. Для польського уряду така акція гетьмана означала остаточний розрив України з Річчю Посполитою. Та однією з найбільших загадок нашої історії є те, що досі нумізматам, історикам та археологам не вдалося знайти жодного примірника цієї монети чи бодай її зображення.

1654 року Військо Запорозьке увійшло в союзницькі стосунки з Московським царством — як автономна держава зі своїм урядом, військом, дипломатією, фінансами, судочинством. Відтоді аж до

кінця доби Гетьманщини точилася вперта боротьба між централістичною політикою Москви й прагненням України до незалежності. Поступове, впродовж 130 років, поглинання України зрештою дозволило колись окраїнному Московському царству перетворитися на європейську наддержаву під іменем Російської імперії. Політика Москви, а потім Петербурга дуже позначилася на суспільно-політичному розвитку України.

Проте найбільший вплив на зміцнення країни справляла тоді своя, українська влада, що постала в горнилі Хмельниччини. Гетьман на чолі Війська Запорозького мав усю повноту влади. Він очолював уряд, так звану Старшинську раду, куди входили генеральні особи: писар, суддя, обозний, підскарбій, бунчужний, хорунжий і два осавули.

Адміністративно територія держави поділялася на 16–20 війсь-

Козацький полковник.
Малюнок С. Васильківського

ково-територіальних округів, які називалися полками. На чолі їх стояли виборні полковники з полковою старшиною, що формували полковий уряд. Полки поділялися на сотні. На лівобережжі Дніпра містилися полки Київський, Чернігівський, Ніжинський, Стародубський, Прилуцький, Лубенський, Полтавський, Миргородський, Гадяцький, Переяславський, Кропивнянський. На Правобережжі були полки Черкаський, Канівський, Корсунський, Білоцерківський, Паволоцький, Уманський, Брацлавський, Кальницький (Вінницький). Цей же адміністративно-територіальний устрій у 1650–1660-х роках поширився й на Слобожанщину, заселену українцями, але адміністративно підпорядковану Москві. Там

утворилися козацькі слобідські полки: Сумський, Охтирський, Харківський, Ізюмський, Острогозький.

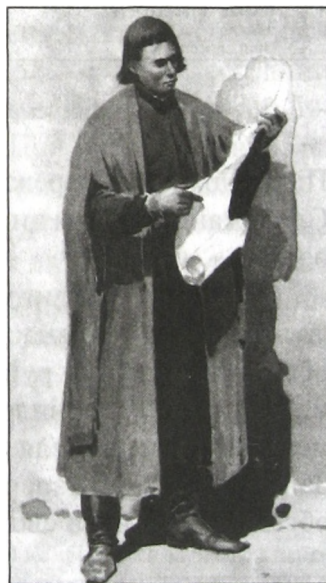
Дещо іншою, ніж у попередню добу, стала в цей час соціально-економічна роль міст. На середину XVII століття в Україні налічувалося до 1000 міст і містечок. З них на західноукраїнських землях — 440, на східних — 530, з яких у Київському воєводстві — 385. Найбільшими містами в Україні були Львів, що мав 30 тисяч мешканців, Київ — 15 тисяч, Кам'янець-Подільський — 10 тисяч. Деякі міста ще з польсько-литовських часів мали самоврядування за магдебурзьким правом¹ (вищезазначені міста, а також Чигирин, Переяслав, Ніжин, Чернігів). Менші містечка мали неповне, так зване ратушне самоврядування. На Правобережжі та в західних регіонах більшість міст належали приватним власникам — великим магнатам. У руках шляхти на Волині було 83 % міст, на Поділлі — 85 %, а на Брацлавщині — 94 % міст.

У другій половині XVII століття, після основних подій Національно-визвольної війни середини XVII століття, на Лівобережній Україні (включаючи Слобожанщину) спостерігається різке збільшення кількості поселень: у 1666 році на

¹ Магдебурзьке право — право міста на самоврядування згідно з правовими й судовими звичаями німецького міста Магдебурга, упорядкованими в XIII столітті.

Козацький хорунжий.
Малюнок С. Васильківського

Козацький писар.
Малюнок С. Васильківського

Карта українських земель за часів гетьманування Богдана Хмельницького

Північному Лівобережжі їх стало 1156 (у тому числі 85 міст), а на Слобожанщині їхня чисельність зростає з 64 у 1657 році до 232 у 1686 році.

Фактично головним містом України протягом XVII–XVIII століть був Київ. Але внаслідок збігу низки несприятливих для Києва обставин (таких як руйнування міста військами литовського гетьмана Януша Радзивіла 1651 року, прикордонний статус Києва на межі з Польщею після Андрусівського перемир'я², віддаленість від Запорозької Січі, зрештою — політика Москви щодо надійного обсадження Києва своїми військовими гарнізонами і воєводами),

² Андрусівське перемир'я, укладене 1667 року в селі Андрусів між Польсько-Литовською Річчю Посполитою та Московським царством, поклало край війні між ними.

адміністративними центрами тієї частини України, яка перебувала під владою гетьманів, стали послідовно Чигирин (1648–1676 роки), Батурин (1669–1708 роки)³ та Глухів (1708–1781 роки).

Найбільше будівництво у добу Гетьманщини провадилося у великих містах, де концентрувалися значні суспільні функції і капітали. Київ був поза конкуренцією — це засвідчує велика кількість архітектурних пам'яток тієї доби, які збереглися попри всі руйнування. Чимало будували у полкових центрах і сотенних містечках. Але адміністративний статус населеного пункту в ті часи часто не збігався з розвитком його архітектури — кількістю й величиною соборів, палаців, житлових та адміністративних будівель, неприступністю укріплень. Промовистим прикладом цього може бути свідчення сучасника про те, що сотенне містечко Ніжинського полку Глухів на початку XVIII століття було «лутше Києва строением и житием», тоді як у столичному Батурині за блискучої Мазепинської доби було «строение поплоше глуховского (...) а еще столица гетманская!»

Соціально-політичні й економічні зрушення, які сталися в Україні внаслідок переможної Національно-визвольної війни середини XVII століття, дуже вплинули на таку важливу сферу державного будівництва, як архітектура й містобудування. Цей вплив проявився в економічній, політичній, національно-культурній площинах.

Насамперед на загальному економічному розвитку позитивно позначилася ліквідація великих магнатських латифундій, торгових монополій єврейських кагалів і польської старостинської адміністрації. Наслідком цього стало зростання економічної свободи міщанства, міжнародної торгівлі (чому сприяли гетьмани, видаючи відповідні універсали) і зрештою — економічне піднесення українських міст. Після рішучої, насильницької ліквідації польсько-

³ Завершення столичного статусу Чигирина в 1676 році не збігається за часом з перетворенням на гетьманську столицю Батурина в 1669 році та пояснюється тим, що тоді в Україні було по два гетьмани — один на Лівобережжі Дніпра, а другий — на Правобережжі, проте обидва прагнули влади над усією Україною.

шляхетських порядків відбувся швидкий і глобальний перерозподіл власності. Радикально змінилася система землеволодіння, і як наслідок — система розселення людності.

Одразу ж після Хмельниччини проблеми землі в Україні взагалі не існувало: велетенські спустілі латифундії магнатів Наддніпрянщини й Лівобережжя (прикладом такої латифундії може бути так звана Вишневещина на Лубенщині), а також майже незалюднена до того Слобожанщина давали досить простору для розвитку нової, революційної форми землеволодіння, що називалася займанщиною. Узаконено її було трохи пізніше, універсалом гетьмана Івана Брюховецького 1668 року. Кожному дозволялося захопити скільки завгодно необроблюваної землі, працювати на ній і будуватися. Після того, як було вкладено працю, земля і все, що на ній, ставали узаконеною власністю. Власники великих за площею займанщин, права на які були підтверджені гетьманом або іншим чином узаконені, «закликали слободи», тобто оселяли на цих землях неосілих людей, засновуючи нові поселення. Поселенці отримували багаторічні (до 15 років) економічні пільги, зокрема не платили податків. Такі поселення називалися слободами.

Так виник новий край, заселений українцями, — Слобожанщина, що лежала на схід від земель північно-східних полків Лівобережжя та Війська Низового. Масове переселення сюди людності з Волині, Поділля, Правобережної Наддніпрянщини і навіть з Лівобережжя розпочалося 1652 року, коли після поразки під Берестечком Богдан Хмельницький «повелів народу вольно сходить з городів, кидаючи свої набитки у Полтавщині також і за границю у Велику Росію, аби там городами осідали. І од того часу стали осідати: Суми, Лебедин, Харків, Охтирка і всі слободи даже до річки Дону козацьким народом». Український історик Дмитро Багалій налічує три великі хвилі масового переселення: 1652, 1659 роки і найбільшу — в 1663–1687 роках. Остання хвиля переселень пов'язана з трагічними подіями Руїни, коли була знелюднена Правобережна Наддніпрянщина. Проте слободи виникали не тільки на Слобожанщині, а й на територіях полків, подпорядкованих гетьманам.

Освоєння велетенських, надзвичайно багатих і майже безлюдних теренів колишнього Дикого Поля стало найвизначнішим суспільним досягненням українського народу після Хмельниччини.

У політичній площині найважливішими чинниками розвитку країни стали поява нової правлячої еліти і значне збільшення класу вільних підприємливих людей — городового козацтва і міщанства. Після Хмельниччини соціальна структура українського суспільства включала такі стани, як шляхта, духовенство, козацтво, міщанство і «посполиті». Під останніми розуміли як вільних селян, так і монастирських, а також тією чи іншою мірою залежних. Доба Гетьманщини прикметна в українській історії тим, що селянство було звільнене з кріпацтва козацькою революцією на її початку і закріпачене російським царизмом наприкінці періоду. Зростання кількості вільних людей не могло не позначитися на розвиткові архітектури й містобудування — насамперед значним збільшенням економічно активного населення, активність якого безпосередньо торкалася і будівництва. У цьому сенсі перед вели міщани й козаки. Цікаво, що соціально-економічне суперництво цих двох станів відбилосся і в архітектурі — суперництвом міщанських і козацьких фундацій, тобто заснуванням і будівництвом церков та монастирів.

Безсумнівно, провідна соціальна роль у цю добу належала козацтву. За попередні десятиріччя українське (запорозьке) козацтво значно еволюціонувало: зі степових здобичників і розбишак, мобільної прикордонної сторожі, байдужої до національно-культурних проблем, воно внаслідок переможної станової та національно-релігійної революції перетворилося на наймогутнішу в Україні суспільну силу, яка виборола незалежність, здобула політичну гегемонію в суспільстві, стала державотворчим ферментом, головним захисником українського православ'я і, що найважливіше для теми нашої книжки, спричинилася до безпрецедентного розквіту культури і мистецтва, включно з архітектурою.

У тогочасній суспільній свідомості була міцно закорінена ідея спадковості Гетьманщини стосовно Княжої держави — Київської Русі. Гетьмани трактувалися тодішніми інтелектуалами як продов-

Герб Війська Запорозького

жувачі справ, мало не спадкоємці Великих князів Київських. Тож не випадково Богдан Хмельницький свою державу намагався назвати «Великим князівством Руським», і цієї ж тенденції дотримувався його політичний спадкоємець гетьман Іван Виговський. Невипадково козацькі літописці називали гетьманів «Руськими виборними князями», а митрополит Іов Борецький проголошував: «Ми взялися за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили і віддали, чим ми й раніше користувалися, і те, що нам дозволяють Божі закони і звичаї, а ще й шістсотлітня традиція». Цей комплекс спадковості відбився повною мірою в архітектурно-будівельній діяльності, зокрема в таких містобудівних заходах, як фундація патрональних монастирів⁴ і гетьманських резиденцій. У церковній архітектурі це проявилось відродженням характерного типу давньоруських соборів.

Окрім «комплексу спадковості», в архітектурі гетьманської доби відобразився також не менш важливий «комплекс перемоги». Він пов'язаний з ліквідацією національно-релігійного і соціального гноблення, розвитком освіти і науки, формуванням національного самоусвідомлення. Так, Богдан Хмельницький чи не перший почав уживати термін «українська нація». А вже за часів гетьмана Івана Мазепи назвою, що об'єднувала всі козацькі землі, остаточно стала «Україна».

Духовний клімат доби визначався розвитком освіти, найвищими осередками якої були Києво-Могилянська колегія (з 1700 року – Академія), Колегіуми в Чернігові (з 1700 року), Харкові (з 1726 року), Переяславі (з 1738 року), що певною мірою «врівноважили» старіші католицькі навчальні заклади в Галичині й на Волині, де провідними

⁴ Монастир, заснований можновладцем, розбудований його коштом.

Студенти Київської академії часів гетьманування Івана Мазепи.
Гравюра початку XVIII ст.

вважалися єзуїтські колегії у Львові та Ярославі. Високий престиж освіти в тодішньому українському суспільстві підтверджують не тільки спостереження багатьох іноземців, а й такий важливий державно-політичний документ, як Гадяцький трактат 1658 року, у якому серед загальнонаціональних пріоритетів зазначено відкриття в Україні двох університетів. А за часів гетьманування Івана Мазепи кількість студентів Київської академії сягнула 2000 осіб.

Духовному клімату доби була властива ще й релігійна толерантність (попри ексцеси Хмельниччини і Гайдамаччини). Тому в українських містах мирно співіснували різні національно-релігійні громади зі своїми специфічними будівлями, що не тільки збагачувало загальну архітектурну палітру, слугувало культурним взаємовпливам, а й вимагало від православних українців адекватного архітектурного виявлення «комплексу перемоги».

Світогляд творців і споживачів архітектури у цей час оновився. Вільним лицарям, які враз запанували в багатющому краї, потрібна була нова архітектурна естетика, що базувалася, проте, на національних архетипах. Їм подобалися будівлі високі, піднесені, вільно розташовані в довкіллі й пишно декоровані. Тому в архітектурних образах церковних споруд цієї доби на Наддніпрянщині, Лівобережжі та Слобожанщині втілюються почуття триумфу, радості, свободи. Цього досягли збільшенням майже вдвічі, порівняно з попередньою добою, пересічної висоти церковних будівель, переважанням висотних центричних композицій із строгою ієрархічністю побудови, новим значенням лінії силуету й застосуванням нових конструкцій. Як у жоден інший період розвитку української архітектури, в елітарне й масове муроване монументальне будівництво було перенесено естетику народного дерев'яного монументального будівництва, причому зроблено це настільки талановито й органічно, що муровані будівлі, попри залежність їхніх форм від дерев'яних прототипів, цілковито позбавлені рис вторинності й запозиченості.

Отже Гетьманщина як українське автономне державне утворення під верховною владою гетьманів, що охоплювало частину українських земель, є не лише ключовим явищем в історії України, а й ключовим поняттям нашої книжки. У зв'язку з цим автор вважає за потрібне зробити важливе застереження: Гетьманщину можна розглядати і як поняття географічне, і як поняття хронологічне. Географічно — це два регіони України: Північне Лівобережжя й Середня Наддніпрянщина. Це сучасні області Чернігівська, Полтавська, північна половина Сумської, лівобережні половини Київської та Черкаської областей. Їх здавна об'єднують географічним терміном

«Гетьманщина» як територію, що протягом 1648–1765 років перебувала під владою гетьманів.

Як хронологічне поняття термін «Гетьманщина» використовується для означення часу існування Української держави XVII–XVIII століть, яка мала офіційні назви Військо Запорозьке, Велике Князівство Руське, згодом — Малоросія. В українському народі утвердилася назва «Гетьманщина». При цьому слід пам'ятати, що козацька держава протягом свого існування охоплювала різні терени — від Наддніпрянщини, Лівобережжя разом з Правобережжям і частиною Білорусі (за часів Богдана Хмельницького) до одної лише Лівобережної України (за часів останнього гетьмана Кирила Розумовського). Нижня хронологічна межа, тобто початок існування Гетьманщини, визначена 1648 роком — початком визвольної війни, яка отримала назву Хмельниччини й спричинила подальший бурхливий соціально-політичний і культурний розвиток України.

Верхню хронологічну межу, тобто час припинення існування Гетьманщини, не можна визначити так само чітко, як нижню. Зокрема, вона не збігається з 1765 роком — моментом ліквідації гетьманства згідно з указом російської імператриці Катерини II. Це пояснюється тим, що, попри усунення з посади останнього гетьмана Кирила Розумовського, автономія тодішньої Гетьманщини-Малоросії зберігалася аж до 1781 року, коли її землі було поділено на губернії і запроваджено загальноросійські адміністрацію і судочинство. Тоді й були ліквідовані найважливіші (але далеко не всі!) ознаки української автономії. Саме після 1781 року над Україною нависла «ніч бездержавності» (за влучним висловом поета Євгена Маланюка), яка тривала з короткими перервами до 1991 року.

Гетьманщина назавжди закарбувалася в національній свідомості українців як ключове явище нашої історії, бо саме вона давала українцям більше самоврядування, ніж вони будь-коли до того мали, починаючи з часів падіння Галицько-Волинського князівства. Тож цілком слушною видається думка видатного історика Івана Джиджори, що «Гетьманщина — се одинока часть України, де український

Козак-бандурист. Малюнок О. Сластіона

народ найдовше жив у виробленім ним самим державно-автономічним устрою, а через те саме жив і найповніше своїм національно-культурним життем (...) І власне дякуючи довшому, чим деінде, існуванню державно-автономічної окремішности в масі могло сильніше вкоринитися почуванне національно-культурної окремішности, так що могло переховатися через пізніші безпросвітні часи аж до порога XIX ст. і послужити зародком національного відродження»⁵.

⁵ Джиджора І. «Матеріали Московського архива Міністерства юстиції» до історії Гетьманщини. — Львів, 1908. — С. 1.

МІСТА УКРАЇНИ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

Під терміном «містобудування» зазвичай розуміють мистецтво створення різноманітних поселень — не тільки міст, а й сіл, містечок, монастирів і фортець. Українське містобудування XVII століття визначалося процесом освоєння нових, до того незаселених територій колишнього Дикого Поля та заснуванням нових міст. У цій справі надзвичайно важливою, часто вирішальною, була роль організаторів заселення нових теренів, яких називали осадчими, та факхівців із розпланування поселень. Нам відоме ім'я одного з них — «черкашенина», тобто українця Якова Стандарного. Він автор розпланування міста Суми. Найвірогідніше, що він же разом з осадчим Герасимом Кондратьєвим обирав і місце для заснування майбутніх Сум. Розпланування і зведення нових поселень на Лівобережжі й Слобожанщині провадилося за проектними планами, які існували у двох формах — піктографічній (карти) і вербальній (словесний опис). Методика роботи, обумовлена практичною необхідністю враз розселити кілька сот, а то й тисяч людей, визначала майже одночасне розпланування фортеці, укріпленого посаду і ближніх слобід.

Способи вибору місця для нового поселення з урахуванням топографічних та інших природних чинників були опрацьовані й описані раніше — у праці українця на московській службі Онисима Радишевського 1621 року «Устав ратных и пушечных дел...». Рекомендувалося добре роздивитися, чи є поблизу вода, яку не можна

було б «відняти» (спустити чи перехопити за допомогою підкопів); вибирати місцевості, де довкруз поселення будуть річки й болота, щоб менше зводити штучних укріплень; обстежити навколишню місцевість, аби поблизу не було гір і горбів, з яких ворожа артилерія могла б ефективно прострілювати місто.

Архітектурна форма «града», тобто міста або іншого укріпленого поселення, була ідеологічно осмислена й канонізована Православною церквою, що засвідчує «Требник» митрополита Київського Петра Могили лаврського видання 1646 року. Тут знаходимо чин заснування града і чин освячення новозбудованого града. Проведений нами аналіз цих текстів дає змогу стверджувати наявність великих колективів «художників і ділателів», які зводили нові міста за єдиним задумом у відносно короткий термін з одночасним завершенням найважливіших будівель різного призначення: укріплень, храмів, громадських і житлових будинків. У словах молитов, які читалися під час зазначених церемоній, передано тодішню концепцію поселення, града як місця не тільки фізичного, а й духовного захисту мешканців.

Не ризикуючи схибити, можемо стверджувати, що саме таким способом були засновані всі три гетьманські столиці — Чигирин, Батурин і Глухів. От тільки засновувалися вони не на порожніх місцях, а на стародавніх покинутих городищах часів Київської Русі, де життя завмерло у післямонгольську добу, тобто в XIII—XIV століттях. Відтак цілком очевидно, що спадщина попередньої доби (XVI — першої половини XVII століття) у сфері фортифікації та організації будівельної справи стала основою розвитку містобудування в добу Гетьманщини. Спадщина Київської Русі, опосередкована литовсько-польською добою, збагачена надбаннями європейського Ренесансу, мала великий вплив на формування гетьманських столиць, які в своєму розвитку орієнтувалися на стародавні центри Русі-України. Такі міста, як Київ, Луцьк, Володимир-Волинський, Львів, Чернігів на середину XVII століття існували вже протягом кількох сот літ і мали розвинені містобудівні системи, різноманітну архітектуру, досконалі оборонні укріплення. Останнє — особливо

Київ у 1651 р.

За малюнком голландського художника Абрагама ван Вестерфельда

значуше як на добу пізнього середньовіччя. Оборонний чинник завжди мав в Україні життєво важливе значення. За Княжої доби більшість міських укріплень були дерев'яно-земляними. Будівництво перших мурованих твердинь зафіксовано на теренах Галицько-Волинського князівства у XII–XIII століттях. Протягом XIII–XVII століть на західноукраїнських землях, багатих на родовища природного каменю, було зведено чимало замків і фортець (Галичина, Поділля, Волинь, Закарпаття, Буковина). На східноукраїнських та південних територіях, де родовищ каменю обмаль, укріплення продовжували зводити дерев'яно-земляними.

У XIV–XVII століттях як муровані, так і дерев'яні замки будували, як правило, на давньоруських городищах, що викликано їхнім вигідним топографічним розташуванням — на високих пагорбах, біля берегів річок. Площі замків зазвичай від 0,5 до 4 гектарів. Плани замків були різними — регулярними (прямокутними чи трикутними) й нерегулярними. На Поділлі чимало замків збудовано в басейні річки Дністер та його допливів уздовж шляхів, якими татари вдиралися в Україну. На Волині могутні замки постали в Луцьку, Острозі, Кременці. Найрозвиненішу систему середньовічних фортифікацій мали міста Львів та Кам'янець-Подільський. Найзначнішими дерев'яними замками доби перед Хмельниччиною були Житомирський, Вінницький, Київський (на Замковій горі), Чернігівський і Черкаський. Відомо також про потужні дерев'яно-

земляні укріплення в Любечі, Каневі, Путивлі. Мандрівник Павло Алеппський, який відвідав Україну в середині XVII століття, писав: «Начинена земля фортецями, як гранат зерням». На таку велику кількість твердинь годі було надбати фахових архітекторів чи фортифікаторів. Тому громади сіл і малих містечок, як правило, самі будували й лагодили укріплення, базуючись на давніх традиціях і здоровому глузді. Точну кількість фортець в Україні станом на середину XVII століття встановити неможливо. Найвірогідніше, вона дорівнювала загальній кількості міст і містечок, тобто близько 1000. Свідчення сучасників дають змогу зробити висновок про те, що абсолютна більшість укріплень була дерев'яно-земляною. Так, свідок Хмельниччини француз П'єр Шевальє пише: «Міські стіни зроблені лише із землі, їх підтримують коли з поперечними дошками, наче загата, вони краще витримують гарматну стрільбу, ніж муровані». А за свідченнями Павла Алеппського, фортеці в Україні мали дві-три смуги укріплень, подвійні оборонні огорожі з дерев'яними стінами і баштами. Він же докладно описує дерев'яний укріплений палац князя Ієремії Вишневецького в Прилуках 1630-х років із підземними ходами й системою водопостачання.

У другій половині XVI століття в Україні з'являються укріплення, зведені за новітніми європейськими правилами, з урахуванням наявності потужної штурмової артилерії. В них застосовувалися масивні наріжні споруди — бастеї, бастіони та інші елементи італійської та голландської систем. Так, у 1640—1642 роках дерев'яно-земляну фортецю в Полонному перебудували на мурований замок бастіонного типу. У 1635 році в пониззі Дніпра французький інженер Гійом Левассер де Боплан звів Кодацьку фортецю, перебудовану 1639 року (нині її рештки збереглися на околиці міста Дніпропетровська). Ця земляна фортеця так званого староголландського типу являла собою чотирикутник з наріжними бастіонами.

Новим явищем в архітектурі й містобудуванні доби перед Хмельниччиною стало перетворення оборонних замків на магнатські резиденції палацового характеру. Цей процес розпочався у другій половині XVI століття (замок у Бережанах), а завершився у пер-

шій половині XVIII століття зведенням палацового ансамблю у Вишнівці на Волині. Найдосконалішим таким взірцем (архітектурний тип «палац у замку») є замок Конєцпольських у селі Підгірці на Львівщині, зведений у 1635–1640 роках Г.-Л. Бопланом та Андреа дель Аква.

У містобудуванні доби перед Хмельниччиною найзначнішими явищами були регулярні, «магдебурзькі» розпланування середмість¹ з неодмінною квадратною чи прямокутною ринковою площею у центрі та формування в структурі міста протиставлення: місто — замок феодала. Розпланування багатьох таких міст з улаштуванням у першій половині XVII століття довкола них бастионних укріплень набуло рис подібності до так званих ідеальних міст, розроблених теоретиками італійського Ренесансу (міста Броди, Жовква, Полонне). А для міста Збаража видатний архітектор і теоретик італійського Ренесансу Вінченцо Скамоцці виконав ескізний проєкт, за яким у 1631 році і збудували замок (у дещо змінених формах).

У східних регіонах України містобудівний розвиток у XVI — першій половині XVII століття був не менш інтенсивним, ніж на заході. Активно розбудовувалися міста Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Путивль, засновувалися нові міста (Кролевець, Конотоп, Полтава, Охтирка тощо). Оскільки на цих теренах будівництво велось з дерева, то до нашого часу вціліли тільки поодинокі будівлі та споруди.

У добу після Національно-визвольної війни 1648–1654 років основу системи розселення в Україні становили міста, містечка, села і слободи, окремі хутори. Розташування і просторовий устрій поселень відзначалися різноманітністю й залежали від ландшафтних і господарських умов. Більшість містечок розташовувалися на берегах річок. Тому рельєф берегів найбільше впливав на загальний вигляд поселень, які різнилися природними умовами регіону. Будівлі громадського призначення (собор, церква, школа, ратуша, полкова

¹ Середмістя — центральна частина міста, оточена оборонною огорожею (муром, валом, частоколом, ровом).

чи сотенна канцелярія, шпиталь тощо) завжди займали найвизначніші місця в ландшафті й забудові.

У селах розміщення споруд у кожній садибі було суто традиційним, з дотриманням принципів доцільності й краси. Хату орієнтували чолом здебільшого на південь, ставлячи оддалік вулиці, в глибині садиби. До вулиці намагалися орієнтувати житло причілком, перед яким завжди розбивали квітник. Подвір'я часто ділили на два двори — чистий і господарський. Довкола двору групувалися господарські будівлі — стайні для коней, кошари для овець, хліви для корів, комори, льох, саж для свиней, курник та інше. На віддалі розташовували деякі господарські й виробничі споруди — стодолу (клуню) з током, млини, крупорушки, гончарні печі тощо.

Цей планувально-просторовий устрій українського села лишався майже незмінним до початку ХХ століття. Він суттєво відрізнявся від устрою міст, де невелика обмежена оборонними укріпленнями територія вимагала компактнішого розпланування і забудови. Доба Гетьманщини ознаменувалася як розвитком старих міст, так і заснуванням нових. При цьому містобудівний розвиток відбувався у поєднанні місцевих традицій розселення з тогочасним європейським досвідом.

Порівняно з попереднім періодом, значно збільшуються площі поселень, ускладнюється їхня структура, з'являються небачені доти монументальні будівлі. Активніше, ніж раніше, освоюються низинні ландшафти, хоча характер їхнього використання продовжує традиції ще Княжої доби: центр поселення неодмінно розміщується на найвищих пагорбах. Основним композиційним принципом містобудування був прийом подібності забудови до форм рельєфу, тобто найвищі будівлі ставили на пагорбах. Цим архітектурно підкреслювалися особливості ландшафту.

Забезпечення оборони від різноманітних нападників (переважно кримських татар) було однією з основних функцій містобудування часів Гетьманщини. Тодішнє оборонне будівництво виявилось консервативним і сприйнятливим до новацій водночас, а також надзвичайно раціональним і прагматичним. Дерев'яно-земляні ук-

ріплення мали не тільки міста і магнатські резиденції, а й маленькі містечка, села, монастирі. Автохтонні містобудівні традиції базувалися на розумінні того, що на Наддніпрянщині та Лівобережжі дуже коштовне муроване фортифікаційне будівництво недоцільне. Головним ворогом тут були татари, які нападали раптово, швидко грабували і стрімко тікали, при цьому не любили і не вмели здобувати фортеці. Нерідко земляної фортечки чи однієї мурованої церкви з товстими стінами було досить, щоб пересидіти напад.

У містобудівній діяльності другої половини XVII — початку XVIII століття дуже активною була праця міських і сільських громад щодо окультурення природного довкілля. При цьому бралися до уваги всі аспекти — не тільки оборонні, господарські, а й естетичні. Так, вже карти України француза Боплана показують при кожному містечку штучні водойми. Це були перегачені річки з млинами на греблях. Стави робили поселення неприступнішими з військового погляду, мали естетичне значення й відігравали першорядну роль у масштабах національної економіки, бо прибутки з водяних млинів, які стояли на греблях ставків, ішли «на гетьманський регімент», тобто формували тогочасний державний бюджет України.

Структура більшості поселень у цю добу зберігає традиційну тридільність: фортецю, яка містилася в центрі на найвищому пагорбі, оточували укріплені посад і неукріплені передмістя, слободи. З 80-х років XVII століття у найбільших, економічно найрозвиненіших містах спостерігається процес об'єднання окремих укріплених частин зі створенням нових єдиних загальноміських фортець площею до 25 гектарів, прикладом чого є Глухів.

У Глухові, Ніжині, Полтаві, Переяславі, Чернігові, Новгороді-Сіверському і Стародубі в межах загальноміських фортець розміщувалися не тільки військово-адміністративні, а й громадські, торговельні й релігійні центри всієї округи з численними кварталами щільної забудови. У міру розростання поселення торгові та ярмаркові майдани, які вже не поміщалися у затиснених забудовою фортецях, виносили на передмістя, нерідко опановуючи фортечні

еспланади². Виробничі будівлі групували по берегах річок і ставів, нижче твердині. Отже склалася класична структура більшості міст, що включали міський центр — фортецю, а також торговельний майдан, виробничі зони й житлові квартали.

Житлова забудова оточувала фортеці, залежно від ландшафтної ситуації, з одного (як у Любечі) або з кількох боків. Протягом XVIII століття ці території значно розрослися. Для передмість і слобід характерні великі за площею квартали та низька щільність забудови (приміром, у Глухові щільність забудови на передмістях Веригині чи Синявці була в 5 разів меншою, ніж у середмісті). Це пояснюється економічним профілем міста, а конкретно — особливостями промислів, якими займалося населення. На Лівобережжі в XVII—XVIII століттях був дуже розвинений будний промисел — виробництво попелу, смольчугу, поташу³, скипидару, виготовлення гонту⁴, клепки⁵, дощок. Оскільки промисел вимагав значних територій, то й система розселення характеризувалася розкиданістю і низькою щільністю забудови. Ремісники селилися окремими родинами, резервуючи територію для господарських споруд і розширення виробництва.

Головним чинником, що формував своєрідність образу українського міста гетьманської доби в цілому та кожного конкретного міста зокрема, була об'ємно-просторова композиція. Вона визначалася ландшафтом, системою укріплень та розплануванням поселення. Незалежно від рельєфу — рівнинного чи гористого — завжди витримувалась ієрархічність композиції. Це означає, що середмістя (фортеця, замок) з головними містобудівними домінантами⁶ (храми, дзвіниці, вежі) завжди містилося на найвищих пагорбах, а квар-

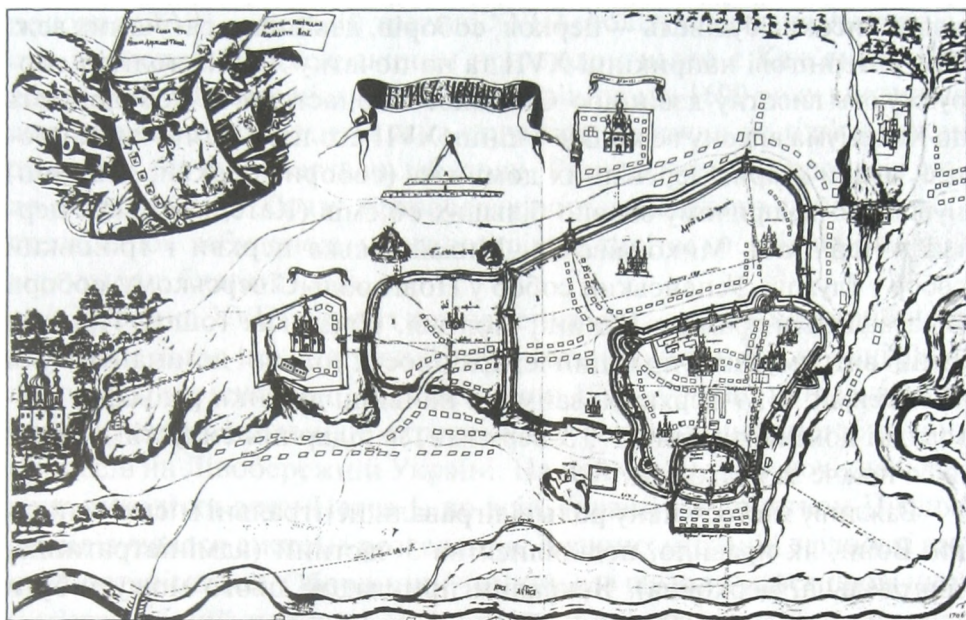
² Еспланада — відкритий незабудований простір перед фортецею, призначений для безперешкодного обстрілу нападників з фортечних валів та бастионів.

³ Речовини, які тоді широко використовувалися в господарстві та різних виробництвах, а головним чином — для виробництва пороху.

⁴ Гонт — покрівельний матеріал у вигляді дерев'яних вузьких і тонких дощечок клинчастої форми з пазом у широкій частині (дерев'яний аналог керамічної черепиці).

⁵ Клепки використовувалися для виготовлення бочок.

⁶ Домінанта — висока будівля, що панує (домінує) в довкіллі.

«Абрис Чернігівський» 1706 р. — зображення міських оборонних укріплень та найголовніших будівель

тали рядової забудови — нижче за рельєфом, що зумовлювалося передусім фортифікаційними вимогами.

Розрізняються два принципово відмінні типи об'ємно-просторової композиції міста цієї доби: моноцентричний і поліцентричний. До моноцентричного типу належать менші міста, де доміанти зосереджувалися в центрі. Це Чигирин, Батурин, Глухів, Прилуки, Сосниця, Суми, Лебедин, Охтирка, Березна, які не були надто стародавніми на той час. До поліцентричного типу належать більші і стародавніші міста, такі як Київ, Ніжин, Новгород-Сіверський, Чернігів, Переяслав, Путивль, Полтава. У них важливу композиційну роль відігравали периферійні архітектурні комплекси, якими були здебільшого укріплені монастирі.

Розвиток об'ємно-просторової композиції українських міст протягом XVIII століття полягав у активізації їхніх силуетів з появою

нових високих будівель — церков, соборів, дзвіниць, ратушних веж. Так, у Чернігові наприкінці XVII та на початку XVIII століття споруджують висотну дзвіницю Єлецького монастиря та добудовують до Колегіума високу вежу. Ще з кінця XVII століття розпочався процес заміни старих дерев'яних доміант (собори, церкви, дзвіниці) мурованими, причому значно більших об'ємів (Катерининська церква в Чернігові, Миколаївська, Михайлівська церкви і Троїцький собор у Глухові, Успенський собор у Новгороді-Сіверському, собори й парафіяльні храми в Ніжині, Полтаві, Прилуках тощо). При цій заміні витримувався принцип ієрархічності: головні доміанти були масивними, 5-, 9-верхими, займали найвищі ділянки рельєфу; другорядні доміанти були 1-, 3-верхими, лапідарних силуетів, містилися нижче за рельєфом.

Важливу містобудівну роль відігравали центральні міські майдани. Вони, як правило, поділялися на 3 частини (адміністративна, торговельна, церковна). Яскравим прикладом цього можуть бути майдани Глухова чи Полтави. На них розташовувалися головні доміанти, займаючи острівне положення, що забезпечувало їхній огляд зусібіч. З кінця XVII століття значнішу композиційну роль починають відігравати громадські та адміністративні будівлі, у тому числі й ратуші, які традиційно вінчалися вежами (Київ, Полтава, Короп, Бучач). Більшу частину торговельних зон центральних міських майданів займали одноповерхові дерев'яні торгові ряди, ятки, рундуки.

Тогочасна масова міська забудова була, в основному, садибною, дерев'яною, одноповерховою, з переважанням народних типів житла. Будівлі містилися в глибині ділянок. Забудова середмість поступово ущільнювалася. З кінця XVII століття трапляються двоповерхові будинки, а також муровані житлові й господарські будівлі, які називали кам'яницями. Останні відомі в Києві, Чернігові, Ніжині, Козельці, Любечі, Прилуках, Седневі, Новгороді-Сіверському, Глухові, Батурині, Сумах.

На відміну від міст Лівобережжя, українські міста, що лишилися під владою Польсько-Литовської Речі Посполитої, у другій

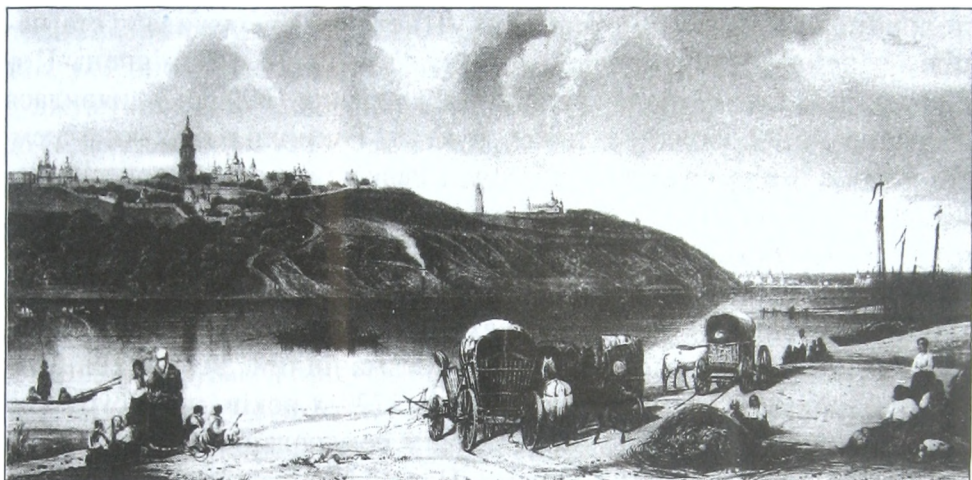
половині XVII — першій третині XVIII століття переживали стагнацію і занепад. Найяскравішим прикладом цього є Кам'янець-Подільський, у якому після звільнення від турків 1699 року виявилася деградованою розпланувальна структура і зникли не тільки окремі споруди, а й цілі квартали забудови. Результатом цих процесів стало формування образу правобережного населеного пункту з «містечковою» забудовою низького рівня капітальності, при повній відсутності благоустрою.

Середина XVIII століття ознаменувалася широкомасштабними заходами щодо реконструкції⁷ міст Гетьманщини. Всі ці акції були добре задокументовані. Починаючи з 1720-х років, петербурзький уряд починає активніше втручатися у регулювання містобудівних процесів на Лівобережній Україні. На цей час, незважаючи на пережиті лихоліття воєн Петра I, по всій Україні (за винятком Півдня) стабілізувалася система розселення. Значних міграцій людності вже не спостерігалось. Оборонний чинник все ще залишався провідним у містобудівній політиці. Тому головні зусилля імперського уряду були спрямовані на планову реконструкцію фортифікацій, насамперед — найважливіших фортець: Києва, Чернігова, Переяслава, Переволочної.

У 1740-х роках під керівництвом інженер-підполковника (згодом — генерала) Данила Дебоскета здійснено широкомасштабну спробу модернізації більшості фортець Лівобережжя: Лубен, Кременчука, Городища, Ліпляєва, Орлика, Бубнова, Гадяча, Ірклієва, Переяслава, Чернігова, Козельця, Глухова, Любеча. Проте насправді обмежилися проведенням окремих реконструктивних заходів, у результаті яких міські оборонні огорожі хоча й зазнали деякого упорядкування, проте так і не набули цілком регулярних обрисів.

На середину XVIII століття в об'ємно-просторовому устрої міст Гетьманщини сталися зміни, пов'язані з будівництвом мурованих високих храмів і висотних дзвіниць при храмах і в монастирях.

⁷ Реконструкція — перебудова міста чи його частини з метою приведення у відповідність до вимог сучасності.

Вигляд Києва з лівого берега Дніпра. Малюнок М. Сажина 1840-х років

Спершу це змінило силует Києва, внаслідок спорудження найактивнішої висотної домінанти — Великої лаврської дзвіниці, яку було видно на відстані 40–50 кілометрів довкола. В панорамі міста вона була не одинокою — її підтримували трохи нижчі висотні об'єми Софійської, Михайлівської, Микільської та інших дзвіниць. У другій половині XVIII століття цей процес поширився на Глухів і провінційні міста — Чернігів, Переяслав, Козелець, Полтаву тощо, силуети яких теж стали активнішими й виразнішими з появою соборних і монастирських мурованих дзвіниць.

Під кінець гетьманської доби в Україні завершився тривалий процес формування «річкових фасадів» міст, які завжди відіграють провідну роль у формуванні «умоглядного образу» міста. Тут найхарактернішим, майже хрестоматійним прикладом є панорама і силует Києва, що розкриваються з лівого берега Дніпра. Вони мають знаковий, символічний сенс в українській культурі. Це відображено як в образотворчому мистецтві (гравюри стародруків XVII–XVIII століть, літографії XIX століття, полотна художників Василя Штернберга, Михайла Сажина, Карпа Трохименка та інших митців), так і в красному письменстві. Найвиразніше Тарас Шевченко в поемі «Вар-

Панорама Полтави на початку ХІХ ст. Малюнок Ангельштейна

нак» описав сприйняття київської панорами з лівобережжя Дніпра, при виході з броварського лісу:

*Мов на небі висить
Святий Київ наш великий.
Святим дивом сяють
Храми Божі, ніби з Самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...*

Шевченкове «мов на небі», вжите двічі в такому невеликому фрагменті, свідчить, що у сприйнятті пересічного українця, який неодмінно був християнином, такі панорами однозначно асоціювалися з «Небесним Єрусалимом» — житлом праведних, тобто з Раєм.

Це однаковою мірою стосується панорам не тільки Києва, а й Канева, Чернігова, Ніжина, Ромен, Полтави, Глухова, Сум, Харкова, Новгород-Сіверського, Переяслава — переважної більшості українських міст. В усіх них до 1770-х років розвиток містобудівної композиції ішов уздовж підвищених річкових берегів з розстанов-

Панорама Ромен. Реконструкція автора станом на 1770-ті роки

кою там «ланцюжка домінант» і з орієнтацією на споглядання цієї картини з річкової заплави. Пізніше головний напрямок містобудівного розвитку змінюється на перпендикулярний, углиб надрічкового плато. Особливо добре це простежується на прикладі Києва, Чернігова, Глухова і Ромен.

За часів Гетьманщини в Україні великого значення надавалося естетичній виразності міських силуетів і панорам. Їхнє вільне споглядання уможливлювали відкриті простори перед міськими центрами, які забезпечувалися наявністю великих чи малих річок (Київ, Батурин, Чернігів, Полтава, Новгород-Сіверський, Канів, Черкаси, Чигирин), озер (Охтирка), заплавлних лук (Кролевець, Конотоп) або ставів на загачених річках (Чигирин, Глухів, Ніжин, Лебедин). У панорамі завжди гранично чітко прочитувалася ієрархічна структура міста: провідні домінанти і фортечні вали або мури означали власне місто (це дуже добре видно на зображеннях міст XVII–XVIII століть — гравюрах стародруків, малюнках рукописних книг). Визначні архітектурні будівлі в панорамах відзначали головні в'їзди до міста (Покровська церква в Ромнах), напрями розширення міста (храми в Глухові, Полтаві й Чернігові) і центри окремих частин міста — передмість, слобід тощо. У разі концентричного розташування цих передмість довкруги укріпленого середмістя навколо останнього утворювався своєрідний «вінок» храмів (Глухів).

Рядова забудова міст була невисокою і забезпечувала масштабний контраст із домінантами: вона аж до кінця доби залишилася

(крім міст Галичини, Поділля та Волині) садибною, одно-, дво-поверховою, переважно дерев'яною. Житлові будинки не завжди виходили фасадами до вулиці, проте орієнтувалися на неї своїми причілками. Розташування житлових споруд уздовж вулиць у містах на теренах Гетьманщини застосовувалося рідко, в основному, з другої половини XVIII століття як результат реконструктивних заходів, що запроваджувалися з ініціативи і під контролем російської імперської влади.

Особливості оборонних комплексів

У другій половині XVII століття традиційні фортеці й замки змінили свій архітектурний устрій. Найвизначніші з них були зведені чи реконструйовані на Наддніпрянщині та Лівобережжі, тоді як на західних землях кризові умови давали змогу в кращому разі тільки підтримувати ті оборонні укріплення, які постали в попередню добу.

Формування оборонних комплексів Гетьманщини спиралося на давньоруські традиції. Вони проявлялися передусім у принципах використання ландшафту: фортеці й замки посідали панівні висоти, були розраховані на панорамне сприйняття і через це відігравали домінуючу роль. Але найбільше давні автохтонні традиції проявилися в прийомах будівництва башт і стін.

Проте кардинальні зміни у військовій справі, які сталися в цю добу, зокрема розвиток артилерії, призвели до зміни як розпланування, так і архітектурних, конструктивних і функціональних вирішень фортець: спершу в 1670-х роках у них збільшилася кількість башт, вони стали вищими, багатоярусними, 6-, 8-гранними, з розвиненим підсябиттям⁸ (Чернігів, Путивль, Київ). Для забезпечення обстрілу вздовж стін башти значно виступають уперед за лінію фортеці. Оборонні огорожі складаються із сухого рову (якщо фортеця

⁸ Термін «підсябиття» походить від поняття «під себе бити» й означає горішню оборонну галерею, яка нависала над стіною башти й давала змогу обстрілювати згори її підніжжя.

розташована на горі — Батурин, Чигирин, Полтава, Чернігів, Путивль, Лубни) або рову, наповненого водою (у низинних місцевостях — Переяслав, Глухів, Яготин), і з земляного валу з дерев'яним частоколом. Щоб запобігти сповзанню, відкоси валів устиляли деревом, рови і вали укріплювали брусами або дошками.

Розвиток штурмової артилерії призвів протягом XVII століття до занепаду дерев'яних фортець і розвитку бастионної системи укріплень, у якій дерев'яні споруди відігравали допоміжну роль. Цьому сприяла праця в Україні фахових фортифікаторів, у тому числі й іноземців на московській службі (П. Гордон, Я. Фамендін, П. Левінстон та інші).

Міські оборонні комплекси Північного Лівобережжя або Сіверщини на початку гетьманської доби були багатодільними: п'ятидільний — у Чернігові й Сосниці; тридільний — в Івангороді, Борзні, Глухові, Бахмачі, Ніжині, Новгороді-Сіверському; дводільний — у Любечі, Басані, Сиволожі, Батурині, Мені. Взаєморозташування укріплених дільниць переважно концентричне, зрідка — окремішне, коли два — три самостійних укріплення прилягають одне до одного, як у Мені, Сосниці, Глухові, Батурині. Лінії укріплень трасувалися відповідно до рельєфу місцевості. Форма планів була овальна (Басань, Новгород-Сіверський, Батурин) чи трикутна (Березна). Були й укріплення регулярного прямокутного плану (Сосниця, Конотоп, Кролевець). Вони з'являються в цьому краї на початку XVII століття.

Параметри і конструкції огорож міських оборонних комплексів у другій половині XVII століття були такими: висота валу від 3 до 10 метрів при мінімальній верхній ширині 3 метри; рови вузькі й глибокі, до 8 метрів; їхні стіни закріплювалися дубовими зрубами. Від валу рів відділяла берма — горизонтальна площина завширшки до 2 метрів. По периметру фортеці у рівнинній місцевості розчищали відкриту площину — еспланаду. Стіни будували у вигляді частоколу, який у тогочасних документах називається «тином дубовим» (це були палі); рідше — у вигляді стіни з брусів, забраних у шули. Всі замки і фортеці мали вилазки, тайники, потерни — підземні гале-

реї, що виводили до води, у фортечний рів або за межі укріплень. Ворожим приступам створювали такі перешкоди: влаштували на-долби — обрубки колод, вертикально вкопані у землю в шаховому порядку; робили частик — загострені дубові кілки, встановлені на бермі; або ж часник — залізні спиці.

У фортецях Сіверщини башти розставляли по фронту укріплень близько одну до одної; вони були 4-, 6- і 8-гранними, надбрамними та глухими, мали від одного до чотирьох ярусів, а в кожному ярусі — по одній гарматі. Більшість башт вкривали наметові дахи. Кількість башт в укріпленнях була різною: від однієї (Салтикова Дівиця) до 32 (Чернігів).

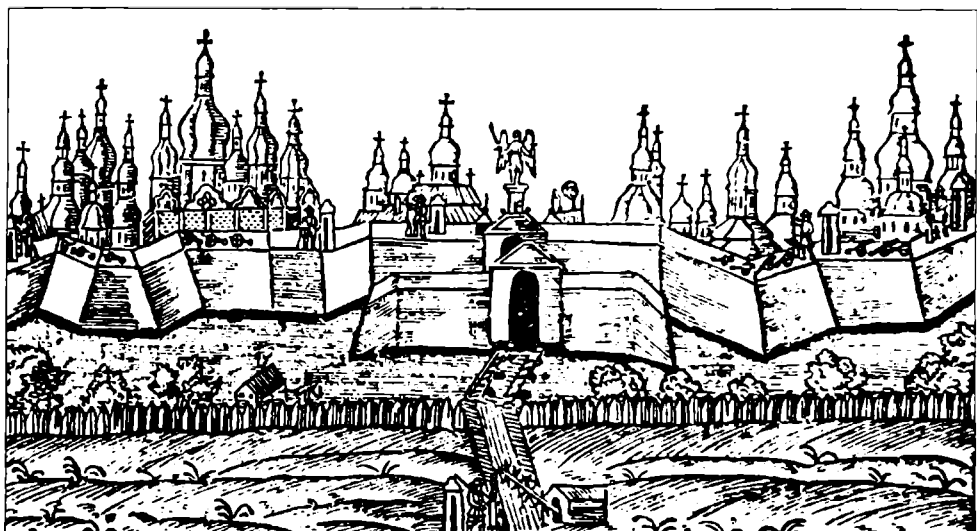
Дерев'яні башти у фортецях Переяславщини й Полтавщини, на відміну від укріплень Сіверщини, розставляли рідко, були вони 4-гранними, подекуди 6- або 8-гранними, невисокими, у два яруси з наметовими дахами. Пояснюється це тим, що фортечні комплекси Сіверщини (Північного Лівобережжя) сформувалися раніше, ніж у землях, розташованих південніше, і майже до кінця гетьманської доби у своїй будові утримували чимало архаїчних рис.

Після Переяславської угоди 1654 року, коли Гетьманщина поєдналася з Московським царством, фортеці поділено на штатні, де стояли московські стрільці (Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин, Переволочна) і позаштатні. У другій половині XVII століття їх намагаються реконструювати відповідно до засад нової європейської фортифікації: у Лубнах будують штерншанц⁹, у Переяславі, Полтаві, Чернігові, Ніжині, Ромнах, Переволочній — бастіони і рavelіні¹⁰. При цьому збільшується висота і товщина валів, з'являються земляні бруствери¹¹ завтовшки до 3 метрів. Дерев'яні башти починають використовувати як бастіони: розбирають наметові дахи і на верхніх платформах встановлюють гармати. Так, зокрема, вчинили в Чигирині.

⁹ Штерншанц — зірчасте в плані укріплення.

¹⁰ Рavelін — допоміжне трикутне в плані укріплення, розташоване перед фортечним валом.

¹¹ Бруствер — земляний насип чи дерев'яний парапет на фортечному валу, призначений для захисту оборонців від стрілянини супротивника.

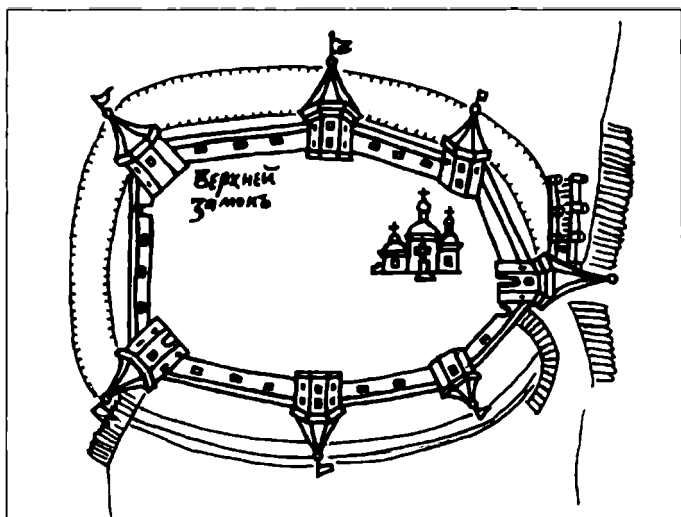

Києво-Печерська лавра та бастионні укріплення Печерської фортеці.
Гравюра 1726 р.

Тоді ж з'являються муровані укріплення і в інших міських фортецях: брама замку і надбрамна башта Спаського монастиря у Новгороді-Сіверському, у цьому ж монастирі після 1673 року зводять мури з наріжними 4-гранними двоярусними баштами. А наприкінці XVII століття полковник П. Левінстон будує в Києві муровану Софійську браму Верхнього міста.

На зламі XVII–XVIII століть гетьманська адміністрація й московська влада надавали пріоритетного значення розбудові й укріпленню Києва, який тоді складався з трьох окремих частин (Поділ, Верхнє місто, Печерськ). Українські козаки й московські стрільці у середині XVII століття звели нові дерев'яні стіни з баштами на давньоруських валах Верхнього міста. У 1680-х роках їх доповнили дерев'яно-земляні конструкції бастионного типу з рavelінами. Укріплення Подолу залишилися цілком архаїчними — його оточували дерев'яні стіни із заборолами¹² і баштами. Радикальним реконструк-

¹² Заборолa — те саме, що й підсябиття.

Чернігівський замок,
зображений на «Абрисі Чернігівському» 1706 р.

тивним заходом щодо фортифікаційної системи Києва стало заснування 1706 року під керівництвом московського царя Петра I багато-бастіонної Печерської фортеці, будівництво якої було завершено 1720 року. Полігон¹³ фортеці з 9 бастіонами і 3 рavelінами мав оборонну огорожу у вигляді земляного валу та сухий рів з напільного боку, 3 муровані брами: Київську, Московську і Васильківську, а також муровані порохівні¹⁴ в бастіонах. Ця фортеця у 1720-х роках була найпотужнішою і мала для Російської імперії найбільше стратегічне значення.

Окрім Київських фортифікацій, найважливішими оборонними комплексами Гетьманщини були замки в Чигирині, Чернігові й Глухові. Вони відзначалися традиційністю структури і композиції: чернігівський Верхній замок посідав найвищий пагорб наддеснянського плато й відокремлювався від решти укріплених частин

¹³ Полігон — багатокутне в плані укріплення.

¹⁴ Порохівня — погріб для зберігання пороху.

міста широким ровом. На земляному валу стояли дерев'яні рублені стіни із заборолами й 7-, 8-гранними баштами, з яких дві були надбрамними, решта — глухими. Башти мали підсябиття й вінчалися високими наметовими дахами. Посеред двору стояла дерев'яна тридільна триверха церква. Про замки в Чигирині, Батурині та Глухові розповімо в наступних розділах.

У перебігу Північної війни з ініціативи царя Петра I були посилені деякі фортеці Лівобережжя і Слобожанщини. В Охтирці, зокрема, нашими дослідженнями виявлено, що заради поліпшення обороноздатності було значно зменшено площу і периметр міської фортеці при збільшенні регулярності й потужності оборонної огорожі. Вона стала п'ятикутною в плані й мала 6 бастионів і 1 рavelін. Після закінчення військових дій в Україні 1709 року за наказом Петра I проводиться реконструкція інших важливих фортець Лівобережжя. У Переяславі почали будувати нові земляні укріплення замку у вигляді неправильного семикутника з малими бастионами на кутах. При цьому було поновлено й старі укріплення. Тоді ж відремонтували твердині Полтави, Веприка, Ромен, Переволочної. У 1712 році в Чернігові дерев'яні стіни з баштами доповнено бастионною фортифікаційною системою. У 1714 році під керівництвом інженера-полковника Бреклінга проведено реконструкцію Ніжинського замку «за Вобановим манером»: збільшено габарити п'яти наріжних бастионів, їхні профілі доведено до нормативних, модернізовано профілі рову та валу.

У 1718 році знову гостро постало питання про реконструкцію фортець Наддніпрянщини. Того року Військова колегія у Петербурзі збрала відомості про стан усіх укріплень півдня імперії, в результаті чого було ухвалено провести роботи з їхньої модернізації. Теоретичною основою для цього послужив зроблений тоді ж російський переклад праці французького військового інженера Себастьяна Вобана «Істинний спосіб укріплення міст».

Способи укріплень, що застосовувалися наприкінці XVII — на початку XVIII століття, належать до німецької, французької, голландської шкіл фортифікації. Але на Лівобережній Україні й Над-

дніпрянщині не знаходимо їх у класичному вигляді, а тільки окремі елементи. Це пов'язано з тим, що при суто прагматичній політиці Російської імперії, фортеці, збудовані чи реконструйовані у цей час, мали тимчасовий характер. Нові способи фортифікації імперія застосовувала переважно проти західних, «освічених» сусідів, а на терені України, де головною залишалася татарська небезпека, обмежувалися поправкою старих козацьких фортець, яких зоставалося чимало аж до середини XVIII століття.

Особливими фортифікаційними комплексами були Запорозькі Січі. Чортомлицька Січ (1652–1709 роки) містилася на острові, що омивався річками Чортомлик, Прогної і Скарбна. Вона складалася з основного укріплення, оточеного земляним валом з дерев'яним палісадом¹⁵, та «городка» з напільного боку. У центрі основного укріплення був майдан із січовою церквою, довкола якого стояли житла січовиків, які називалися куренями.

Нова Запорозька Січ (1734–1775 роки) була заснована у завороті Дніпровського рукава на річці Підпільній. Це тридільне укріплене поселення. У мисовій, найнепрístupнішій частині містився овальний у плані замок, посеред якого був Радний майдан із січовою церквою і куренями довкола. З напільного боку до замку прилягав у десять разів більший за площею форштадт, або передмістя. Його оточував фортечний вал з бастионами, реданами¹⁶ і рavelіном. Напільний фронт посилювали два фортечні редути¹⁷. До цієї ж укріпленої частини з боку поля прилягав горнверк¹⁸, у якому стояв московський гарнізон. Передмістя мало досить щільну забудову. В облаштуванні Нової Січі поєднувалися традиційні риси українського містобудування (зокрема, устрій попередньої Січі) з досягненнями тогочасної західноєвропейської фортифікації.

¹⁵ Палісад — те саме, що частокіл.

¹⁶ Редан — польове укріплення, що складається з двох валів, які сходяться під кутом від 60 до 120 градусів, з виступом у бік супротивника.

¹⁷ Редут — замкнуте багатокутне в плані укріплення.

¹⁸ Горнверк — допоміжне укріплення, розташоване перед валом фортеці, яке складається з двох напівбастионів і в плані має накреслення, схоже на роги бика.

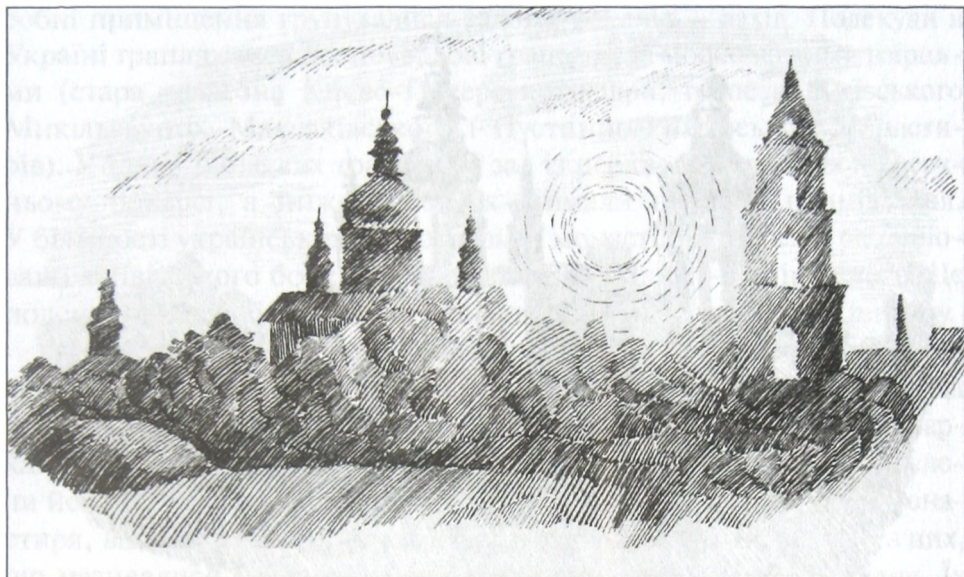
Отже у гетьманську добу життєво важливого значення надавалося створенню оборонних комплексів, які через це відігравали роль провідного чинника у формуванні кожного міста. Протягом цієї епохи оборонні комплекси поступово позбуваються високих башт і натомість збільшується потужність оборонних валів, бастіонів і рavelinів.

Політичні зміни, що сталися наприкінці Гетьманщини, призвели до поступового занепаду оборонних комплексів і зникнення їх протягом наступної доби. Проте їхні сліди збереглися в більшості історичних міст України і зараз багато в чому визначають їхній образ, зокрема це особливо виразно в Києві та в усіх трьох гетьманських столицях.

Монастирі

Протягом гетьманської доби ідеологічно й композиційно домінуючими оборонними комплексами були православні монастирі. Вони виконували низку суспільних функцій — ідеологічну, культурну, соціальну, політичну, економічну і оборонну. Монастирі були центрами освіти, мистецтва, здійснювали соціальну опіку (майже кожна обитель мала шпиталь для хворих, старих та убогих).

Значний розвиток монастирського будівництва на Наддніпрянщині та Лівобережжі за доби Гетьманщини мав поважні соціально-політичні передумови, головною з яких стало звільнення від національно-релігійного гніту та формування державності, про що докладніше розповідалося у попередньому розділі. Не менш важливими були й економічні передумови: маєтності православної церкви після 1648 року залишилися єдиною формою латифундіального господарства в Україні. Господарська могутність монастирів дала змогу перебудувати давні обителі, які вже мали муровані споруди (Києво-Печерська лавра, Видубицький, Михайлівський, Братський, Богоявленський, Софійський монастирі в Києві, Борисоглібський і Єлецький — у Чернігові, Спаський — у Новгороді-Сіверському);

Троїцький монастир у Чернігові. Малюнок автора

реконструювати давніші монастирі, що були цілковито дерев'яними, на муровані (Густинський, Глухівсько-Петропавлівський, Києво-Межигірський, Крупицько-Батуринський); спорудити нові муровані монастирські комплекси (Троїцький у Чернігові, Микільський у Києві, Благовіщенський у Ніжині, Покровський у Харкові, Троїцький поблизу Охтирки, Мгарський поблизу Лубен, Красногірський поблизу Золотоноші, Хрестовоздвиженський у Полтаві, Михайлівський та Вознесенський у Переяславі, Успенський у Глухові, Гамаліївський, Максаківський, Пустинно-Рихлівський та інші).

Розвинені монастирські комплекси доби Гетьманщини мали спільні риси, що виявилися в розплануванні, композиції та забудові. Вони обумовлені канонічно — як єдністю функціонального призначення, так і традиційною християнською символікою.

Монастир, здебільшого, започатковувався з кількох дерев'яних келій довкола каплички. Після отримання архієрейської благосло-

Єлецький монастир у Чернігові. Малюнок автора

веної грамоти на заснування обителі зводили соборну церкву. Це одразу ж змінювало об'ємно-просторову побудову комплексу: він набував архітектурної та ідейної домінанти і ставав упорядкованою цілісністю — символічною моделлю «Граду Божого». Соборна церква домінувала над рештою будівель монастиря і за фізичними розмірами (об'єм і висота), і за духовним значенням (собор символічно трактувався як «земне небо», «око Боже», образ Гробу Господнього). Тому провідна композиційна роль собору мала зберігатися при всіх подальших перебудовах і розширеннях монастиря.

Другою за значенням найважливішою спорудою монастиря була трапезна — будівля для спільних трапез братії, які мали містичний сенс, бо асоціювалися з Тайною вечерею. Тому трапезна композиційно і образно тяжіла до соборної церкви. Важливе духовне значення трапезної відображено в традиції зведення при ній окремої церкви. Це сформувало лінійну схему споруд, де церква, трапезний зал і під-

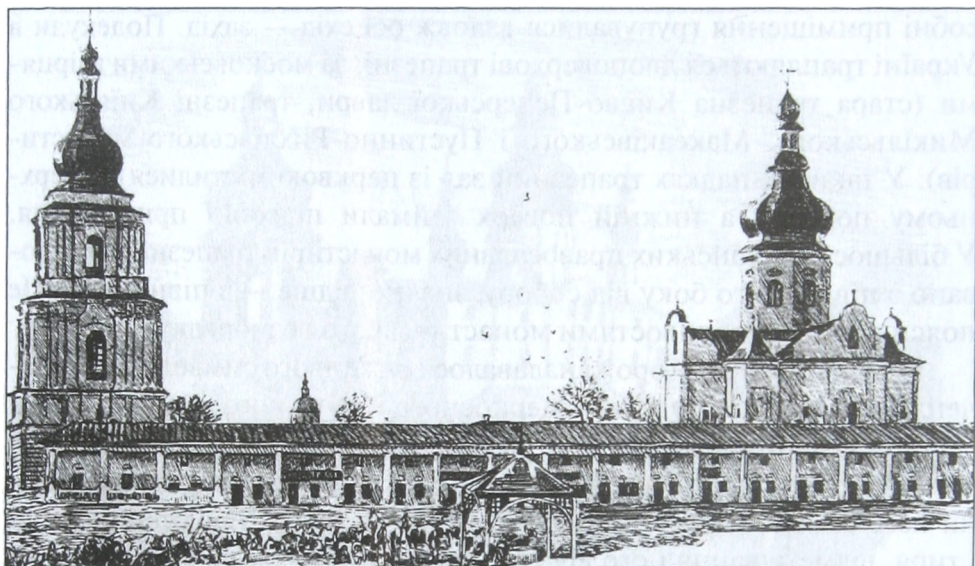

собні приміщення групувалися вздовж осі схід — захід. Подекуди в Україні трапляються двоповерхові трапезні, за московськими взірцями (стара трапезна Києво-Печерської лаври, трапезні Київського Микільського, Максаківського і Пустинно-Рихлівського монастирів). У таких випадках трапезний зал із церквою містилися на верхньому поверсі, а нижній поверх займали підсобні приміщення. У більшості українських православних монастирів трапезні розташовано з південного боку від собору, значно рідше — з північного. Це пояснюється особливостями монастирського розпорядку й ритуалу.

Монастирській огорожі надавалося важливого символічного значення як межі двох світів — церковного і світського. Незалежно від конструктивних особливостей (мури, земляні вали, дерев'яний паркан), огорожі уподібнювали монастир окремому місту, підкреслюючи його самодостатність. Головну роль у системі огороження монастиря, відмежування його від світу, відігравали брами. Головні з них, що називалися Святими, мали міститися із заходу або з півдня. Їх спочатку зводили мурованими й пишно декорували, оскільки вони символізували тісні ворота Спасіння. На них зводили надбрамні церкви (Густинський, Пустинно-Рихлівський монастирі) і дзвіниці (Максаківський, Гамаліївський, київські Видубицький і Михайлівський Золотоверхий монастирі), які підкреслювали ідейне значення головної брами й нагадували про небесне заступництво і захист монастиря. Іноді трапляються такі функціональні поєднання, як надбрамна церква-дзвіниця (Глухівсько-Петропавлівський, Межигірський та київський Кирилівський монастирі).

Неодмінним компонентом кожного монастирського комплексу була дзвіниця. Щодо її постановки відомо два принципових рішення: над головною брамою (Максаківський, Гамаліївський, київські Софійський, Видубицький і Михайлівський Золотоверхий монастирі) та поблизу соборної церкви (Києво-Печерська лавра, Козелецький Георгіївський монастир).

Однак до середини XVIII століття дзвіниці, будучи важливими вертикальними домінантами, не мали самостійної композиційної ролі і завжди підпорядковувались собору.

Вознесенський монастир у Переяславі

Важливими складовими монастирських комплексів були вежі й оборонні башти (наріжні й середстінні), які мали, крім оборонних, ще й господарські функції. До складу кожного монастиря входило чимало господарських і навіть виробничих споруд, що композиційно цілковито підпорядковувалися домінантам. Образ монастиря формували також сади, городи і цвинтарі в межах мурів (Києво-Печерська лавра, київські Софійський і Видубицький монастирі). Вони теж мали певну богословську символіку.

Усі розглянуті типи будівель розташовувалися в обителі не мальовничо-хаотично, а строго закономірно. Передусім для православних монастирів характерна концентричність: уся забудова групується довкола соборної церкви. Це відповідає середньовічним уявленням про світобудову — замкнутий, теоцентричний універсум. Споруди розташовувалися відповідно до функціональних засад, утворюючи чітку ієрархічну систему: трапезна домінувала над житловими і господарськими будівлями, дзвіниця — над трапезною, а собор — над усіма будівлями.

У міру розвитку кожного православного монастиря ускладнюється його устрій: при наявності відповідної території обитель поділяється на кілька відокремлених зон: культову — у центрі, житлову і господарську — на периферії. У таких монастирях, як київський Богоявленський, переяславський Вознесенський, чернігівський Борисоглібський та деякі інші було відокремлено навчальні зони, оскільки тамтешні колеги мали свої житлові, навчальні та молитовні приміщення.

Усі монастирські комплекси демонструють виразну тенденцію до регулярності в розплануванні й забудові. У культовому будівництві ця регулярність, на нашу думку, з'явилася чи не раніше, ніж у фортифікаційному. Пояснюється це не утилітарними, а суто ідеологічними причинами. Монастир мав явити на землі образ «Небесного Єрусалима» — житла праведних. Згідно з «Об'явленням св. Івана Богослова», більш відомим під назвою Апокаліпсис, Небесний Єрусалим мав чіткий, глибоко символічний архітектурний устрій: «І я, Іван, бачив місто святе, Новий Єрусалим, що сховався з неба від Бога (...) І почув я гучний голос із престолу, який кликав: «Оце оселя Бога з людьми, і Він житиме з ними! Вони будуть народом Його, і Сам Бог буде з ними» (...) А місто чотирикутне, а довжина його така, як ширина (...) Мур воно мало великий і високий, мало 12 брам (...) І не ввійде до нього ніщо нечисте»¹⁹.

Як видно з цього тексту, символіка монастирських комплексів України тісно пов'язана з християнською есхатологією²⁰. Тому у монастирях намагалися витримувати канонічну, освячену Святим Письмом, прямокутну чи квадратну форму плану із собором у центрі, трапезною збоку, корпусами келій та іншими будівлями по периметру. Проте не скрізь вдавалося дотримати канонічної компози-

¹⁹ Біблія або книги Святого Письма Старого і Нового Завіту. Із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. — Лондон: Британське біблійне товариство, 1962. — С. 1521–1522.

²⁰ Есхатологія — частина християнського вчення, яка розглядає так звані остаточні справи: кінець світу, воскресіння з мертвих, Страшний Суд, спасіння (рай), прокляття (пекло).

ції у зв'язку з тим, що ландшафтна і містобудівна ситуація спонукали надавати комплексам монастирів нерегулярних обрисів у плані залежно від рельєфу та меж прилеглих землеволодінь (Микільський монастир у Києві, Єлецький — у Чернігові, Успенський — у Глухові). Ті самі містобудівні обмеження змушували влаштовувати головну браму зі сходу (Софійський монастир у Києві) або з півночі (Троїцький монастир у Чернігові).

Прикметно, що у просторовому устрої й розплануванні всіх комплексів гетьманської доби — як оборонних, так і монастирських — спостерігаються спільні особливості, а саме: опанування командних висот у ландшафтах; домінування у забудові; ізоляція внутрішніх просторів від довкілля; чітка ієрархічна структура підпорядкованості будівель і споруд; тенденція до регулярності в розплануванні й забудові.

Всі характерні риси й особливості містобудування, описані в цьому розділі, були притаманні усім трьом гетьманським столицям, як і багатьом іншим містам тодішньої України.

УКРАЇНСЬКА АРХІТЕКТУРА ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ

У зодчестві другої половини XVII — XVIII століття знайшов подальший розвиток величезний архітектурний досвід, накопичений у попередні епохи в народному дерев'яному та панському мурованому будівництві. Поєднання в архітектурному процесі цих двох джерел зумовило небувале доти урізноманітнення створюваних будинків і споруд будь-якого призначення — житлових, громадських (церковних, адміністративних, навчальних), оборонних, виробничих тощо. Проте головним типом будівель, на якому концентрувалася вся архітектурна творчість, упродовж усієї доби, були церкви, бо вони уособлювали найважливіші суспільні функції.

Передумови розвитку архітектурного фаху

Архітектура цієї епохи розвивалася на основі досвіду будівельного мистецтва, набутого нашими предками. Так, з XV–XVI століть в Україні вміли будувати багатопверхові муровані житлові, громадські та навчальні будинки, високі башти, церкви й костели. Професія архітектора у XVI — першій половині XVII століття зазнала значних змін, порівняно з попередньою добою готики. Поряд із

володінням успадкованими навичками, що ревно оберігалися будівельними корпораціями (уміння розмітити план споруди за допомогою кілочків, шнура та інших мірних інструментів, знання системи пропорціональних побудов тощо), архітектор мав бути людиною вченою. Тоді в Україні поширюються західні архітектурні трактати — книги римлянина Вітрувія, майстрів пізнього Ренесансу Андреа Палладіо та Вінченцо Скамоцці, француза С. Маролуа, німця А. Фрейтага та інших. Їхні впливи простежуються в тогочасній архітектурі. Так, згідно з дослідженнями українського реставратора Валентини Шевченко, Гончарська башта в Кам'янці-Подільському була збудована у 1583 році за взірцем ронделі (бастеї)¹, винайденій знаменитим німецьким художником Альбрехтом Дюрером. Італійський архітектор Октавіано Манчіні, який на замовлення Київського митрополита Петра Могили відбудовував старі храми Києва, користувався трактатом Вінченцо Скамоцці. Вірогідно, не без впливу західної фахової літератури написав свою працю «Устав ратных и пушечных дел ...» у 1621 році уродженець міста Радехова на Львівщині Онисим Радишевський, відомий у Москві як Онисим Михайлов.

Будівництвом значних споруд керували освічені й досвідчені фахівці, яких у давнину на наших землях називали горододільцями, а з XV століття — архітекторами. З кінця XVI століття нам відомі проектні кресленики будівель, а моделі — ще з княжої доби. У 1572 році було створено цех будівничих у Львові (до того вони входили до складу інших цехів) і внесено до городських книг «привілей», що регламентував архітектурну діяльність. Вже тоді майстер повинен був уміти креслити проекти, визначати конструкції будівлі, виготовляти макети й моделі. Проектний кресленик тоді називали «візерунком» і вимагали зводити будівлю «ведлуг тої форми і візерунка». З таких «візерунків» дотепер зберігся схематичний кресленик 1626 року плану бернардинського монастиря у Львові.

¹ Рондель, бастея — спеціальний вид оборонної башти, пристосованої для розміщення гармат.

Уже перед Хмельниччиною праця архітектора, інженера й фортифікатора поступово починає відокремлюватися від інших професій. Архітектор перестає бути підприємцем, підрядником, муляром, а стає проектувальником і керівником будівництва. Ця тенденція знайде свій розвиток і після Хмельниччини.

Професійна діяльність у галузі архітектури того часу

У добу Гетьманщини характер професійної діяльності зодчого, порівнюючи з середньовічною епохою, значно змінюється. В Україні тоді працювали архітектори різних національностей, рівня освіти й соціального статусу. Значні обсяги будівництва, зумовлені економічним поступом та необхідністю ліквідації воєнних руйнувань, змушували замовників залучати до праці, крім традиційних місцевих будівельних цехів, артілей, майстрів, як-от Івана Зарудного чи Якова Стандарного, ще й іноземців: Адама Зернікау, Йогана-Баттиста Зауера, Йогана-Готфріда Шеделя; москвинів Осипа Старцева, Дмитра Аксамитова, Матвія Єфимова, які набули фахової освіти й практики в московському «Приказе каменных дел». А з початку XVIII століття до роботи в Україні активно залучаються інженери, що перебували на військовій службі й мали офіцерські звання.

Можемо простежити регіональні й політичні відмінності в залученні тих чи інших майстрів. Так, у західних регіонах України (Галичина, Волинь, частково Поділля) працювали переважно майстри з Італії та інших країн Західної і Центральної Європи. На Наддніпрянщині й Північному Лівобережжі запрошення західних чи московських майстрів було спричинене як практичними потребами (місцеві майстри не могли охопити всього обсягу будівельних робіт, що значно збільшився, порівняно з попередньою добою), так і двома різко відмінними політичними орієнтаціями серед тогочасної української еліти. Православні владики не тільки орієнтувалися на єдиновірну

Москву, а й ідеологічно обслуговували її імперські прагнення, промовистим свідченням чого може бути твір Іннокентія Гізеля «Синопис», створений і виданий у Києво-Печерській лаврі. Водночас військово-політичний провід Гетьманщини (гетьмани, полковники, козацька старшина) орієнтувався на близьке йому по духу польське культурне коло. Ці дві різко відмінні політичні орієнтації проявилися й у сфері архітектури. Звідси й походять такі чудернацькі стильові поєднання Заходу зі Сходом, як Троїцький собор у Чернігові чи Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря під Лубнами. Проте, якщо порівняємо литовські й українські витвори автора вищезгаданих соборів кенігсбержця Зауера, московські й київські твори москвича Старцева, петербурзькі й київські будівлі німця Шеделя, стає очевидною визначальна відмінність між ними. Вона пояснюється тим, що майстер-архітектор був тільки технічною силою в руках замовника — парафіяльної громади, приватної особи чи представника генеральної старшини. Саме замовник диктував усе: від загальної композиції та розмірів споруди до елементів декору. Найлаконічніше це відображено в контракті на будівництво Троїцького собору в Глухові 1720 року: «а креслення і пропорцію — як зволить пан Гетьман». Отже, навіть у великопанській (елітарній) архітектурі, до якої найбільше причетні майстри-іноземці, культурні впливи Заходу, Півночі та Сходу були опосередковані смаками й уподобаннями нової української еліти. У масовому ж будівництві — житловому, оборонному й культовому — панували місцеві архітектурні традиції, поступово збагачуючись досвідом елітарної архітектури.

Парадоксальним чином це не зменшило, а, навпаки, збільшило використання архітектурного досвіду сусідніх країн: на Наддніпрянщині та Північному Лівобережжі посилюється вплив московської архітектури, яка тоді була краще організована державним керівництвом, ніж українська. На землі Гетьманщини поширюється вплив московських приказів², які відали будівельними справами —

² Московський приказ XVII століття був центральним органом управління і виконував функції, аналогічні сучасному міністерству.

Малоросійського, Розрядного, Кам'яних справ, а з часів царя Петра I — Військової колегії Сенату. Водночас, як і в попередню добу, залучаються до праці архітектори із західних країн, завозяться звідти ж книги й посібники з архітектури й фортифікації — трактати італійців Джакомо Бароцці да Вінйола, Андреа дель Аква, французів Себастьяна Вобана і Франсуа Блонделя. Німець із Кенігсберга Адам Зернікау був на службі гетьманів Самойловича та Мазепи, працюючи в 1680—1691 роках у Чернігові й Батурині як військовий інженер та архітектор. Тут він написав твір «Що потрібно знати про табори і фортеці», а також трактат про фортифікацію у 8 книгах. Шотландець Патрик Гордон на вимогу гетьмана Самойловича в 1678 році укріплював гетьманський замок у Чигирині, залишивши нам його план, про що докладніше розкажемо у наступному розділі.

Українські архітектори вирушали в освітні подорожі за кордон. Зокрема, Іван Зарудний в останньому десятиріччі XVII століття їздив учитися до Італії та Польщі. У середині XVIII століття у Київській академії почали викладати архітектуру в курсі математичних наук (тут здобув початкову архітектурну освіту знаменитий київський зодчий Іван Григорович-Барський). Згодом цей самий навчальний курс запровадили у Харківському й Переяславському колегіумах. З того часу в Гетьманщині починає працювати все більше спеціалістів, що одержали фахову підготовку в «архітектурних командах» видатних майстрів зодчества у двох російських столицях — Москві та Санкт-Петербурзі.

У другій половині XVII століття в Україні надзвичайно зросли соціальна роль і статус архітектора: Адам Зернікау і Мартин Томашевський майже на рівних спілкувалися з гетьманом Самойловичем; Іван Зарудний виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана Мазепи і їздив послом до Москви; питання про роботу в Києві Осипа Старцева вирішувалося на рівні українського гетьмана і московського царя як справа державна. Така увага до професіонала-архітектора пов'язана не лише зі зрослим суспільним та ідеологічним значенням архітектури, а й з великою вартістю будівництва.

Щоб реально уявити собі суто матеріальну цінність архітектури, наведемо такі дані: на початку XVIII століття річний дохід високооплачуваного ректора колегіуму становив від 50 до 100 злотих (або карбованців). Річний бюджет Гетьманщини, вперше обчислений за гетьмана Данила Апостола, становив 144 тисячі злотих. Водночас спорудження невеликого мурованого будиночка (кам'яниці) коштувало 500 злотих, дерев'яної церкви — до 10 тисяч злотих, мурованої церкви — від 15 до 30 тисяч злотих. Великі мазепинські собори коштували до 100 тисяч злотих, а мур із баштами довкола Києво-Печерської лаври обійшовся гетьманському скарбові в мільйон злотих. Отже широкий розмах будівництва в цю епоху свідчить як про значні успіхи в економічному розвитку країни, так і про те, що архітектура насправді стала загальнонаціональним пріоритетом.

На початковому етапі розвитку архітектури доби Гетьманщини методи професійної праці зодчого мало відрізнялися від практики попередніх століть. Проектні кресленики використовувалися не дуже часто, оскільки проект фіксувався здебільшого в іншій формі: стосунки між замовником і артілю майстрів обумовлювалися писаним контрактом, в якому визначалися всі основні характеристики майбутнього об'єкта: архітектурний тип, розміри, форми, декор, терміни виконання і вартість будівельних робіт. За спорудження мурованого парафіяльного храму, приміром, наприкінці XVII століття артіль майстрів отримувала винагороду в 1000–1200 карбованців грошима, а також харчі на весь період роботи. Зведення храму тривало звичайно 2–3 будівельні сезони³. У процесі спорудження «словесний портрет» об'єкта втілювали в матеріальну форму. «Хранителями форм» були зразки — конкретні, збудовані раніше споруди, які в цілому чи окремими своїми формами або навіть деталями подобалися замовнику. Така творчість за взірцем тяжіє до середньовічних методів, але вона забезпечувала належне взаєморозуміння замовника і виконавця, а також органічне успадкування попередніх

³ Будівельний сезон тривав протягом теплої пори року — від Великодня до жовтня–листопада (до перших морозів).

архітектурних надбань. Цей метод роботи не означав копіювання. Швидше за все, це була комбінаторика, оскільки жоден взірць не копіювався достеменно. Майстру належало його видозмінити, іноді поєднати елементи різних взірців. Успіх цієї найбільш творчої праці майстра залежав від його знань і фахової майстерності, а також від мистецького таланту. При такій організації проектно-будівельного процесу архітектурне формоутворення було невіддільним від процесу будівництва: форма створювалася у ході мурування стін, арок, склепінь, бань. У цьому брала участь уся артіль, хоча найвідповідальніші ділянки, як правило, доручалися керівникові артілі. Найвідомішим з таких артільних архітекторів-підприємців був Матвій Єфимов, який багато будував у Стародубі й Глухові наприкінці XVII століття.

Отже, важливого значення набуває питання про кваліфікацію, назву і роль майстрів різних будівничих спеціальностей, які згадуються в тогочасних документах. Сучасній кваліфікації архітектора (як автора проекту) найближче відповідають тогочасні назви «архітект», «палатних діл майстер», «муровий майстер архітектурного художества», зрештою просто «майстер». Такими були Йоган-Баптист Зауер, Мартин Томашевський, Йоган-Готфрід Шедель, Андрій Квасов, Іван Григорович-Барський, Іван Мічурін, Федір Васильєв, Матвій Єфимов, Осип Старцев, Дмитро Аксамитов, Іван Зарудний. «Гезель архітектури» означав підмайстра (Іван Мергасов, Петро Нелов, Михайло Юрасов). Такі учасники будівельного процесу, як відомі київські будівничі Степан Ковнір та Семен Каландін, були лише будівельними підрядниками й постачальниками будматеріалів. Виконували авторські задуми архітекторів також майстри-сницарі, тинькувальники, художники та представники інших спеціальностей (Степан Стобенський, Стефан Лубенський, Яким Глинський та інші).

На початку XVIII століття перемагає новий спосіб організації архітектурно-будівельної справи, в рамках якого формується професія архітектора в сучасному розумінні. Муроване будівництво провадиться відповідно до опрацьованих заздалегідь проектів.

Розвивається архітектурна графіка, а від архітектора вимагається досконало володіти нею. Підготовка архітекторів зосереджується вже не стільки в будівельних цехах чи артілях, скільки в «архітектурних командах» визнаних майстрів справи. З вільного підприємця архітектор перетворюється на службовця, який перебуває на державній службі (Андрій Квасов — призначений гетьманом Розумовським керівник Будівельної експедиції з будівництва міст Глухова і Батурина; Бернард Меретин — королівський архітектор у Львові), на службі магістрату (Іван Григорович-Барський) чи в духовному відомстві (Шедель). Нерідко архітектор був на військовій службі, маючи офіцерське звання (так, Данило Дебоскет і Ян де Вітте дослужилися до генеральських чинів). У своїй індивідуальній творчості архітектори, попри державну регламентацію, мали певну свободу. В результаті архітектура стала значно індивідуальнішою, а тогочасне суспільство визнало її «знатнейшим из художеств».

Основні риси архітектури

У православному церковному будівництві цієї доби виділяються дві чітко окреслені групи храмів. Перша з них відроджує композиції міських і монастирських мурованих церков Княжої доби і несе впливи західного (литовського і польського) бароко. Ці храми відомі тільки в мурованому будівництві й не мають ані прототипів, ані наслідувань у народній церковній архітектурі. Вони шестистовпні, здебільшого триапсидні⁴, з трьома, п'ятьма чи сімома банями, з двоярусними західними притворами⁵, фланкованими двома вежами, як у латинських костелах. Основне дев'ятидільне ядро такого храму формують чотири пілони, з'єднані між собою арками, що несуть центральну баню; до них прилягають рамена просторового

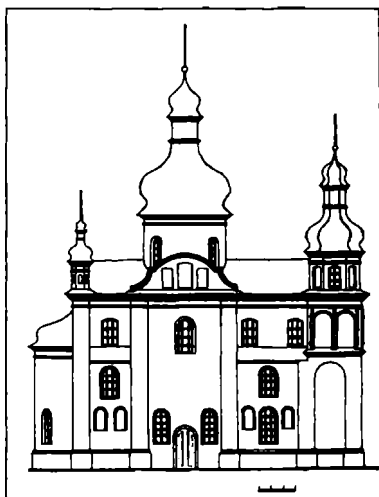
⁴ Апсида — півкруглий у плані виступ у східній частині храму, призначений для влаштування церковного вітваря.

⁵ Притвор — приміщення перед входом у храм.

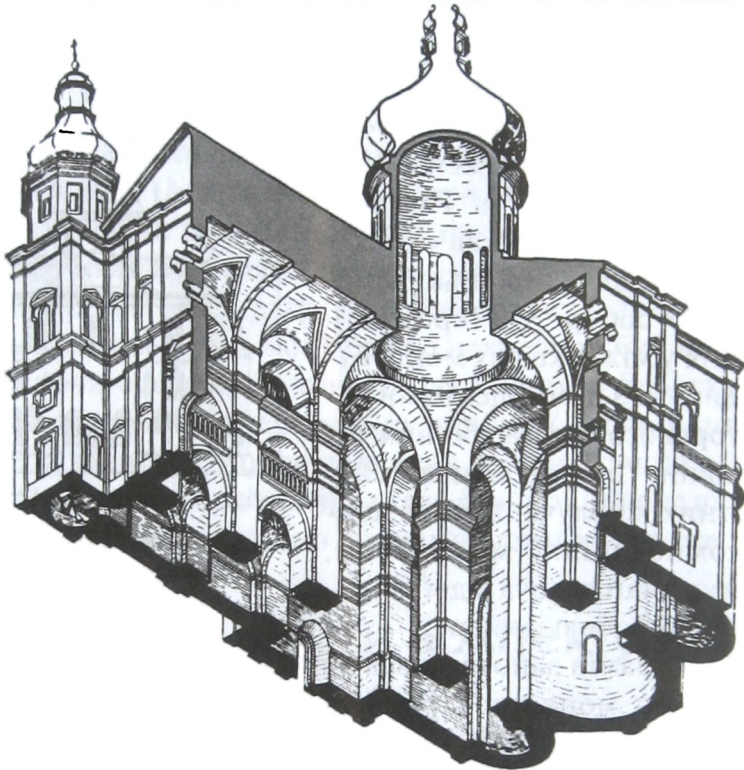

хреста разом з приміщеннями у міжрукав'ях. Це дев'ятидільне ядро могло бути одно- чи п'ятибанним. При цьому бічні бані вінчали рамена хреста (як у Хрестовоздвиженському монастирському соборі в Полтаві) або приміщення у міжрукав'ях, як у храмах Княжої доби (Троїцький монастирський собор у Чернігові). Приміщення у міжрукав'ях могли бути однієї висоти з приміщеннями рамен просторового хреста або нижчими. Поєднання цих особливостей у різноманітних сполученнях розширювало композиційні можливості, тому й важко знайти хоча б дві цілковито схожі між собою церкви.

Цю групу храмів започаткував Спасо-Преображенський собор Максаківського монастиря на Чернігівщині, фундований київським воєводою Адамом Кисілем у 1646 році. Розвинув цей тип храму Троїцький собор однойменного монастиря в Чернігові, заснований 1679 року і зведений архітектором Зауером за взірцем собору Максаківського монастиря. Троїцький собор має ще кілька характерних прикмет, важливих для подальшого розвитку храмів цього типу. Зовні — це активність силуету, в якому 7 бань композиційно підтримані фронтонами вигадливих обрисів, а також фасадна пластика, яка є вільною композицією символічно трактованих західноєвропейських ренесансно-барокових форм. А в інтер'єрі, завдяки високо піднятій центральній бані й візуальній ізолюваності бічних приміщень від широкого центрального, проведено принцип поєднання глибинно-осьового і висотно-центричного принципів організації внутрішнього простору, що пов'язує цей тип собору з великими митрополичими храмами Київської Русі.

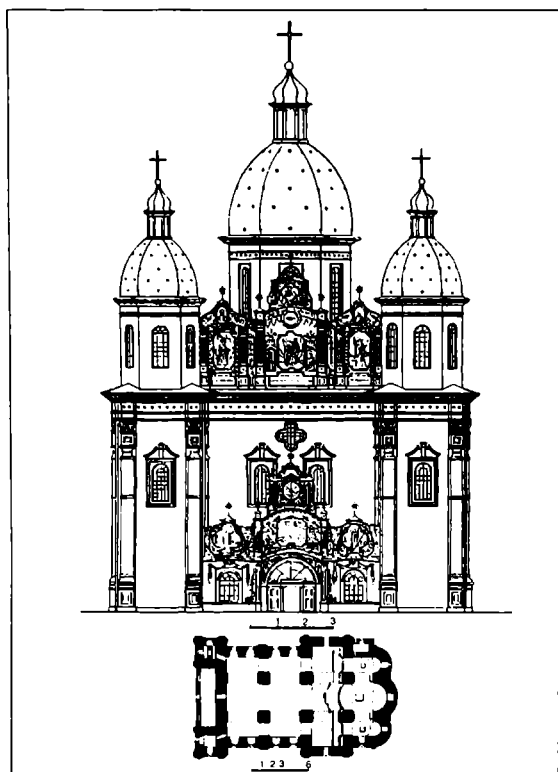
Спасо-Преображенський собор
Максаківського монастиря.
Реконструкція С. Юрченка

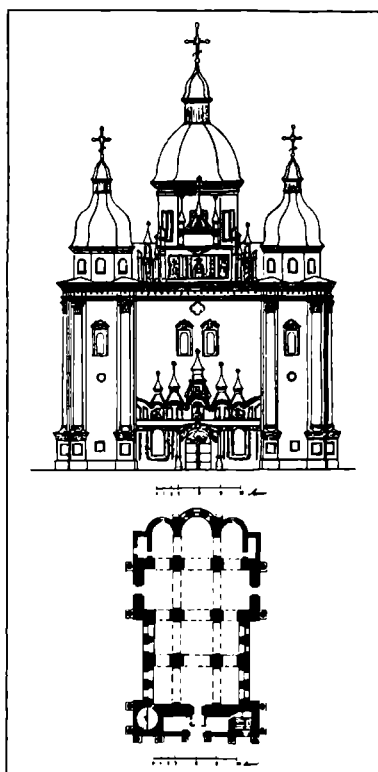
Троїцький собор Троїцького монастиря в Чернігові.
Аксонетричний розріз за М. Цапенком

Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря створили за зразком Троїцького собору Йоган-Баптист Зауер у співдружності з українськими майстрами Мартином Томашевським та Опанасом Пирятинським. Але це спрощений і зменшений варіант.

Обидва храми послужили прототипами двох найвеличніших київських соборів фундації гетьмана Івана Мазепи: Микільського військового й Братського Богоявленського, зведених одночасно у 1690–1693 роках архітектором Осипом Старцевим. За планами обидва храми близькі до прототипів, проте їхнє вирішення дещо відмінне: основні об'єми менш розчленовані й підведені під спіль-

Богоявленський собор Братського Богоявленського монастиря у Києві. Головний фасад і план

Микільський військовий собор у Києві. Головний фасад і план

ний карниз. Вінчають собори не сім, а п'ять широко розставлених бань. У цілому архітектурні образи цих соборів статичніші й монументальніші, порівняно з прототипами. Аналогічний їм і Успенський собор у Полтаві 1748–1770 років.

Спорудження гетьманами таких соборів було свідченням свідомого звернення до державної величі Київської Русі з метою підкреслити стародавність і спадковість верховної влади на українських землях. Залучивши твори тогочасного красивого письменства, неважко простежити це інтелектуальне наслідування, принаймні від князів Острозьких, які на Волині у XV столітті продовжили традиції

будівництва мурованих княжих храмів, — до представників духовної та козацької еліти XVII століття, які спершу відбудовували храми часів Київської Русі, а потім почали зводити аналогічні нові церкви. Саме такі собори, поставлені у найважливіших містах України (Київ, Чернігів, Глухів, Полтава), мали в максимально наочних образах, мовою архітектурних форм засвідчити те розуміння принципів побудови держави, структури суспільства і ролі в ній нової правлячої еліти, яке висловлено у відомій «Думі» гетьмана Івана Мазепи:

*Ей, братища, пора знати,
Що не всім нам панувати,
Не всім дано всеє знати
І речами керувати !
На корабель поглядимо,
Много людей полічимо,
Однак стирник сам керуєт,
Весь корабель управуєт.
Пчулка бідна матку маєт
І оної послухаєт...⁶*

У своєрідній опозиції до цього державницького типу церковних споруд за Гетьманщини паралельно розвивався другий, принципово відмінний напрямок православного церковного будівництва, суголосніший народним традиціям. Він наслідував композиції, притаманні українському дерев'яному будівництву. Особливістю доби після Національно-визвольної війни середини XVII століття стало те, що храми цього типу споруджувались як муровані, так і дерев'яні. Їх можна поділити на дві групи: тридільні одно- і триверхі (це був найпоширеніший тип невеликого парафіяльного храму): хрестаті центричні, серед яких переважають п'ятидільні одно- і п'ятиверхі (рідше — триверхі), а також дев'ятидільні з різною (як правило, непарною) кількістю верхів — від одного до дев'яти.

Це так звані «верхові» церкви. На відміну від інших типів храмів (хатніх, зальних), верхові церкви складаються з відносно самотій-

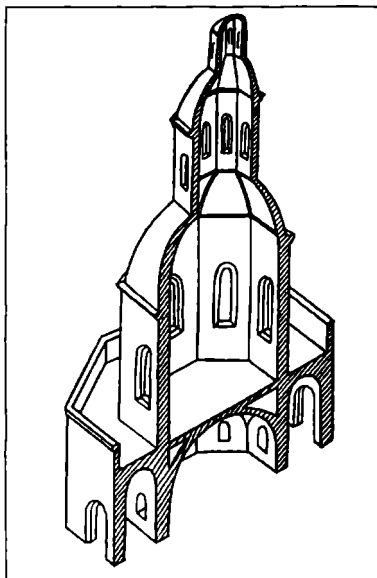
⁶ Цитується за: Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 5.

них об'ємів (приміщень), з яких один або декілька увінчані верхом. Верх — це баштоподібне вінчання церкви чи окремого її приміщення, виконане у вигляді піраміди чи кількох зрізаних пірамід, поєднаних призмами, які чергуються, послідовно зменшуючись. Найчастіше трапляються верхи чотири- і восьмигранні.

У мурованому церковному будівництві тип тридільного однобанного парафіяльного храму був найпоширенішим. Прикладом є Покровська церква 1708 року у селі Сулимівка на Київщині або дещо примітивніша — Вознесенська церква в Глухові 1767 року. Вишуканіші витвори цього типу мають усі приміщення гранчастими, що робить їх пластично виразнішими (Іллінська церква 1692 року в Києві на Подолі). Тридільні трибанні муровані храми найчастіше сполучають прямокутні й гранчасті приміщення (Миколаївська церква 1693 року в Глухові, Троїцька 1702 року — в Сосниці).

Прикладом розвитку типу тридільного трибанного мурованого храму є церква Різдва Богородиці, зведена на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври 1696 року. Вона має чотири каплиці на рогах. Увінчані банями, вони разом з основним об'ємом утворюють мальовничу семибанну композицію.

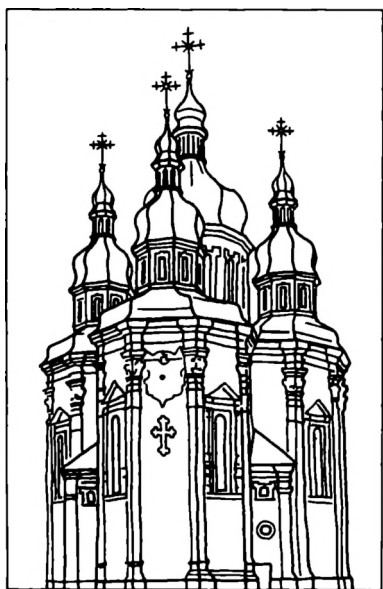
Верх мурованої церкви доби Гетьманщини.
Аксометричний розріз

Церква Різдва Богородиці на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври. *Малюнок автора*

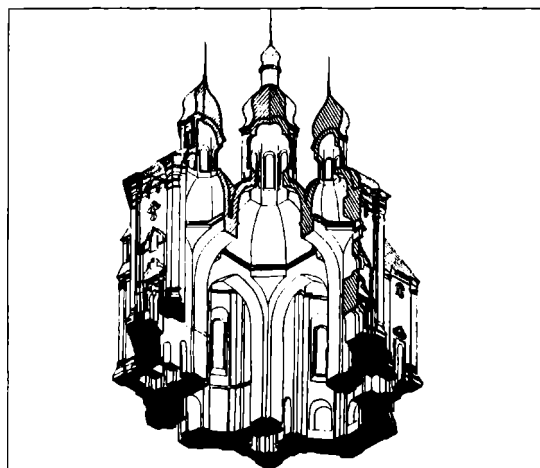
Троїцький собор
Густинського монастиря.
Малюнок В. Січинського

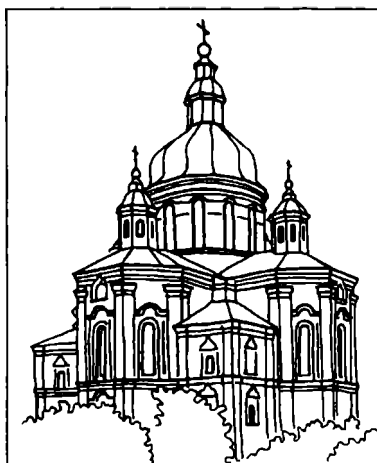
Георгіївський собор
Видубицького монастиря
в Києві. *Малюнок автора*

У мурованому будівництві прототипом хрещатих п'ятидільних храмів стала Покровська церква, фундована 1653 року воєводою Адамом Кисілем у селі Низькиничі на Волині. Хрещаті однобаневі храми відомі в п'ятикамерному (церква Миколи Притиска в Києві на Подолі 1695–1707 років) та дев'ятикамерному варіантах (церква Різдва Богородиці в містечку Седневі на Чернігівщині 1690 року).

Поява класичного для архітектури доби Гетьманщини типу хрещатого п'ятибанного храму на п'яти- або дев'ятидільному плані пов'язана з фундацією найближчого соратника Богдана Хмельницького — ніжинського полковника Івана Золотаренка. Це Миколаївський собор у Ніжині, збудований у 1655–1658 роках — лише через 2 роки після церкви в селі Низькиничі на протилежному кінці України, — одразу як цілком розвинений і довершений архітектурний тип. Що можна пояснити тільки попереднім тривалим процесом розвитку даного типу будівель у дерев'яній церковній архітектурі. За цим взірцем упродовж наступних 60 років на Наддніпрянщині та Лівобережжі було зведено понад 20 храмів. З них найвизначнішими є Троїцький собор Густинського монастиря 1672 року, Георгіївський собор Видубицького

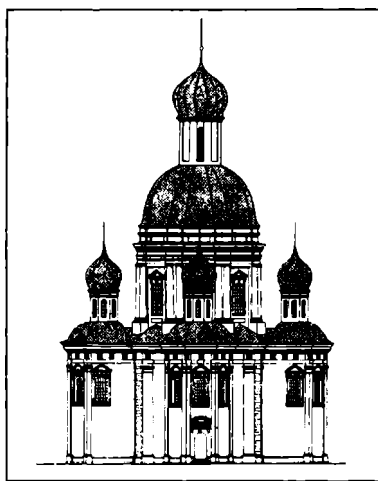
Катерининська церква у Чернігові.
Аксонетричний розріз за М. Цапенком

Спасо-Преображенська церква
у с. Великі Сорочинці.
Малюнок автора

монастиря в Києві 1696–1701 років, Покровська церква у селі Дігтярівка під Новгородом-Сіверським 1710 року та Катерининська церква в Чернігові 1715 року.

Спасо-Преображенська церква у селі Великі Сорочинці, збудована в 1718–1730 роках⁷, первісно належала до рідкісного типу хрещатих дев'ятидільних дев'ятибанних храмів. Проте внаслідок перебудови після пожежі 1811 року вона стала п'ятибанною. Крім цієї церкви, науці більше не відомо мурованих дев'ятидільних дев'ятибанних храмів.

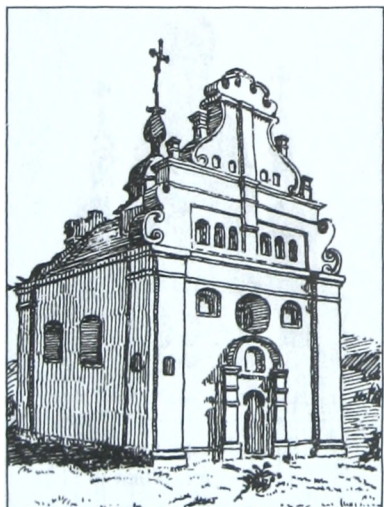

Покровська церква
у с. Дігтярівка

⁷ Білецький П. Коли будувалася Преображенська церква в Сорочинцях // Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці. Вип. 7. — К.: НАОМА, 2000. — С. 49–54.

Два описаних типи храмів є основними і найбільш поширеними. Проте існували ще храми, які поєднували в собі ці основні композиційні схеми, а також так звані маргінальні типи православних церков. Вони були ніби на маргінесі, тобто на узбіччі основного розвитку архітектури, але дали нам декілька справжніх архітектурних шедеврів. Таким храмом комбінованого типу став Святодухівський собор у Ромнах, де на кубічному основному об'ємі поставлено три бані по поздовжній осі, як у дерев'яних церквах. До цього ж типу належать: собор Фролівського монастиря у Києві 1722–1732 років, собор козелецького Георгіївського монастиря 1770 року, Воскресенська церква 1756 року в Сосниці на Чернігівщині, собор Гамаліївського монастиря 1714–1735 років і Троїцький собор у Глухові 1720–1806 років. Унікальним за композицією є собор Різдва Богородиці в Козельці 1752–1763 років, збудований архітекторами Квасовим і Григоровичем-Барським, — кубічна п'ятибанна споруда з півкруглими в плані виступами по осі кожного з чотирьох фасадів.

Іллінська церква Богдана Хмельницького в Суботіві — зразок зального типу храму.
Малюнок В. Січинського

Спрощеною і зменшеною копією козелецького собору є собор Святих Антонія і Феодосія у Василькові, споруджений 1758 року місцевим майстром Степаном Ковніром.

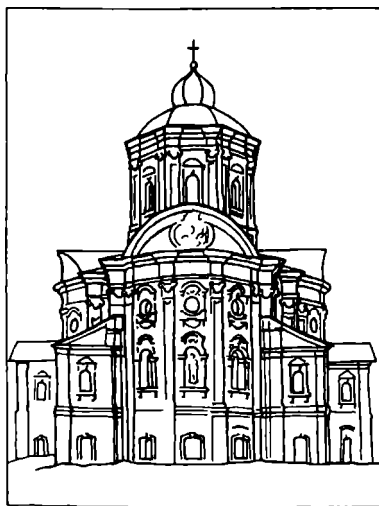
До поширених маргінальних типів храмів належать передусім безбанні церкви зального типу. Таких мурованих храмів відомо небагато. Це Михайлівська церква 1666 року в Переяславі, Анастасіївська церква 1717 року в Глухові та Миколаївська церква 1720 року в Прилуках. Взірцем для них була Іллінська церква Богдана Хмельницького в Суботіві 1653 року. Було б дуже спокусливо вивести їх походження від українських дерев'яних церков «хатнього»

типу, які не мали бань і вінчалися високими чотирихилими дахами. Проте вивчення католицької мурованої архітектури Правобережжя й західних регіонів України з'ясовує походження цього типу храмів від невеликих мурованих костелів зального типу, поширених протягом XVI—XVII століть.

Поява на Наддніпрянщині й Лівобережжі іншого маргінального типу церков — триконхового, здавна відомого в країнах Балканського півострова й поширеного на Поділлі в XV—XVI століттях, пов'язана з творчістю київського архітектора Івана Григоровича-Барського. Покровська церква 1765 року у Києві на Подолі, собор Красногірського монастиря під Золотоношею 1770 року та Михайлівська церква 1776 року в селі Вороніжі на Сумщині двоповерхові, триконхові, однобанні. В інших регіонах України в цю добу триконхові храми не відомі.

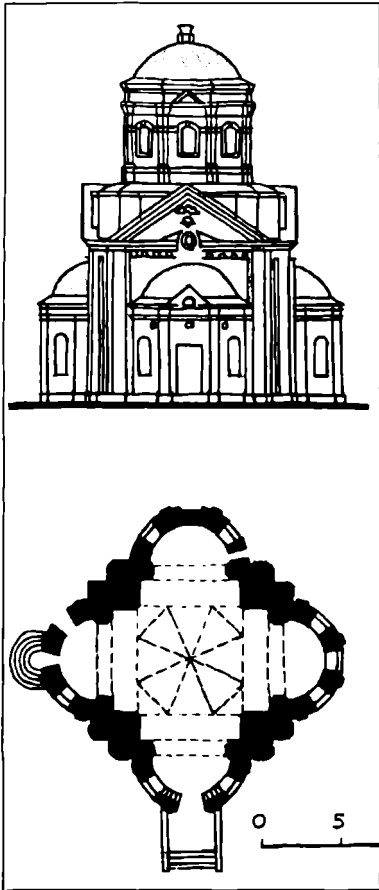
У 1750-х роках на Наддніпрянщині й Лівобережжі з'явився принципово новий, доти в Україні не відомий тип православного храму — тетраконховий. Це однобанні строго центричні храми, в яких до підбанного четверика по сторонах світу прилягають чотири півкруглі в плані екседри⁸, завершені півкупольними склепіннями. Фундаторами більшості тетраконхів були представники тогочасної суспільної еліти (бунчужковий товариш П. Семенов, полтавський полковник Черняк, отамани Генеральної артилерії П. Юркевич, Г. Кологривий, родини Розумовських, Кочубеїв, Неплюєвих). Такі

Зразок триконхового типу храму — Михайлівська церква у с. Вороніжі на Сумщині.

Малюнок автора

⁸ Екседра — архітектурна форма, що являє собою вертикально поставлений півциліндр, накритий чвертю сфери.

Зразок тетраконхового типу храму — Вознесенська церква у Копорі, неподалік Батурина.
Фасад і план

храми мали здебільшого меморіальне значення або були садибними церквами. Вони не задовольняли вимоги православного богослужіння і тому з часом всі без винятку отримали різні прибудови. Загалом розвиток в Україні цього типу храмів тривав тільки 50 років. Вони органічні для української архітектури, тому що втілювали видозмінений, чіткіше структурований і трохи абстрагований місцевий тип хрещатої однобанної церкви з характерним планом у вигляді грецького хреста, центричністю, пірамідальним наростанням об'ємів до центру, їхньою скульптурністю та всефасадністю споруди, розрахованої на візуальне сприйняття зусібіч. У цьому типі яскраво виявлено головну композиційну ідею української храмової архітектури: висотне розкриття і тотожність внутрішнього простору та геометрії зовнішніх форм, максимальна єдність конструкції і форми.

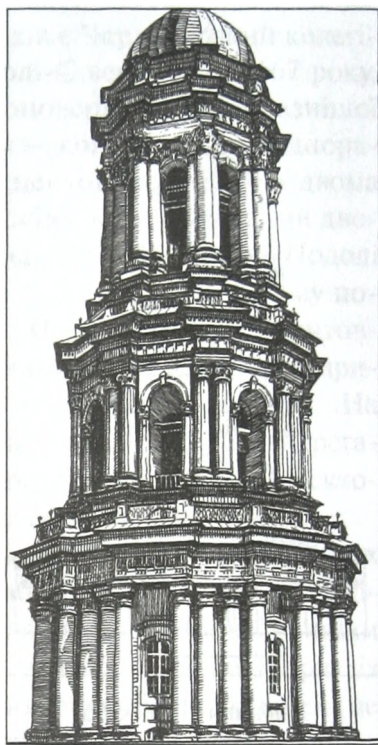
Всі описані типи церков відіграли велику роль у розвитку української храмової архітектури через те,

що саме тут зосереджувалися новаторські пошуки провідних зодчих доби Гетьманщини. На жаль, вони не знайшли продовження у наступній добі у зв'язку із заборонаю, яку російська імперська влада наклала на українську національну архітектуру у 1802 році.

Особливим типом споруд, невід'ємним від церковних комплексів, є дзвіниці. Вони походять від давніх сторожових та фортечних

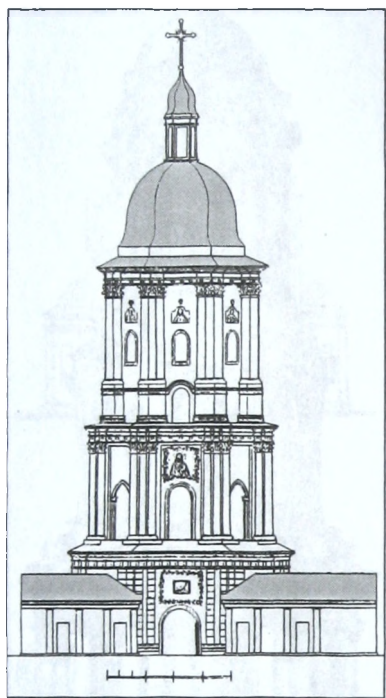
башт. Дерев'яні дзвіниці послужили прототипами мурованих висотних, що з'являються наприкінці XVII століття. Найстарша з них — восьмигранна двоярусна надбрамна дзвіниця Єлецького монастиря в Чернігові 1670–1675 років. Протягом XVIII століття муровані висотні дзвіниці набули значного розвитку і кожна стала унікальною інженерною спорудою. Серед них перше місце по праву належить Великій дзвіниці Києво-Печерської лаври, зведеної у 1731–1744 роках архітектором Й.-Г. Шеделем. Вона гранчаста, чотириярусна. Перший ярус має рустовані стіни; наступні яруси акцентовані пучками колон, ордер яких підпорядкований античному принципу суперпозиції: унизу візуально «найтяжчий» ордер — римо-доричний; вище трохи «легший» іонічний; над ним візуально «найлегший» — коринфський. До цього ж багатоярусного восьмигранного типу

Велика дзвіниця
Києво-Печерської лаври.
Малюнок В. Січинського

належить надбрамна дзвіниця київського Микільського монастиря, зведена пізніше від лаврської, у 1750 році, явно під її впливом.

Надбрамні дзвіниці трьох інших київських монастирів — Софійського, Михайлівського Золотоверхого і Видубицького — належали до іншого типу — багатоярусного типу «четверик на четверику». Найпоширенішими були двоярусні дзвіниці цього типу, найкращі зразки яких у Києві пов'язані з творчістю архітектора Григоровича-Барського середини XVIII століття: на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври та Петропавлівської церкви у Києві на Подолі.

Дзвіниця київського
Микільського монастиря

Великі монастирські й соборні дзвіниці, зведені наприкінці гетьманської доби у 1770-х роках, поєднують два основних розглянутих типи: це дзвіниці собору Різдва Богородиці в Козельці, чернігівського Троїцького та переяславського Вознесенського монастирів. Вони чотиригранні, мають масивний рустований нижній ярус, що служить п'єдесталом для верхніх ярусів, акцентованих на рогах пучками колон.

Монастирські трапезні, яких багато було споруджено в цю добу, сполучають церкву, трапезний зал і господарські приміщення. Їхні розпланувальні та об'ємно-просторові композиції, як правило, лінійні, з розміщенням бані над східним кінцем видовженого корпусу, де містилася церква. Сам трапезний зал прилягав

до церкви із заходу. Допоміжні приміщення від трапезного залу відділялися сіннями. Головний вхід з ганком влаштували на головному фасаді, зверненому в бік монастирського собору. За таким принципом збудовано трапезні Троїцького монастиря в Чернігові, Михайлівського Золотоверхого і Видубицького монастирів у Києві, Гамаліївського, Густинського, Максаківського та інших монастирів. Дещо ускладненими варіантами цього типу були великі двоярусні трапезні Києво-Печерської лаври 1684–1694 років та Києво-Софійського монастиря 1722 року.

Друга половина XVII — початок XVIII століття відзначалися розвитком нових типів мурованих навчальних будівель. Показово, що взірцями для них були не аналогічні споруди католицьких колегій Галичини й Волині, а корпуси келій православних монастирів. Най-

відомішими будівлями навчальних закладів є Чернігівський колегіум 1702 року, так звана бурса у Новгороді-Сіверському 1667 року, Київська академія 1702 року. Усі вони двоповерхові. Найвиразнішої композиції набув Чернігівський колегіум — конгломерат неодноразово перебудованих давніших споруд, акцентований зі сходу двома банями церкви, а із заходу — високою дзвіницею. Мурований двоповерховий корпус Київської колегії (згодом — академії) на Подолі зведено між 1697 і 1702 роками. Він мав по першому і другому поверхах галереї⁹ з аркадами¹⁰ і високий дах. Цей корпус було ґрунтовно перебудовано 1704 року коштом Івана Мазепи: розібрано приземкуватий другий поверх і натомість надбудовано ще два. На східному кінці корпусу постала висока баня академічної (конгрегаційної) церкви. Реконструкція цього корпусу, здійснена архітектором Й.-Г. Шеделем у 1736–1740 роках, не дуже змінила його.

Важливою групою житлових будівель є корпуси монастирських келій. Вони мали здебільшого секційну побудову, де кожна секція містила сіни з кімнатою за двома принциповими схемами: із сіньми при кожній келії (келії соборних старців Києво-Печерської лаври); із сіньми, спільними для двох келій, розташованих обабіч від сіней (це розпланувальний принцип розвиненого типу українського народного житла, так званої хати на дві половини). Друга схема найбільш економічна в монастирському будівництві і найпоширеніша.

Тогочасні житлові будинки, навіть представників вищих суспільних верств, були переважно дерев'яними. Під кінець доби стало значно більше мурованих житлових будинків, з'явилися й перші палаци. Давні описи й малюнки засвідчують, що як дерев'яне, так і муроване житло було одно-, двоповерховим, традиційного розпланування, наближеного до «хати на дві половини» (будинок Лизогуба в Чернігові, кам'яниця Лизогубів у Седневі, будинок вїта в

⁹ Галерея — вузький критий перехід уздовж стіни будівлі.

¹⁰ Аркада — кілька арок, однакових за формою, розміром та оздобленням, що спираються на стовпи чи колони. Найчастіше використовується під час влаштування відкритих галерей.

Сумах, так званий будинок Мазепи в Києві¹¹), з високими дахами, ганками й галереями. Найпрестижнішими і найрозвиненішими житловими будівлями Києва стали митрополичі палати Києво-Печерської лаври (1727 року) та Софійського монастиря (1731–1748 років). Вони свідчать про те, що у XVIII столітті князі церкви вже не задовольнялися відносно скромними приміщеннями попередніх часів: тут бачимо потяг до наслідування великих магнатських резиденцій XVII–XVIII століть. Бурси Софійського (1763–1767 роки) та Братського (1778 року) монастирів у Києві стали найбільшими житловими будівлями доби. Обидві мають коридорне розпланування і головні фасади, членовані ризалітами¹². При цьому Софійська бурса двоповерхова, а Братська — первісно була одноповерховою.

Палаці у Глухові й Києві, що зводилися, починаючи з 1730-х років, продовжили розвиток репрезентативних будівель. Ці представницькі споруди адміністративного і частково житлового призначення уособлювали зростаючу роль держави в суспільному житті. У цьому сенсі особливо показовими є київські та глухівські будівлі кінця гетьманської доби. Царський палац у Києві (1745–1752 років, нині — Маріїнський) збудовано під керівництвом архітектора Івана Мічуріна за зразком одного з палаців Підмосков'я, створених знаменитим російським архітектором італійського походження Бартоломео Франческо Растреллі. Він мав симетричний план, у якому всі корпуси розташовані довкола курдонера (парадного двору). Палац складався з центрального двоповерхового корпусу та бічних одноповерхових флігелів. Флігелі й нижній поверх центрального корпусу муровані, а другий поверх — дерев'яний. Після пожеж 1811 та 1819 років палац неодноразово перебудовували, проте він добре зберіг загальну композицію та декор, характерні для бароко. Кловський палац у Києві (1752–1756 років, архітектор Петро Неєлов) є ще одним зразком великого палацового комплексу Наддніпрянщини. Він також первісно був двоповерховим, з курдонером. На відміну від

¹¹ Зараз у цьому будинку міститься Музей гетьманства.

¹² Ризаліт — виступ на фасаді, прямокутного плану або гранчастий.

Царського він має компактний план. Взірцями для обох споруд стали палаци Петербурга і Москви. Тими ж взірцями послуговувався архітектор Андрій Квасов під час будівництва в 1750 році дерев'яного Гетьманського палацу в Глухові. Спроектований у растреллієвому дусі, він був характерною пізньобароковою резиденцією.

XVIII століття на Лівобережжі відзначалося масовим будівництвом адміністративних споруд: магістратів, ратуш, полкових і сотенних канцелярій, судів. До найвизначніших і найхарактерніших належать будинки Київського і Козелецького магістратів 1760-х років. Це двоповерхові на підвалах муровані споруди компактної симетричної композиції. Вісь симетрії виділяється двоюрисним ганком (Козелець) або високою вежею (Київ). Інші адміністративні будівлі були переважно дерев'яними, значно простішими за розплануванням і архітектурними формами (земський суд в містечку Острі 1774 року), проте нерідко з високими дахами й вежами, які символізували міське самоврядування (ратуша в Коропі 1760-х років). Наймасштабнішою урядовою спорудою доби стала так звана Друга Малоросійська колегія в Глухові (1768–1782 роки, архітектор Андрій Квасов).

Виразного вигляду в той час також набули фортифікаційні споруди, прикладом чого є Київська брама в Глухові — рідкісний зразок оборонного зодчества XVIII століття, що уцілів дотепер.

На Лівобережжі були дуже поширені кам'яниці як споруди господарського призначення. Вони зводилися одно-, двокамерними, одноповерховими на підвалах (двоповерхова кам'яниця 1740-х років у маєтку Покорщина під Козельцем на Чернігівщині є унікальною). Інші господарські й виробничі будівлі цієї доби відзначаються великою різноманітністю архітектурних вирішень: це поварні, хлібні, палатурні, льодовні, склади, книжкові та інші крамниці тощо. До рідкісного типу капітальних виробничих будівель належить мурований корпус друкарні Києво-Печерської лаври 1701 року з великим склепінчастим виробничим залом. 1773 року на території Києво-Печерської лаври завершилося формування одного з найвизначніших витворів цивільної архітектури кінця доби —

Ковнірівського корпусу. У результаті 50-річних перебудов різнорідні й різночасові споруди були об'єднані; при цьому головний фасад прикрасили шість фронтонів, надавши архітектурної цілісності всій будівлі.

Архітектурна стилістика

Тогочасні писемні джерела засвідчують, що в розумінні архітектури домінували суто мистецькі категорії. Часто трапляються вирази на кшталт «будівля прикрашена архітектурою». Відповідно до цього архітектурні споруди виступали окрасою довкілля. Ця тенденція особливо увиразнилася з 1730-х років, коли численні будівлі Київської Русі чи доби готики почали набувати пишного декору в стилістиці, наближеній до барокової. З цього зрозуміло, що архітектурно-пластичним вирішенням будівель надавалося великого значення. У зодчестві красу цінували чи не більше, ніж корисність. Саме цим пояснюється безпрецедентна увага, яка надавалася декору фасадів та інтер'єрів.

Аналіз збережених архітектурних пам'яток дає змогу з'ясувати основні композиційні принципи. Серед архітектурних споруд розглядуваної доби майже не знаходимо асиметричних. Строго дотримувалися візуальної урівноваженості об'ємів і архітектурних форм. Під час створення архітектурного образу будівлі великого значення надавали силуетним характеристикам, виразність яких досягалася активним використанням елементів вінчання — фронтонів, дахів і бань. У житлових і громадських будівлях застосовували високі дахи з переломами. Невід'ємним атрибутом церковної архітектури стала так звана грушовидна форма бань. У такій формі вбачається вплив західного бароко. Проте в Україні при всій різноманітності церковних бань завжди витримувалося одне правило: баня у найширшій своїй частині не могла бути ширшою від підбанника.

У XVII столітті ще не спостерігалось того насичення фасадних площин декором, яке стане притаманним наступному століттю. Вели-

кі майстри мазепинської доби, передусім Старцев, Аксамитов, Зауер, Єфимов, творили свої будівлі винятково монументальними, можливо, вперше в Україні продемонструвавши, якою величезною може бути сила естетичного впливу лапідарної білої площини стіни, облямованої півколонами або пліастрами й увінчаної карнизом (Микільський військовий та Братський Богоявленський собори у Києві). Водночас, на цьому етапі трапляються й насиченіші архітектурно-пластичні композиції, як-от фасади Троїцького монастирського собору в Чернігові.

У XVIII столітті, починаючи з 1730-х років, пластичні засоби архітектури стають розмаїтішими. З'явилося декоративне штукатурне ліплення, яке майстри виконували на місці за рисунками архітекторів по каркасу з дроту, закріпленому на цегляному мурі кованими цвяхами. При цьому майстер, зберігаючи загальну композицію декору, задану архітектором, створював кожен форму індивідуально. Орнаментальні мотиви рослинного характеру в техніці барельєфу¹³ й горельєфу¹⁴ з масками, раковинами, гербами, купідонами утворювали горизонтальні смуги, облямовували вікна, заповнювали площини, накладалися на інші архітектурні елементи. Для орнаментів давалося кольорове тло — бірюзове, синє, барв жовтої і червоної вохри. Кольорову палітру збагачували позолочені деталі — капітелі¹⁵, імперські орли тощо.

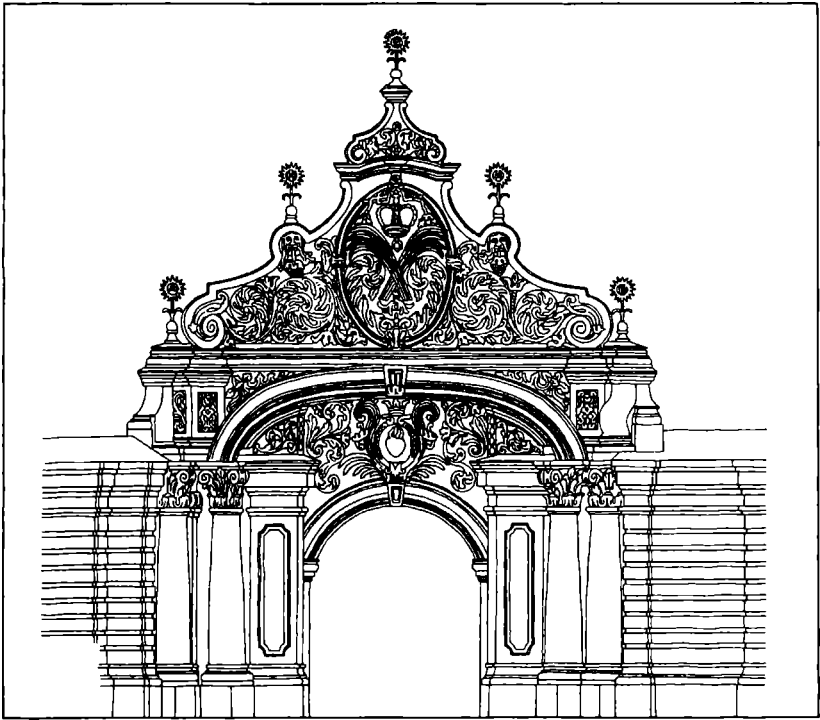
В інтер'єрах застосовувалися штукатурне ліплення, кахлі, багатобарвні розписи. У церковних інтер'єрах основою архітектурно-пластичного вирішення є функціонально й мистецьки необхідне по'єднання висотно розкритих, щедро освітлених приміщень кожної просторової дільниці за допомогою високих арок-вирізів (у дерев'яних спорудах) та підпружних арок¹⁶ (у мурованих спорудах). Освітленню церковних інтер'єрів, влаштуванню великих, різноманітних за формою вікон у декілька ярусів надавалося пріоритетне

¹³ Барельєф — різновид об'ємного зображення на площині, тобто низький рельєф.

¹⁴ Горельєф — високий рельєф.

¹⁵ Капітель — верхня частина колони, що безпосередньо підтримує балку перекриття.

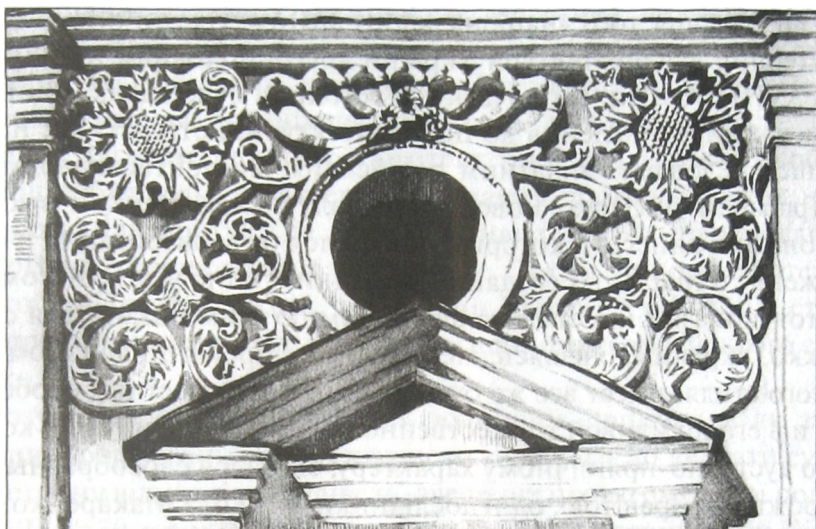
¹⁶ Підпружна арка служить основою для підбанника або купола (бані).

Брама Заборовського в Києві

значення. Освітлення мало створювати у людини, яка перебуває в храмі, відчуття піднесеності. Цьому ж сприяли й головні мистецькі акценти кожного церковного інтер'єра — різнобарвні, різьблені й позолочені іконостаси. На даному етапі постали найрозвиненіші типи іконостасів — семиярусні, тридільні, що займали всю ширину найбільших храмів і сягали верху підпружних арок (так, знаменитий Сорочинський іконостас 1732 року має висоту 17 метрів). Крім того, до найвизначніших витворів України належать іконостаси Успенського собору Києво-Печерської лаври, Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого собору в Києві, соборів Гамаліївського та чернігівського Троїцького монастирів.

Своєрідним мистецьким підсумком архітектурно-пластичних пошуків цього етапу є брама Заборовського — парадний в'їзд до Ки-

Ліплений декор рослинного характеру у техніці барельєфу на фасаді Спасо-Преображенського собору Мгарського монастиря. Малюнок Д. Яблонського

єво-Софійського монастиря, споруджений архітектором Й.-Г. Шедлем у 1746 році. Ця аркова композиція, фланкована лопатками і спареними колонами та увінчана фронтоном з митрополичими інсигніями¹⁷ й пишним рослинним орнаментом, увібрала найхарактерніші форми, композиційні прийоми та орнаментальні мотиви, властиві архітектурі України середини XVIII століття.

На останньому етапі розвитку архітектури гетьманської доби, у 1750–1780-х роках, спостерігається певна стандартизація архітектурних форм разом з найширшим, ніж будь-коли перед тим або опісля застосуванням скульптурного декору й кольору як на фасадах, так і в інтер'єрах. Найвиразніше ця тенденція проявилася в Андріївській церкві в Києві (1747–1753 роки).

Від XIX століття і дотепер у науці дискусійним є питання про суть, походження, оригінальність, стильову належність і точне терміноло-

¹⁷ Інсигнії — символи влади.

гічне визначення того «національного архітектурного стилю», який характерний для архітектури України другої половини XVII — 70-х років XVIII століття. На початку XX століття було характерним дещо зневажливе ставлення до цієї архітектурної стилістики, найяскравіше висловлене видатним російським мистецтвознавцем Ігорем Грабарем (подаємо мовою оригіналу): «не слишком високої гастрономії винегрет, который получился от варваризации и обзапороженья гениальных созданий Бернини¹⁸; одно все же несомненно: этот винегрет имеет свою физиономию и им позаняться стоит. Барокко Украины, являясь, несомненно, провинциализмом всесветного стиля, имеет все же очень много чисто местных особенностей, и в его шумливой торжественности, как-то не идущей ко всему его кустарно-пряничному характеру, сказался своеобразный дух Запорожья»¹⁹. Зрештою, одні дослідники (Микола Макаренко) вважали цей стиль українським відродженням, інші (Ігор Грабар, Георгій Павлуцький) — українським бароко, треті (Микола Шумицький, Михайло Цапенко) — просто «національним» або українським національним стилем.

Отже, постає питання: з якою стилістикою ми маємо справу — з бароковою чи якоюсь іншою? Якщо стиль розглядати не як сукупність зовнішніх рис і прикрас, а як цілісність композиційних, конструктивних і пластичних ознак архітектури, то стає очевидним, що в стильовому відношенні архітектура України гетьманської доби чітко розпадається на два стильових явища: провінційне відгалуження центральноєвропейського бароко в західних регіонах і суттєво відмінну від бароко стилістику, яка розвивалася на Наддніпрянщині й Лівобережжі.

Суто барокова стилістика в цю добу спостерігається в мурованій архітектурі Поділля, Волині й Галичини, пов'язаній з католицьким та уніатським культурними колами. Це витвори архітекторів-іно-

¹⁸ Лоренцо Берніні (1598–1680) — римський архітектор і скульптор, провідний майстер італійського бароко XVII століття.

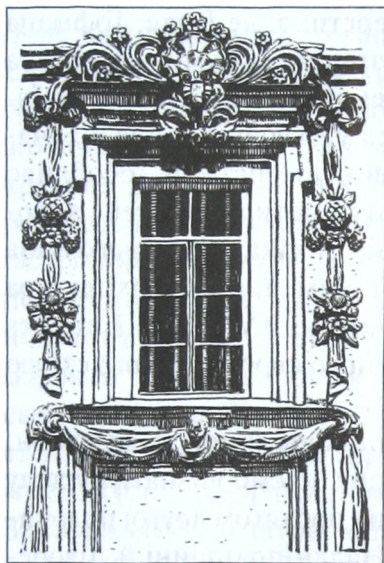
¹⁹ *Грабарь И.* О русской архитектуре. — М.: Наука, 1969. — С. 50.

земців Бріано, Джізлені, Гіжицького, Меретина, де Вітте, Гофмана та інших — католицькі й уніатські монастирі, колегіуми, костели, а також цивільні будівлі: Колегіум у Кременці, ансамбль Почаївського монастиря, домініканський костел у Львові, ратуша в Бучачі тощо. Загалом для такої архітектурної стилістики, особливо культових будівель, характерні поєднання протилежностей, дисонантність, ілюзіонізм, де конструктивна логіка підпорядкована ідеологічно-клерикальним завданням. Таким чином, архітектура бароко на Правобережній та Західній Україні XVII–XVIII століть була просто місцевим відгалуженням єдиного європейського стилю бароко.

Розуміючи стиль не як суму зовнішніх прикмет, а як закон, принцип формування архітектурного твору, маємо визнати суттєву стилістичну відмінність будівель, зведених протягом другої половини XVII — 70-х років XVIII століття на Наддніпрянщині й Лівобережжі, від одночасних їм суто барокових споруд західного регіону. Відрізняються як композиційні побудови, способи формування простору, так і архітектурно-пластичні вирішення. Тут спостерігаємо тенденції до перенесення в монументальну муровану архітектуру композиційних структур з традиційної народної дерев'яної архітектури, а також відродження композицій мурованих храмів Київської Русі. Це дає підстави провести певні паралелі із ренесансним зодчеством у Європі.

Збережені донині архітектурні пам'ятки показують принципову антибароковість зодчества Наддніпрянщини й Лівобережжя гетьманської доби. В образному ладові цієї архітектури домінують гуманістичні тенденції: співмірність з людиною, розрахунок на оптимальне зорове сприйняття, ясність структури, чіткий геометризм архітектурних форм, відсутність придушуючого людину барокового ілюзіонізму. Все перелічене свідчить скоріше про ренесансні риси в зодчестві цієї доби. Адже в її архітектурних витворах ні про яке барокове перетікання мас і просторів немає і мови. В них декор не маскує, а навпаки, підкреслює принцип побудови архітектурної форми. Геометрія об'ємів виявляє тенденцію до ідеальних центричних

Ліплений декор рослинного характеру у техніці горельєфу на фасаді Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Малюнок В. Січинського

форм (таких форм набувають храми хрещатої структури і особливо — траконхи).

Нині вже загальновизнано, що Відродження, чи Ренесанс, є стадіальним явищем, етапом, через який проходить кожна велика національна культура на шляху від середньовіччя до нового часу. Це супроводжується послабленням космополітичних тенденцій та аскетичних ідеалів духовності, пробудженням національної свідомості, формуванням національних держав. І якщо в Італії воно проявилось у відкритті й ренесансі спадщини античного Риму, то для України XVII століття «своєю античністю» була Київська Русь. Саме з цим пов'язані відбудови в XVII столітті київських та чернігівських храмів домонгольської доби, а також ві-

дродження їхніх композицій у новому храмовому будівництві гетьманів Івана Самойловича, Івана Мазепи, Івана Скоропадського.

Отже, з огляду на розвиток національної державності та гуманістичних тенденцій в українській культурі архітектура України гетьманської доби виявляється більш спорідненою з європейським Ренесансом, ніж з одночасною бароковою стилістикою, що панувала в Європі протягом XVII—XVIII століть.

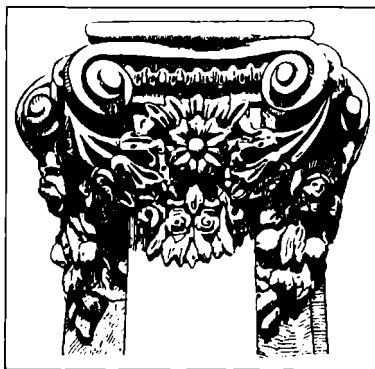
За 130 років доби Гетьманщини архітектурна стилістика зазнала значних змін і всотала багато різнорідних стильових елементів. Це дає змогу говорити, користуючись терміном видатного російського культуролога академіка Дмитра Лихачова, про «контрапункт стилів» у тогочасній архітектурі України. Аналіз архітектурної пластики збережених пам'яток тогочасного зодчества виявляє, крім ре-

несансної основи, прямі впливи бароко, рококо (здебільшого в декорі) і навіть раннього класицизму, проникнення в Україну якого стає помітним з 1770-х років.

Розвиток архітектурної стилістики має свою етапність. На початковому етапі йде формування стилю. Для цього часу характерні певний архаїзм і строгість архітектурної пластики. Для другого етапу характерний перехід до декоративності, розвиток у бік більшої мальовничості й вибагливості архітектурних форм. На завершальному етапі, починаючи з середини XVIII століття, завдяки працям Шеделя, Мічуріна, Меретина та інших архітекторів, українська мурована архітектура набуває виразних стилістичних рис пізнього бароко. При тому на заході України яскравіше виявлено загальноєвропейські риси стилю, а на сході — місцеві традиції. Отже стилістично архітектура України доби Гетьманщини визначається як ренесансно-бароковий синтез, який можна назвати також «українським відродженням».

Загалом в архітектурних пам'ятках цієї доби яскраво відбився мистецький геній українського народу. Засвоєння європейської архітектурної спадщини й подальший розвиток місцевих традицій дали змогу синтезувати неповторний національний стиль, який став вагомим внеском України у скарбницю світового зодчества.

Капітель з горельєфним штукатурним ліпленням з Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври.
Малюнок В. Січинського

ЧИГИРИН – СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНІВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ІВАНА ВИГОВСЬКОГО, ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Для українського народу Чигирин є містом особливого історичного значення. Це один із символів української національної ідентичності й боротьби за незалежність. Невипадково на початку ХІХ століття гаслом українських масонів, які створили «Таємне малоросійське товариство» і базувалися на Лівобережжі, було таке запитання-відповідь: «Де сходить сонце? — У Чигирині»¹.

З 1648 року Чигирин став резиденцією гетьмана Богдана Хмельницького, фактичною столицею тодішньої Української держави (Гетьманщини), потужною фортецею, що відіграла вирішальну роль як у національно-визвольних державницьких змаганнях українців другої половини ХVІІ століття, так і в протитурецьких війнах того часу.

Чигирин лежить за 63 кілометри на південь від обласного центру Черкаси. Його ландшафт дуже своєрідний: над рівнинною заплавою річки Тясмин (правий доплив Дніпра) панує високе право-

¹ Парадоксальність цього таємного пароля полягала в тому, що для мешканців Лівобережжя сонце сходить географічно з боку Росії, тоді як Чигирин стосовно Лівобережжя лежить якраз на заході.

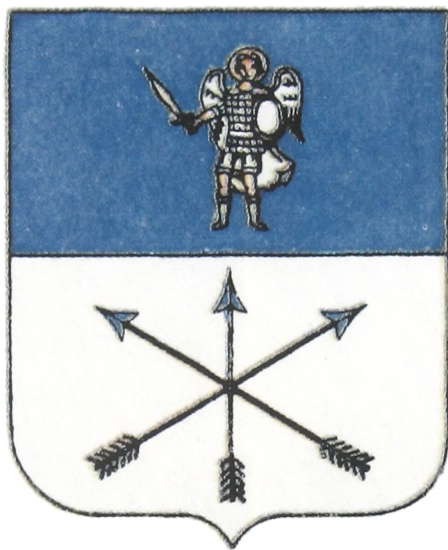

Чигирин. Вигляд із заходу. *Фото Г. Логвина 1953 р.*

бережне плато, яке гострим кутом видається у долину. За ним закріпилася назва Кам'яної гори (її ще називають Замковою чи Богдановою горою). Вона заввишки 70 метрів і площею близько 40 гектарів, має стрімкі схили. Ця гора є потужною природною домінантою і зоною найвищої композиційної активності: архітектурні споруди на ній можуть панувати в довкіллі у радіусі 5–10 кілометрів. Тому саме тут у середині XVII століття містилася міська цитадель (замок) Чигирин, а наріжна частина, що високо підносилася над долиною, вінчалася головною архітектурною домінантою — тридільною триверхою Миколаївською церквою.

На рівнині під Кам'яною горою, у завороті Тясмина, лежав оточений оборонними стінами з баштами Поділ, або Нижній город, тісно забудований двоповерховими будинками, над якими вивищувалися ратуша й церкви. Садиба Богдана Хмельницького займала підвищення біля північного схилу Замкової гори². Активні й силуетно виразні архітектурні домінанти Замку й Нижнього міста замикали перспективи головних шляхів, які вели до Чигирин. Таким чином композиційний вплив архітектурного комплексу міста поширювався на досить значну територію довкола.

² Точне місце розташування чигиринської садиби Богдана Хмельницького з'ясовано нещодавно завдяки археологічним дослідженням.

Герб Чигирина

Панорама Чигирина від річки Тясмин

Чигиринський замок. Бастіон Дорошенка

Музей Богдана Хмельницького в Чигирині

Копія військового прапора гетьмана Богдана Хмельницького, наданого йому польським королем Яном-Казимиром

Проект створення історико-архітектурного комплексу «Гетьманська резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині»

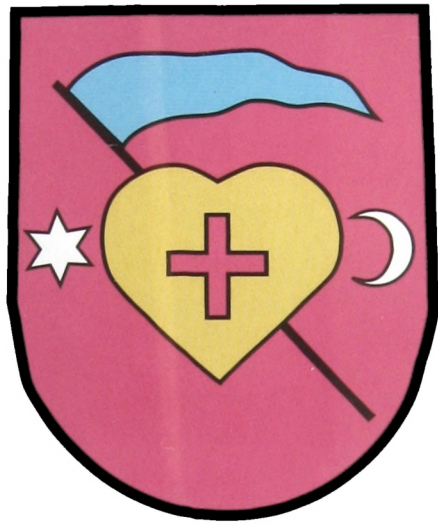
Петропавлівська церква в Чигирині, відтворена у 2007 році

Музейний павільйон над руїнами палацу Богдана Хмельницького на місці замку в Суботові

Вид на Іллінську церкву – усипальницю Богдана Хмельницького з гетьманського замку в Суботові

Герб Батурина

Археологічні розкопки в Батурині на Литовському замку

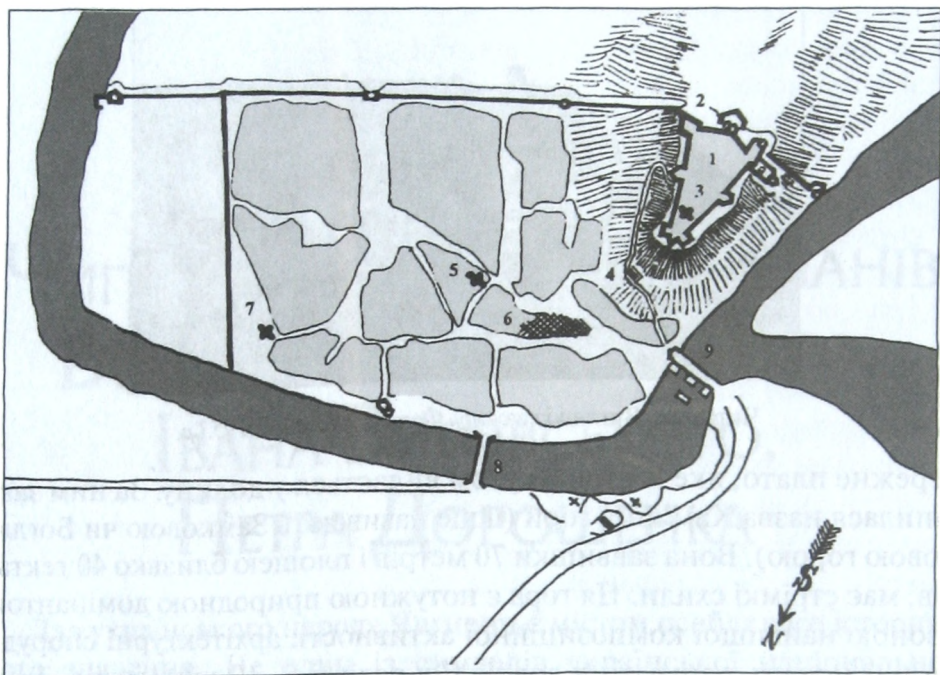
Воскресенська церква в Батурині

Зал музею «Будинок Генерального судді В. Кочубея» з відтвореною кахляною піччю кінця XVII ст.

Козацька гармата XVIII ст. в експозиції музею

План Чигирин другої половини XVII ст. Реконструкція за матеріалами НДІТІАМ:
1 — замок; 2 — бастион Дорошенка; 3 — замкова Миколаївська церква;
4 — мурована Петропавлівська церква; 5 — Успенська церква; 6 — ймовірне місце
розташування гетьманської резиденції; 7 — церква; 8 і 9 — мости через
річку Тясмин

На лівому березі річки Тясмин містилася третя частина Чигирини — передмістя, яке не мало укріплень і з'єднувалося з Нижнім городом чи Подолом дерев'яним мостом.

У другій половині XVII століття Чигирин привертав увагу численних мандрівників, дипломатів і військових інженерів. Завдяки їх словесним описам та кресленикам ми можемо скласти уявлення про місто доби його найвишого розвитку. Так, за словами сирійця Павла Алеппського, який двічі гостював у Богдана Хмельницького, «цитадель Чигирини не має рівних собі в усій країні козаків за висотою, величиною гори, на якій її збудовано, за своєю просторістю й силою-силенною вод і боліт, що її оточують. З цієї

причини вона дуже сильна»³. Турецький мандрівник Евлія Челебі 1657 року відзначав: «Нині це міцна фортеця, що має три ряди стін... Цитадель стоїть на крутій скелі. Довкруг фортеці три смуги непрохідних ровів... У цитаделі стоять козацькі будинки, вкриті тертицями, з городами й садами. Там само — арсенал, прекрасні гармати, монастир із дзвіницею, схожою на башту. У Нижньому місті налічувалося десять тисяч будинків, укритих драпкою, 27⁴ дзвіниць»⁵.

Чигиринські терени були заселені віддавна — з доби бронзи⁶ й черняхівської культури⁷. В XI — першій половині XIII століття тут було поселення Київської Русі, яке відіграло роль прикордонного форпоста на межі з Диким полем, по якому кочували орди різних степових племен — половці, торки, берендеї. Усі поселення по річці Тясмин зникли після приходу в ці краї монголо-татарських полчищ. Від другої половини XIV століття ці спустілі терени входять до складу Великого князівства Литовського, а з 1569 року підпадають під владу Польщі. Саме в цей час набуває широкого розмаху переселенський рух з Галичини й Волині на Середню Наддніпрянщину, де втікачі від польсько-шляхетських порядків засновували хутори, пасіки, інші поселення, з яких потім виростили значні міста й фортеці. Ці переселенці й відродили Чигирин на старому запустілому городищі. Відтак у документах другої половини XVI століття з'являються згадки про Чигирин як козацький хутір-зимівник з невеличкою фортецею, а згодом — козацьке сотенне містечко. У 1570-х роках його спустошили татари.

³ *Алепський Павел*. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. — М., 1896. — Вып. IV. — С. 192.

⁴ Це очевидне перебільшення. Вірогідно, Евлія Челебі врахував і фортечні башти.

⁵ *Евлія Челебі*. Книга путешествия. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. — М.: Наука, 1961. — С. 82–83.

⁶ Доба бронзи — II тисячоліття до нової ери.

⁷ Черняхівська археологічна культура датується III — першою половиною V століття і пов'язана зі слов'янськими, скіфо-сарматськими і фракійськими племенами, що входили до військово-політичного союзу на чолі з готами.

Грамотою польського короля Зигмунта III від 1589 року Чигирин з довколишніми землями було закріплено за черкаським старостою князем Олександром Вишневецьким. Він і виклопотав у 1592 році у короля магдебурзьке право для Чигирини. Як це не парадоксально, але магнат був дуже зацікавлений у тому, щоб його місто мало самоврядування, оскільки воно сприяло економічному розвитку і як наслідок — збільшенню прибутків, що надходили від міста. Відтак Чигирин мав два щорічні великі ярмарки і щотижневі торги. Економічному розвитку міста сприяло й те, що воно лежало на стародавньому торговельному шляху з Києва до Криму. Проте цим шляхом ходили не лише купецькі чи чумацькі валки, а й кримські татари, коли нападали на українські землі. Тому оборонним укріпленням у Чигирині завжди надавалося велике значення. Люстрація, тобто ревізія, опис Чигирини 1616 року засвідчує тут наявність 50 «послушних» міщанських дворів і 4500 дворів «непослушних», тобто тих, які не відбували феодалних повинностей. Люстрація 1622 року фіксує тих самих 50 послушних міщанських дворів і 500 козаків. Десь тоді, в перші роки XVII століття утворилася Чигиринська сотня, а з 1630-х років — Чигиринський полк реєстрових козаків. 1633 року цей край потрапляє під владу великих польських магнатів Конєцпольських: коронного гетьмана Станіслава і його сина, коронного хорунжого Олександра. Вони особливо неприхильно ставилися до козацтва, тож їхній конфлікт з одним із козацьких представників згодом переріс у Національно-визвольну війну українського народу.

У вирі боротьби

Десь у першому десятилітті XVII століття на Чигиринщині з'являються перші представники українського шляхетського роду Хмелів, або Хмельницьких, з якими пов'язані спершу неймовірний злет Чигирини, а потім — його загибель.

Михайло Хмельницький походив з дрібного шляхетського роду, найімовірніше — із села Хмельник під Перемишлем⁸. Рік його народження нам не відомий, але в 1595 році, коли в нього народився син Богдан, він мав бути вже зрілим чоловіком років 25. На початку XVII століття він жив у місті Жовкві на Львівщині при дворі польського коронного гетьмана, великого полководця Станіслава Жолкевського. Згодом перейшов на службу до порідненого з Жолкевськими корсунсько-чигиринського старости Яна Даниловича (власника замку в Олесько⁹) й дістав посаду чигиринського підстарости. Переїхавши на Чигиринщину, він заснував тут низку нових поселень, зокрема Новосілки, а в 1616 році Ян Данилович подарував йому хутір Суботів, у якому той успішно господарював, закладаючи пасіки та млини. Оскільки Михайло обіймав важливу посаду, то він обов'язково повинен був мати свій власний двір з будинком безпосередньо у Чигирині. Історики вважають, що згодом саме цей двір буде перетворено на гетьманську резиденцію Богдана Хмельницького. Прикметною і, мабуть, фамільною особливістю старшого Хмельницького були близькі дружні стосунки із запорозькими козаками. За часів польсько-турецької війни Михайло Хмельницький разом із сином Богданом як ватажок загону добровольців з Чигиринщини брав участь у поході на Молдавію під проводом коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. І хоча останній і був великим полководцем європейського рівня, у тому поході не поталанило: військо було змушене відступати, і в бою з турками під Цецорою у жовтні 1620 року Жолкевський і Михайло Хмельницький героїчно загинули (хоча, при бажанні, могли врятуватися втечею), а Богдан Хмельницький потрапив у полон.

Богдан Зиновій, син Михайла, належав до шляхетського гербу «Масальський», згодом — «Абданк». Спроби деяких дослідників

⁸ Колись Перемишль був одним з головних міст Галицько-Волинського князівства, а нині це місто на території Польщі.

⁹ Ця обставина надихнула відомого українського музейника Бориса Возницького на фантастичну гіпотезу про те, що син Михайла Богдан Хмельницький міг народитися саме в Олесько.

Богдан Хмельницький. Гравюра
Вільгельма Гондіуса, XVII ст.

приписати йому походження з Києва, де був тоді міщанський рід Хмелів, не були прийняті наукою, бо суперечили всім документальним даним, свідченням сучасників — українських, польських і чужоземних, а також самого Богдана Хмельницького. Його мати, дружина Михайла, походила з козацького роду і після загибелі свого першого чоловіка вийшла заміж за шляхтича і «королівського жовніра» В. Ставицького, який пережив її і під час Хмельниччини служив у польському війську на території Білорусії. Цікаво, що син Ставицького Григорій, зведений молодший брат Богдана Хмельницького, став козацьким полковником на Лівобереж-

жі й змінив своє батьківське прізвище на Хмельницький.

Місце народження **Богдана Хмельницького** (1595—1657) точно не відоме. Є версії, що він міг народитися в Черкасах, Жовкві, Суботіві або Чигирині, Переяславі тощо. Про його освіту знаємо мало. Спочатку батько віддав його «в наученіє руськое», потім він учився в Єзуїтській колегії у Львові, у польського єзуїта Гонцеля Мокрського — доктора теології, відомого письменника й проповідника. Богдан був добре обізнаний зі всесвітньою історією, в колегії добре вивчив латинську мову, досконало володів польською, а згодом навчився ще турецької, татарської і французької. Після битви під Цецорою Богдан два роки провів у турецькому полоні в Стамбулі, звідки його викупила мати. З 1620-х років він зв'язався з козацчиною, служив у Чигиринському полку й брав участь у військових походах козаків проти Москви, татар і поляків. Орієнтовно в 1625—1627 роках одружився з Ганною Сомківною, козачкою з Переяслава, й оселився на успадкованому по батькові хуторі Суботіві.

У 1637 році Богдан Хмельницький вже представник вищої козацької старшини: він брав участь у невдалому козацькому повстанні проти Польщі і як військовий писар підписав капітуляцію під Боровицею 24 грудня 1637 року. Після цього настало десятиріччя без козацьких повстань, яке поляки назвали «Золотим спокоєм». Щоправда закінчився цей спокій національним вибухом такої сили, що внаслідок його Польща не лише позбулася українських земель, а й мало не втратила свою державність.

Шляхетський герб
Хмельницьких «Абданк»

Восени 1638 року Хмельницький був членом козацького посольства до польського короля Володислава IV. Тоді він вважав можливим порозуміння Війська Запорозького з Польщею. Однак подальший хід подій довів йому неможливість згоди. Поляки скасували автономію Війська Запорозького, а Богдан Хмельницький втратив уряд військового писаря, бо поляки цю посаду також скасували. Він став одним із сотників Чигиринського полку реєстрового козацтва.

Наступні роки Богдан присвятив упорядкуванню свого господарства на Чигиринщині (Суботів, слобода Новоселиця й суміжні землі). Але цього йому було замало, тож у 1645 році він разом з двотисячним козацьким загonom вступив на службу до французького короля і брав участь в облозі міста-фортеці Дюнкерка. Вже тоді Хмельницький був настільки відомим ватажком козаків, що король Польщі Володислав IV, готуючи війну проти Туреччини, звернувся до нього, щоб залучити на допомогу Військо Запорозьке. Богдан входив до козацької делегації, з якою король обговорював у Варшаві у квітні 1646 року плани майбутньої війни. Усе це піднесло авторитет Богдана в Україні, Польщі та за кордоном. Проте це й створило небезпеку для його життя, оскільки він став головним ворогом

політичних опонентів короля. Особливо нетерпимо ставилися до нього Конєцпольські. За допомогою свого чигиринського підстарости Данила Чаплинського, який мав особисті порахунки з Хмельницьким, вони вирішили позбавити його маєтку в Суботіві. Чаплинський вчинив раптовий напад на Суботів (хоч Богдан мав на нього королівський привілей з 1646 року), зруйнував господарство й пограбував майно, а слуги Чаплинського одночасно на Чигиринському ринку важко побили малого сина Хмельницького.

Існує легенда про те, що Хмельницький разом з кількома козаками їздив скаржитися на своїх кривдників до польського короля, але той, ніби-то, обірвав козацькі промови однією фразою: «Навіщо ви скаржитесь? Хіба у вас немає шабель?!» Після цього в 1647 році померла дружина Хмельницького Ганна, а наприкінці того ж року Олександр Конєцпольський наказав спершу ув'язнити, а потім і стратити Богдана. Від неминучої смерті його врятувала лише допомога друзів, яких було чимало серед чигиринської старшини. Вирішальну роль у цьому відіграв полковник Михайло-Станіслав Кричевський, кум і однодумець Хмельницького. Тож наприкінці грудня 1647 року Богдан Хмельницький з невеличким загоном у 300–500 козаків подався на Запоріжжя, де його обрали гетьманом. Це стало початком нового козацького повстання, яке перетворилося на велику Національно-визвольну війну, чи революцію, очолену Богданом Хмельницьким. Зрозуміло, що конфлікт із Конєцпольським та його людьми був тільки приводом для повстання. Причини розриву з Польщею значно глибші та вагоміші: сучасники усвідомлювали їх як нестерпне гноблення, якого все тодішнє українське суспільство зазнавало з боку Польської держави.

Успіхові Хмельницького сприяло й те, що він зумів заручитися союзом з Туреччиною і Кримом, які надали йому політичну та військову допомогу. Це дуже принциповий момент, яким не варто легковажити. Зараз у нас побутує не зовсім правильне уявлення про, ніби-то, одвічну ненависть і боротьбу між українцями й степовими кочівниками. Це не зовсім відповідає історичній правді. Так, у часи, коли розпалася Золота Орда і від неї відокремилася Крим-

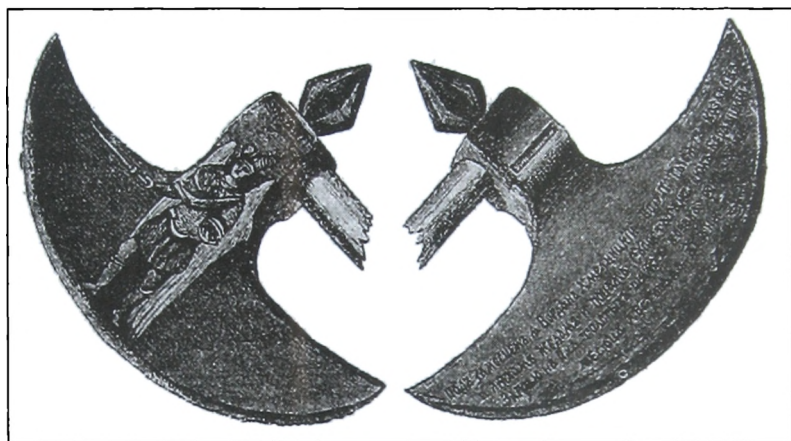
ське ханство, ворожнечі між татарами й мешканцями Русько-Литовського князівства не було. Засновник ханства Хаджі-Гірей торгував із русичами й навіть опікувався православними монастирями. Та от 1478 року Кримське ханство стало васалом Туреччини. Хан Менглі-Гірей за намовою московського царя (!) у 1482 році сплюндрував Київ гірше від Батия. Саме з цього часу розпочалися щорічні грабіжницькі походи татар углиб України. Вони захоплювали величезну кількість полонених — по 40–50 тисяч чоловік за один раз. А потім їх продавали на ринку рабів у Кафі, сучасній Феодосії.

*Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Витоптала орда кіньми маленькі діти, —
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала...*

Відтоді розпочалася запекла степова війна. Історичну тенденцію ворожнечі з татарами вдалося переломити тільки Богдану Хмельницькому. Готуючи війну проти Польщі, він добре усвідомлював слабкі місця козацького війська. Козаки були неперевершеними й непереможними піхотинцями. Проте кіннотники з них були абиякі. Один польський гусар легко перемагав і розганяв геть десяток козацьких вершників. І водночас дуже мобільна татарська кіннота відзначалася найвищими бойовими якостями. Отже той, хто зумів би поєднати козацьку піхоту з татарською кіннотою, отримав би війско, якому ніхто в Східній Європі не міг би протистояти.

Взимку 1647 року Богдан Хмельницький вів переговори в Бахчисарай. Показавши ханові Іслам-Гірею секретні документи, переконав його в тому, що Польща готує війну проти Криму. З великими труднощами вдалося добитися ханського дозволу на участь у козацькій війні татар на чолі з перекопським мурзою Тугай-Беєм. Богданові довелося лишити заручником у хана свого сина Тимоша. Після перших перемог хан і сам приєднався до козаків. Але діяв у той спосіб, щоб якнайбільше ослабити і козаків, і поляків.

Після перших військово-політичних успіхів у війні з поляками 1648–1649 років усе подальше життя Богдана Хмельницького було

Бердиш Богдана Хмельницького

присвячене досягненню єдиної мети — створенню нової української держави. Він організував понад 300-тисячне українське військо, що під його командуванням стало першорядною збройною силою в тогочасній Європі й основою, на якій будувалася держава. Гетьман був жорстким і владним провідником. Він умів тримати в страху й дисципліні величезні озброєні маси. Але й сам, і його наступники теж відчували страх. Це був страх кари за гріхи — свої і свого народу, страх перед історичною Немезідою¹⁰. Він наказував провідникові вічно оглядатися на себе і свої вчинки, спонукав до жорсткого самоконтролю. Бо справді страшною була відповідальність перед Богом того, хто взяв на себе обов'язки правителя у переломну добу історії свого народу.

Сучасник Богдана Хмельницького, англійський філософ Томас Гоббс не вважав страх синонімом жаху: страх — це передбачення майбутнього лиха і моральна готовність його зустріти. Страх не завжди викликає втечу: просту людину він примушує братися до зброї; правителя страх спонукає будувати фортеці й посилювати військо

¹⁰ Немезіда у грецькій міфології — богиня відплати або помсти, яка карала за порушення суспільних чи моральних норм.

для оборони краю. Цей страх завжди наказує провідникам нації стерегтися всляких проявів зневіри, слабкості чи розпачу.

Водночас стара українська мудрість засвідчила: володар повинен вселити страх у підданих. І страх цей теж специфічний. Нам тепер важко уявити, чого могли боятися загартовані в боях козаки-запорожці, котрі вважали за щастя дивитися смерті у вічі. Але про гетьмана Хмельницького вони згадували: «При ньому страх у війську був!» Найближчі сподвижники зізнавалися: «Всупереч гетьманові говорити ми не сміли. А хто і казав — той живий не був». Наступник Богдана, Іван Виговський, переймаючи владу над десятками тисяч озброєних до зубів індивідуалістів, мовив: «Ця булава — доброду на ласку, лихому на кару. Потурати ж у Війську Запорозькому я нікому не буду, бо Військо Запорозьке без страху перебути не може». Отже, страх як турбота володаря і страх як дисципліна підданих були конкретними втіленнями того християнського «страху Божого», який вважався основою суспільного порядку спершу в княжій Русі-Україні, а потім і в Гетьманщині.

Збереглася дуже скупа й уривчаста інформація про те, що Богдан Хмельницький мав потяг до езотеричних знань, до опанування надприродних сил. І то не була панська забаганка — для нього це стало доконечною життєвою потребою. Тверезий господарник, воїн і дипломат, який отримав суто раціоналістичну освіту, він різко змінився після того, як несподівано для себе став загальнонаціональним вождем. Оточив себе відьмами, чарівницями і волхвами, радився з ними по ночах. «Тільки Бог святий знає, що Хмельницький думає-гадає», — співалося в козацькій пісні.

Проте для забезпечення існування і розбудови держави, яка виникла революційним шляхом, потрібні були не лише військова сила та добра внутрішня організація, а ще й міжнародне визнання. І тут проявився надзвичайний дипломатичний хист Хмельницького. У своїй тривалій і не завжди переможній боротьбі проти Речі Посполитої він створив, одну за однією, три міжнародні антипольські коаліції. Першою була українсько-кримсько-турецька, утворена в 1647–1648 роках. Вона відвернула небезпеку об'єднання

Т. Шевченко. Дари в Чигирині. *Офорт 1848 р.*

Польщі з Московським царством проти України. Але внаслідок пасивності Туреччини й триразової зради Кримського хана — під Зборовом 1649 року, під Берестечком 1651 року й під Жванцем 1653 року — Хмельницькому не вдалося повністю скористатися цим союзом і здобути перемогу над Польщею. Друга коаліція, укладена з Московським царством у Переяславі 1654 року й спрямована також проти Польщі, не принесла очікуваних успіхів, тож гетьман розпочав пошуки нових союзників. Саме в ці часи Чигирин перетворився на центр міжнародної дипломатії — сюди регулярно приїздили посольства з різних держав. Проте після 1655 року мета дипломатичних зусиль Хмельницького змінилася. Якщо перші дві коаліції мали просто завдати Польщі поразки й забезпечити виживання козацької держави, то третя антипольська коаліція 1656–1657 років, до якої входили Україна, Швеція, Трансильванія,

Т. Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького. Малюнок тушшю 1833–1837 рр.

Бранденбург, Молдавія, Валахія, мала за мету не лише створити велику й незалежну Руську державу в межах етнічних територій України та Білорусії, а й знищити польську державу взагалі. Гетьман тоді казав: «Знести б Коруну всю, будто Корона Польска і не бувала».

Такі плани збентежили московський уряд, який доклав зусиль, щоб перешкодити їхньому успіхові: для цього Москва розпочала війну зі Швецією — союзницею Богдана Хмельницького, а в 1656 році уклала з Польщею Віленську угоду без участі України. Ці та інші невдачі підкосили здоров'я гетьмана і прискорили його смерть. Він помер від інсульту в Чигирині 27 липня 1657 року і похований у Суботові, в Іллінській церкві, яку сам збудував.

Богдан Хмельницький був людиною міцного здоров'я, але в останні роки часто хворів. Він одружувався тричі. Перша дружина його Ганна Сомківна — мати всіх його дітей, померла передчасно.

Другий шлюб на початку 1649 року пов'язав його з колишньою дружиною його зятятого ворога Данила Чаплинського — Мотроною. Вона розтринькувала гетьманові цінності, брала участь у змові проти Хмельницького, вчинила подружню зраду. За це старший син Богдана Тиміш, широ ненавидячи мачуху, наказав її стратити у 1651 році за відсутності батька, який був у поході. Одразу ж після того гетьман одружився з Ганною Золотаренківною, козачкою з Корсуня, вдовою полковника Пилипа (Пилипця). Вона надовго пережила Богдана Хмельницького і в 1671 році під іменем Анастасії стала черницею Києво-Печерського жіночого монастиря.

Богдан Хмельницький мав двох синів і чотирьох дочок. Старший син Тимофій (Тиміш), народжений у 1632 році, одружився у 1652 році з донькою молдавського господаря Василя Лупула Розандою (Роксандою). Він був Чигиринським сотником і його гетьман вважав своїм спадкоємцем, але Тиміш загинув 15 вересня 1653 року, смертельно поранений під час облоги молдавської фортеці Сучави, яку боровив від поляків зі своїм козацьким військом. Поховали його 22 грудня 1653 року в Чигирині (за іншими версіями — в Суботіві, у Михайлівській церкві). В історичній науці є версія, що після Тимоша лишилося двоє дітей, онуків гетьмана Хмельницького, подальша доля яких невідома.

Молодший син гетьмана Юрій (Юрась) народився у 1641 році, навчався у Києво-Могилянській колегії і 1657 року, ще за життя батька й на його бажання, був обраний гетьманом-наступником при регенті Іванові Виговському, котрий ще того ж року перебрав булаву. Згодом Юрась ще двічі був гетьманом, поки його не стратили турки. Ця слабка, хвороблива й неврівноважена людина своєю нездалою діяльністю немало спричинилася до того, що добу в історії України, яка розпочалася смертю його батька, було названо «Руїною».

Донька Богдана Хмельницького Катерина (Олена) була одружена з Данилом Виговським, братом гетьмана Виговського, і після страти свого чоловіка в московському полоні стала другою дружиною гетьмана Павла Тетері. Друга донька Степанія була дружиною Івана Нечая, який загинув на московському засланні, а вона стала

черницею Києво-Михайлівського жіночого монастиря. Імена двох інших доньок гетьмана невідомі. Одна з них вийшла заміж за корсунського сотника, який загинув у війні з Польщею в 1655 році, а друга в 1654 році стала дружиною новгород-сіверського козака Л. Мовчана. Як бачимо, долі більшості членів гетьманової родини склалися трагічно. Гетьманський рід Хмельницьких остаточно припинився наприкінці XVII століття. Пізніші Хмельницькі, яких чимало було на Лівобережній Україні і в Росії у XVIII–XIX століттях, були зовсім іншого походження.

Гетьманська резиденція

Після того, як Чигирин став столичним містом нової держави, чигиринська приватна резиденція (двір) Хмельницьких перетворилася на офіційну резиденцію гетьмана як глави цієї новопосталої держави. Тут слід особливо підкреслити, що гетьманська резиденція містилася не в замку, який увінчував Кам'яну гору, що панувала над Чигирином, а була на території міста, під горою і під захистом цього замку. З історичних джерел відомо, що цей двір правив за резиденцію і наступним гетьманам — Івану Виговському, Юрію Хмельницькому, Павлу Тетері та Петру Дорошенку. На точніше місце розташування гетьманської резиденції вказує мандрівник середини XVII століття Павло Алеппський, який гостив у Богдана Хмельницького. Він пише, що біля палацу гетьмана була церква Успіння Богородиці. Ми більш-менш точно можемо встановити місце, на якому стояла та церква, знищена у 1678 році: на її місці у 1716 році збудували новий храм, потім у 1824 році ще один (обидва дерев'яні). Знищили останню Успенську церкву в 1930-х роках і на її місці в 1950-х роках збудували ресторан (!). Отже, десь тут, в околицях ресторану, збудованого на святому місці, під північним схилом Замкової гори археологам слід шукати рештки будівель і споруд гетьманського двору. І справді, археологи у 2006–2007 роках на цій території знайшли рештки дерев'яної будівлі на кам'яних підмурках,

в якій піч або груба мали кахлі з вензелями Івана Виговського. Це ще один доказ на користь розташування гетьманської резиденції саме в цьому місці. Не виключено, що «палац Хмельницького», який згадується в кількох історичних джерелах, міг бути й мурованим.

Іноземні послы, яких гетьман Хмельницький приймав у своїй чигиринській резиденції, залишили нам її описи, проте досить скупи й лаконічні. З них випливає, що гетьман жив дуже скромно, без розкошів (це спеціально підкреслює у своїх записах Павло Алеппський): у світлиці він спав і обідав, тримав гетьманські клейноди, зброю, влаштовував наради, приймав гостей, у тому числі й іноземних дипломатів. Тут були прості дерев'яні меблі (лави і стіл) та дамаський килим перед гетьмановим ліжком — єдиний предмет розкоші. Венеціанський посол Альберто Віміна цілком слушно зазначив, що це дуже добре характеризує Богдана Хмельницького як людину: «Очевидно, гетьман прибрав житло таким способом, щоб пам'ятати про своє становище і не захопитися духом непомірної гордості. Може бути, що у цьому випадку він узяв приклад з Агафокла, котрий, будучи сином гончара і здобувши царську владу, звелів влаштувати собі стіл і верстат з глиняним посудом»¹¹. Записки сучасників, з якими спілкувався гетьман, дають ще кілька промовистих деталей до характеристики його: він дуже любив розводити голубів, яких було чимало в його резиденції; улюбленим деревом була черемха; гетьман умів грати на кобзі, курич люльку, полюбляв випити оковитої, пива чи меду, проте улюбленим його напоєм була кава.

Сучасний український історик архітектури Володимир Ленченко, проаналізувавши все, що нині відомо про гетьманську резиденцію в Чигирині, дійшов висновку: це був досить значний комплекс будівель і споруд, влаштований за принципом великого шляхетського двору XVII століття. Двір оточувала міцна дерев'яна огорожа і замикала брама. У центрі стояв великий мурований одноповерховий будинок на склепінчастих льохах (підвалах). Він мав вхідний

¹¹ Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. — 1900. — Т. 18, январь. — С. 74.

ганок, з якого можна було потрапити в сіни, а звідти — в кімнати, розташовані обабіч. По один бік були світлиця-опочивальня гетьмана з прилеглими кімнатами, по другий — канцелярські приміщення. У складі двору мали бути й інші житлові будівлі, але не муровані, а дерев'яні, а також курінь¹² гетьманської варти, будинки для челяді, лазня, колодязь, кухня з пекарнею, комори, льодовні, льохи, стайні, возівні, кузня — всього близько 16 споруд¹³.

Усі споруди резиденції були безслідно знищені під час руйнування Чигирини турками 1678 року. Дотепер науці не відомо жодного зображення гетьманського двору в Чигирині. Проте на Лівобережній Україні збереглися окремі муровані будинки козацької старшини кінця XVII століття, які можуть бути аналогами для того, щоб уявити собі, як міг виглядати чигиринський палац гетьмана Хмельницького. Це так званий будинок Івана Мазепи в Чернігові (його ще називають полковою канцелярією та будинком Лизогуба), кам'яниця Якова Лизогуба в Седневі та будинок Василя Кочубея в Батурині.

Зараз у Чигирині на місці гетьманського двору створюється історико-архітектурний комплекс «Резиденція Богдана Хмельницького», який має бути завершений у 2010 році й дати нашим сучасникам наочне уявлення про те, в яких умовах мешкало й працювало вище керівництво української держави середини XVII століття. Детальніше про це — в прикінцевому розділі.

Інтер'єр чигиринського палацу Богдана Хмельницького двічі зобразив, згідно з тодішніми уявленнями, Тарас Шевченко. Це його офорт 1848 року «Дари в Чигирині», на якому зображені в приймальні послі трьох найвпливовіших держав, що прибули до козаків у 1649 році — Туреччини, Польщі та Московського царства. У ранньому малюнку тушшю «Смерть Хмельницького», що датується 1833–1837 роками, зображено найдраматичніший момент, коли смертельно хворий гетьман передає булаву своєму синові Юрію.

¹² У даному разі курінь — це велика житлова будівля.

¹³ Ленченко В. Гетьманський двір Богдана Хмельницького в Чигирині // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. — Ч. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С. 74–81.

Наступники Богдана Хмельницького

Іван Виговський

По смерті «старого Хмельницького», як його називали козаки, гетьманська булава тимчасово дісталася синові — Юркові Хмельниченку. Прагнучи заснувати власну династію, Богдан Хмельницький сам заповів, щоб його спадкоємцем став шістнадцятирічний хлопець. Його й обрали на гетьмана козацька рада в Чигирині 27 серпня 1657 року. Однак дуже скоро виявилось, що той не здатний керувати державою, і через два місяці на Корсунській раді 25 жовтня 1657 року гетьманом був обраний генеральний писар і найближчий сподвижник Богдана Хмельницького **Іван Виговський**.

Це був український шляхтич із давнього боярського роду з Овруцького повіту на київському Поліссі. Його батько Остап Виговський був намісником київського замку у польського воєводи Адама Киселя, членом Київського православного братства. Іван Виговський був вихованцем Києво-Могилянської колегії, потім служив у Луцьку. Після битви під Жовтими Водами перейшов до козаків разом зі своїми братами: Данилом — полковником бихівським, Костянтином — полковником пинсько-турівським, Федором та Василем — полковниками овруцькими. Іван Виговський завдяки добрій освіті й великому розуму швидко став військовим, а згодом генеральним військовим писарем і виявив блискучі дипломатичні здібності.

Протягом двох років свого гетьманування Іван Виговський навряд чи міг спокійно перебувати в Чигирині — весь його час займали поїздки по Гетьманщині й військові походи. Він плевав широкі задуми — добитися, спираючись на Швецію і Польщу, ціл-

ковитої незалежності України від Москви, але його політика влітку 1658 року викликала бунт серед козаків, таємно підготовлений і підтриманий Москвою. Його очолили полтавський полковник Мартин Пушкар та запорозький кошовий отаман Яків Барабаш. Виговський придушив бунтарів, але Гетьманщина виявилася ослабленою як військово, так і політично. Розуміючи, що зіткнення з Москвою неминуче, гетьман розпочав переговори з польським королем. 16 вересня 1658 року в Гадячі між Гетьманщиною і

Печатка Івана Виговського

Польщею було підписано Гадяцький договір, згідно з яким Україна під назвою Велике Князівство Руське з окремим сеймом (парламентом), адміністрацією та армією входила до складу Речі Посполитої як об'єднання трьох народів і країн — Польщі, Литви й України. Розцінивши підписання Гадяцького договору як початок війни, Москва послала на Лівобережну Україну велику армію. 8 липня 1659 року Виговський разом з Кримським ханом уцент розгромив московське військо у битві під Конотопом. Проте політика Виговського і далі викликала незадоволення, повставало багато козацьких полків під проводом видатних діячів Хмельниччини: Івана Богуна, Івана Сірка, Василя Золотаренка, Тимофія Цюцюри, Івана Безпалого. Відчуваючи втрату політичної підтримки в Україні, гетьман Виговський змушений був у вересні 1659 року втекти з козацької ради в Германівці на Київщині, коли там зчинилася колотнеча з приводу невизнання Гадяцької угоди. Як потім любили дорікати поляки, козацтво само відмовилося від найвищого витвору своєї суспільно-політичної думки. Остаточно Виговського позбавили гетьманської булави на козацькій раді під Білою Церквою.

Юрій Хмельницький

молодшого офіцера розстріляли під Корсуном у 1664 році. Тіло його, за переказами, було поховане на Галичині у Скиті Манявському.

Козацька старшина, сподіваючись, що авторитет роду Хмельницьких допоможе припинити внутрішні чвари, знову обрала гетьманом Юрія Хмельницького. Це сталося на козацькій раді в Германівці 11 вересня 1659 року. Його кандидатуру підтримувала промосковськи налаштована група козацької старшини.

Скориставшись зі скрутного становища України, московський уряд направив сюди нове військо, і його уповноважений князь Олексій Трубецкой примусив Юрія Хмельницького укласти так звані Переяславські статті 17 жовтня 1659 року, які обмежували суверенні права України, давали право Москві призначати своїх воевод і мати свої військові гарнізони, крім Києва, ще у п'яти містах України. Нові домовленості були значним успіхом московитів у їхніх намаганнях посилити свої позиції на українських землях. Гетьманові заборонялося вступати у зовнішньополітичні контакти без дозволу царя, обране козацьке керівництво затверджувалося Москвою.

Цей договір викликав загальне обурення в Україні. Тому коли в 1660 році московське військо, на боці якого мусили воювати й козаки, у війні з Польщею зазнало поразки, Юрій Хмельницький перейшов на польський бік, змушуючи недавніх союзників до капітуляції під Чудновом. 27 жовтня 1660 року гетьман уклав із Польщею так званий Слободищенський трактат, який розривав союз України з Москвою, скасовував Переяславські статті, відновлював союз із Польщею і гарантував автономію України, зобов'язуючи воювати спільно з польським військом проти Москви. Цей договір схвалила козацька рада у Корсуні. Але проти цього за намовою Москви виступили деякі лівобережні полки під командуванням Якіма Сомка, одного з найближчих соратників Богдана Хмельницького. Неспроможний опанувати ситуацію і покласти край внутрішнім конфліктам, Юрій на початку 1663 року зрікся влади і постригся у ченці під іменем Гедеона. Почався період спустошливих воєн.

У цей час, що дістав у нашій історії назву «Руїна», Україну було поділено вздовж Дніпра на дві сфери впливу: польську — на Правобережжі, московську — на Лівобережжі, включно з Києвом. Турецька присутність відчувалася на півдні. Всі козацькі гетьмани доби Руїни залежали від підтримки певних зовнішніх сил. Гетьманська влада послаблювалася безперервними внутрішніми сутичками, соціальною напруженістю між простими козаками й старшиною, яка прагнула монополізувати політичну владу. Але й серед козацької старшини, якою успішно маніпулювали могутні сусіди України, точилася внутрішня боротьба, мотивована вузькими особистими цілями. Найкращими майстрами соціально-політичних інтриг виявилися московські політики. Щоб ліквідувати суверенність України, вони підбурювали народні маси проти козацької старшини, одночасно щедро роздаючи їй маєтності та привілеї в обмін за зраду інтересів української державності. З часу зречення Юрія Хмельницького гетьманом Лівобережної України став Іван Брюховецький, а Правобережної — Павло Тетеря. Обидва зажили недоброї слави чужинецьких поплічників.

А Юрко Хмельниченко, хоча і став ченцем, проте не мав спокою до самої трагічної смерті. У 1664 році польський уряд звинуватив його у якійсь зраді й ув'язнив у Марієнбурзькій фортеці. Після звільнення у 1667 році він жив ченцем в Уманському монастирі, де його у 1670 чи 1673 році захопили в полон кримські татари й відправили до Стамбула. Турецький султан тримав його в Едичкульській в'язниці. З'ясувавши нікчемність Юрка, турки дозволили йому стати архімандритом в одному з грецьких монастирів. Проте французький посол у Стамбулі маркіз де Ноантель порадив туркам використати Юрія Хмельницького проти тодішнього українського гетьмана Петра Дорошенка для закріплення свого панування на Правобережній Україні. У 1677 році Хмельницький разом з турками прибув в Україну і у зверненні до народу титулував себе «Князем Малої Росії-України й вождем Війська Запорозького». Своєю резиденцією на цей раз він обрав не батьківський Чигирин, зруйнований турками й татарами, а містечко Немирів на Поділлі. Протягом 1678–1679 років він пробував за допомогою турецького і татарського війська приєднати до своїх володінь Лівобережжя. Однак йому не вдалося створити міцної влади. Південне Правобережжя шораз більше спустошувалося і люди втікали за Дніпро. Після цих невдач і укладення Бахчисарайського миру між Москвою, Туреччиною і Кримом турки у 1681 році знову позбавили Юрія гетьманства. У 1685 році ситуація змінилася і Туреччина призначила Юрія Хмельницького «гетьманом України». Цього разу він пробув номінальним правителем лише півроку. Колишній неврастенічний підліток, котрому до рук незаслужено дісталася гетьманська булава, під впливом перипетій свого нещасного життя перетворився на 43-річного божевільного монстра, дивуючи турків своєю патологічною жорстокістю. Зрештою, після чергової безумної витівки Юрка Кам'янець-Подільський турецький паша¹⁴ наказав його стратити. Відтак молодшого сина Богдана Хмельницького турки задушили шовковим

¹⁴ У цей час Кам'янцем-Подільським і Правобережною Україною володіли турки.

шнурком на Замковому мосту в Кам'янці-Подільському, а тіло скинули з мосту в швидкоплинну річку Смотрич.

У 1663 році наступником Юрка Хмельницького на Правобережжі став гетьман **Павло Тетеря** — один з найближчих сподвижників Богдана, до того ж поріднений із Хмельницькими. Його резиденція розміщувалася в Чигирині. Але якщо Виговський та Юрко Хмельницький попри все були постатями трагічними, то Тетеря на гетьманстві виявився постаттю просто карикатурною.

Павло Тетеря

Справжнє його прізвище Моржковський. Походив він із шляхти міста Переяслава. Зовні все в нього було пристойним — добре освічений вихованець Києво-Могилянської колегії, член православною Львівського братства, до 1648 року був писарем гродського суду у Володимирі-Волинському, з 1649 року — писарем Переяславського полку. З 1653 року він уже полковник переяславський. Їздив членом українського посольства до Москви у березні 1654 року для оформлення Переяславської угоди, надивився на московські порядки й відчув до них велику нехоть. Протягом 1657–1659 років, незважаючи на особисту неприязнь до гетьмана Виговського, був при ньому генеральним писарем. Разом з блискучим інтелектуалом середини XVII століття Юрієм Немиричем брав активну участь у Гадяцьких переговорах 1658 року про об'єднання України з Польщею і Литвою.

Проте після укладення Гадяцької угоди Тетеря став відвертим польським прихильником, виступаючи як прямий агент Речі Посполитої. Спільно з поляком Станіславом Беньовським він намагався переглянути Гадяцький договір, вилучивши з нього основну концепцію Великого Князівства Руського як автономного держав-

ного утворення. Відтак він став затятим супротивником Виговського, спричинивши його страту поляками. У 1663—1665 роках як гетьман Правобережної України він брав участь у поході польського короля Яна-Казимира на Лівобережжя, а потім допомагав полякам на чолі зі Стефаном Чарнецьким і татарам воювати проти козацтва на Правобережжі.

14 квітня 1665 року ватажок повсталих проти Польщі правобережних козаків полковник Дрозд, чи Дрозденко, ущент розгромив Тетерю під Брацлавом, після чого той змушений був зректися гетьманської булави. Захопивши по-зłodійськи військовий скарб, державний архів, гармати, військові припаси й гетьманські клейноди, він утік до Польщі, де перейшов на католицитво й дістав звання стольника полоцького і старости брацлавського, ніжинського, чигиринського. Проте польські магнати добре пам'ятали, що Тетеря був серед найближчих помічників Богдана Хмельницького, котрий позбавив їх величезних маєтностей в Україні. Вони розпочали проти нього численні судові процеси, які той весь час програвав. Зрештою, пограбований єзуїтами у Варшаві й не отримавши підтримки польського уряду, Тетеря перекинувся на бік Туреччини, виїхав до Молдавії у місто Ясси, а звідти до Адріанополя, де спільно з турками планував військову кампанію проти Польщі. Наприкінці 1670 або на початку 1671 року він помер. Обставини його смерті невідомі.

У часи Тетері та наступного гетьмана Дорошенка був в Україні ще один трагікомічний персонаж, котрий доскочив гетьманської булави і також пов'язаний із Чигирином. Це **Іван Брюховецький**. У 1650 році він був козаком чигиринської сотні, дворянином Богдана Хмельницького, виконував різні його доручення, у тому числі й дипломатичні. Деякий час навіть виховував гетьманича Юрка Хмельниченка. Після смерті Богдана Хмельницького Брюховецький з 1659 року опинився на Запорозькій Січі і став там кошовим отаманом. У 1663 році на так званій «Чорній Раді» під Ніжином, спираючись на запорожців, козацьку чернь (звідси й назва ради) і Москву, за допомогою брехливих обіцянок і демагогії Брюховецький здобув гетьманську булаву. Проте його влада поширювалася

лише на Лівобережну Україну. Відтак у Чигирині Брюховецькому в статусі гетьмана побувати не пощастило. Його резиденція деякий час була в Гадячі — місті, яке ще з 1654 року вважалось однією з багатьох рангових маєтностей¹⁵ українських гетьманів. Тому епізод з перебуванням Брюховецького у Гадячі не дає підстав для зарахування цього міста до числа гетьманських столиць.

Після страти своїх конкурентів — полковників Якіма Сомка і Василя Золотаренка (до речі, найближчих соратників Богдана Хмельницького, з яким вони породичалися) — Брюховецький почав проводити цілковито промосковську політику. Він став першим українським гетьманом, який у 1665 році поїхав на поклон до Москви й віддав Україну під безпосередню владу царя, отримавши за це чин московського боярина, численні помістя та дочку князя Долгорукого за дружину. Тоді Брюховецький підписав у Москві угоди, які значно посилили контроль Москви в Україні у політичній, військовій та фінансовій сферах. Щоб закріпити цей стан справ, Москва 13 січня 1667 року потай, без порозуміння з українцями, підписала з Польщею Андрусівський договір, який закріплював розподіл України між цими державами з кордоном по Дніпру. Ця угода перекреслювала здобутки Хмельниччини та глибоко обурила українців.

У відповідь на Лівобережжі вибухнуло антимосковське повстання, спрямоване також і проти Брюховецького. Як вправний і безпринципний демагог, він згодом намагався навіть очолити це повстання і проголосив у Гадячі повний розрив з Московією, дозволивши розлюченим козакам убити 120 московських вояків, котрі охороняли його гетьманську персону. Та це його не врятувало. Коли на допомогу повсталим прийшов зі своїм військом з Чигирини гетьман Дорошенко, обидві козацькі армії зустрілися для об'єднання 7 червня 1668 року на Сербиновому полі між Диканькою, Опішнею і Будищами. Побачивши полки Дорошенка, лівобережні козаки люто накинулися на свого невдачу-гетьмана і буквально розтерзали його. Сам Дорошенко не зміг, а може й не схотів зупи-

¹⁵ Рангові маєтності надавалися козацькій старшині за виконання службових обов'язків.

Петро Дорошенко

кому, котрий у 1657 році призначив його полковником прилуцьким. Після смерті Хмельницького Дорошенко виступав на боці Виговського, у Тетері служив генеральним осавулом, а згодом — черкаським полковником. У 1665 році, після знищення промосковськи налаштованого переможця Тетері, полковника Дрозденка, Петро Дорошенко став гетьманом Правобережної України, а наступного року на козацькій раді в Чигирині був проголошений гетьманом усієї України. В боротьбі за Правобережну Україну Дорошенко поставив собі за мету звільнити її від поляків і, заручившись татарською допомогою, як колись старий Хмельницький, знищив на Поділлі польське військо під команду Маховського, а

нити цю дику розправу (хтозна, яких би ще дурниць міг наробити Брюховецький, якби лишився живий). Проте наказав перевезти те, що лишилося від Брюховецького, до Гадяча і там поховати з усіма гетьманськими почестями в соборній церкві.

Востаннє Чигирин став гетьманською столицею за **Петра Дорошенка**. Його ми по праву вважаємо одним з великих гетьманів, який намагався вберегти Україну від хаосу та відновити її незалежність. Петро Дорошенко народився у 1627 році в Чигирині. Походив він зі старовинного козацького роду й був онуком гетьмана Михайла Дорошенка¹⁶. Петро отримав добру освіту, пройшов військовий і дипломатичний вишкіл на службі гетьману Богдану Хмельниць-

¹⁶ Це той самий Михайло Дорошенко, про якого співається у відомій козацькій пісні «Ой на горі та й жінці жнуть», де «попереду Дорошенко», «а позаду Сагайдачний».

потім виступив проти знаменитого польського полководця Яна Собеського. Тим часом татари зрадили Дорошенка, бо на них напав запорозький кошовий Іван Сірко, котрий не схотів визнати владу гетьмана.

Прагнучи об'єднати всю Україну, Дорошенко узявся приборкувати козацьку стихію. Щоб забезпечити підтримку широких козацьких мас, він погодився регулярно скликати Військову Раду, а щоб зменшити свою залежність від всесильних полковників, які після смерті Богдана Хмельницького не дуже хотіли коритися його наступникам, підпорядкував безпосередньо собі наймані сердюцькі полки, створивши таким чином своєрідну гетьманську гвардію. Восени 1667 року під тиском об'єднаних козацько-турецьких військ польський король Ян-Казимир визнав суверенітет гетьманату на Правобережній Україні. Дорошенко вступив на Лівобережжя і після вбивства Брюховецького ще раз, але тепер уже на Лівобережжі, був проголошений гетьманом всієї України. Однак під час його відсутності на Правобережжі січовики-запорожці проголосили гетьманом Петра Суховія, а невдовзі поляки — Михайла Ханенка. Вирушаючи на приборкання самозваних конкурентів, Дорошенко залишив на Лівобережній Україні тимчасовим гетьманом Дем'яна Многогрішного. Проте Лівобережжя зайняло російське військо, і Многогрішний, не маючи сил з ним битися, змушений був присягнути у 1669 році московському цареві. Україну знову було поділено по Дніпру.

Ослаблений Дорошенко чимраз частіше змушений вдаватися до допомоги турків. 1672 року розпочалася війна Туреччини за Поділля. Козаки Дорошенка були на боці турків. Султан Магомет IV з 200-тисячним військом мав при собі 50 тисяч татар хана Селім-Гірея і 12 тисяч козаків гетьмана Петра Дорошенка. Винищувані Польщею і Москвою, козаки аж тепер здійснили давній задум Богдана Хмельницького і вступили в пряму спілку з турками. Спершу турки навіть здавалися толерантнішими від братів-слов'ян — московитів і поляків. Отже, козаки Дорошенка розгромили поляків, а турки облягли Кам'янець-Подільський. Через три тижні місто зда-

лося. Султан разом із Дорошенком урочисто в'їхали до столиці Поділля по Замковому мосту. Польщі довелося підписати ганебний для себе Бучацький мир. За ним Поділля назавжди було віддано султану. Решту України оголошено самостійною державою під протекторатом Туреччини. Турки одразу ж себе показали. Після падіння Кам'янця вони обдерли церкви й костели, а іконами вимостили вулиці, по яких їхав султан. Можна тільки здогадуватися, що мав відчувати гетьман Дорошенко, топчучи святі ікони разом із бусурманами. Україна не простила йому плундрування святинь. Не досягнувши своїх політичних цілей, утративши підтримку народу, він у 1676 році склав свої гетьманські повноваження перед новим лівобережним гетьманом Іваном Самойловичем. Спершу він жив на Лівобережжі, у Сосниці, а потім змушений був виїхати з України й доживати віку на Півночі, в далекій Московії, де й помер у 1698 році.

Впертий і енергійний, Петро Дорошенко намагався унезалежити Україну ціною союзу з Туреччиною і Кримом, ідучи слідами задумів Богдана Хмельницького. Турецько-татарська допомога була йому необхідна, щоб оборонити від поляків Правобережжя. Дорошенко висував до своїх дипломатичних партнерів високі вимоги, але і Польща, і Москва, від якої він вимагав при переговорах після 1667 року протекції для всієї України (з Перемишлем, Галичем і Львовом), і Туреччина бажали мати справу з дрібними політиками, як Суховій чи Ханенко, котрі більше переслідували власні інтереси. Руїна 1660–1670-х років стала трагедією цього визначного державного діяча, що жив ідеалом незалежної України в тих межах, в яких її бачив ще Богдан Хмельницький.

Завершуючи цю сумну розповідь про гетьманів — наступників Богдана Хмельницького, варто підкреслити один принциповий момент. Усі вони були найближчими сподвижниками великого Богдана. І саме вони, втративши свого провідника, погубили його справу. Звісно, до цього доклали рук і сусідні країни, яким не потрібна була поруч нова держава, яка б відіграла самостійну роль у європейській політиці. Але український поет доби Руїни Олександр Бучинський-Яскольд неспроста підкреслював, що Україна тоді «заго-

рілася з жару від власної печі». Отже, не так підступи зовнішніх ворогів, як власна неготовність будувати свою державу — ось справжня причина Руїни, під час якої спадкоємці Богдана Хмельницького зазнали його великий історичний задум.

Замок

Найвизначнішим містобудівним об'єктом Чигирини протягом усієї його історії був замок на Кам'яній горі. Цей замок заснував на пустому стародавньому городищі черкаський староста Олександр Вишневецький згідно з привілеєм польського короля Зигмунта III від травня 1589 року. Місце для замку не випадково обрали на Кам'яній горі, що високо підноситься над рівнинною заболоченою заплавою річки Тясмин. Це була найвигідніша стратегічна позиція в усій довколишній місцевості. За люстрацією 1622 року замок мав дерев'яну оборонну огорожу («паркан з дубового дерева зроблений і добре побитий», тобто з дахом) та три дерев'яні башти, одна з яких надбрамна.

Десь у 1630-х роках (точну дату не встановлено) з'явилися земляні укріплення бастионного типу, що в плані мали форму трикутника, які відповідали топографії плато на вершечку Кам'яної гори.

З 1648 року Чигиринський замок переходить під владу гетьмана України Богдана Хмельницького. Проте гетьманська резиденція, як вже зазначали, містилася не в самому замку, а в місті. У зв'язку з драматичною зміною статусу замок постійно модернізували відповідно до вимог новочасної європейської фортифікації. Такі заходи, вірогідно, здійснював Богдан Хмельницький, а також, як свідчать документи, гетьман Петро Дорошенко, для якого Чигиринський замок теж був головним укріпленим пунктом, де можна оборонитися від супротивників. Але досі не вдалося достовірно з'ясувати, коли саме замок отримав муровані укріплення — обкладені каменем вали і бастіони так званої староіталійської системи. Один з цих бастионів, що фрагментарно зберігся до нашого часу, в джерелах 1670-х

План Чигиринського замку Патрика Гордона 1678 р.

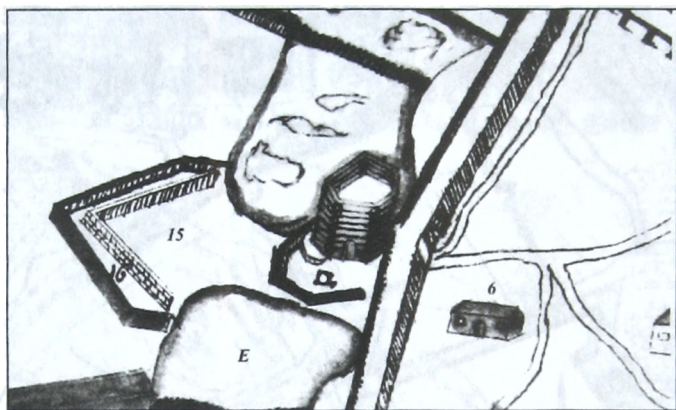
років називається «бастіоном Дорошенка» або «тюрмою Дорошенка». Це не означає, що він збудований за часів гетьманування Петра Дорошенка — його датують ранішим часом, проте гетьман Дорошенко, найвірогідніше, міг у казематі, тобто внутрішньому приміщенні цього бастіону, тримати в ув'язненні своїх супротивників чи злочинців.

До нашого часу збереглися три вірогідні зображення чигиринського замку: два топографічно точні плани, виконані 1678 року відомим інженером-фортифікатором, шотландцем на московській службі Патриком Гордоном, а також малюнок «Штурм Чигирина 1678 року» з літопису Самійла Величка. Ці два документи подають досить прогресивний, як на ті часи, планово-просторовий устрій замку: його обриси, близькі до трикутника, визначені

План Чигиринського замку Патрика Гордона 1678 р. *Варіант*

конфігурацією Кам'яної гори, на якій він розташований. Замкові мури включали ламаний у плані багатокутний фронт валу на гірському плато, бастіони й рavelіни з напільного боку і по схилах гори. Оборонні огорожі були частково мурованими, частково — дерев'яно-земляними. Посеред замкового двору на шпилі гори містилася дерев'яна тридільна й триверха Миколаївська церква. Вона була головною містобудівною домінантою довкілля. На замковому подвір'ї розташовувалися численні одноповерхові будинки (коменданта, кордегардії), комори тощо. На плані Гордона позначено кілька дерев'яних башт без верхів, які поєднувалися з бастіонними укріпленнями й слугували, вірогідно, своєрідними бастеями, на верхніх помостах яких установлювали гармати.

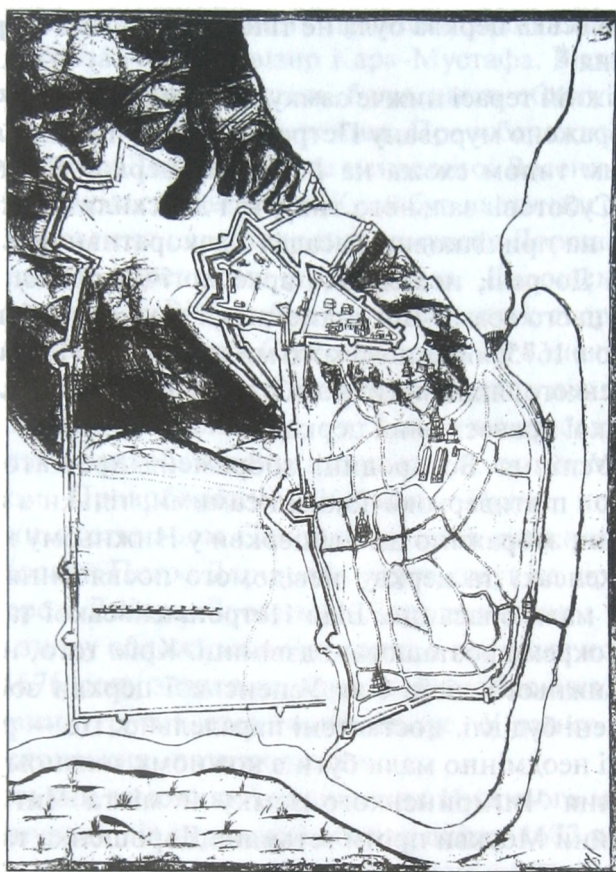

Фрагмент плану Чигиринського замку Патрика Гордона 1678 р.

Навесні 1678 року, очікуючи нападу на Чигирин великої турецької армії, Гордон запроєктував з напільного боку замку земляний кронверк (його в документах називали «Новим Верхнім городом») — укріплення бастионного типу голландської системи, яке збудували за чотири місяці. Цей кронверк також детально зображений на обох планах Чигирини, виконаних Гордоном, які відрізняються один від одного лише деякими деталями.

Нещодавно українським дослідникам став доступний третій план Чигирини, виконаний Патриком Гордоном у 1678 році¹⁷. Цей план показує нам усе місто із замком. Тут є багато цікавих подробиць, яких немає на попередніх планах. Так, Тясмин якраз навпроти виступу Замкової гори, де відстань від підніжжя гори до річища була мінімальною, був перегачений греблею, по якій проходив головний в'їзд до Нижнього міста, що контролювався надбрамною баштою. Завдяки греблі із західного боку від замку на Тясміні утворився величезний став, який посилював неприступність Чигирини. Нижче за течією Тясмина забезпечував другий в'їзд до міста де-

¹⁷ Ми вдячні колезі, архітектору-реставратору Сергію Юрченку, який звернув нашу увагу на цей план, що зберігається в Російському державному військово-історичному архіві в Москві (РДВІА. — Ф. 846. — Оп. 15. — Спр. 3).

План Чигирин Патрика Гордона 1678 р.

рев'яний міст. План також показує, що Нижнє місто по периметру оточував земляний вал з ровом, який заповнювався водою з Тясмина. У цій лінії укріплень, що впритул підходила до замкових, було чотири бастіони різної величини а також п'ять високих дерев'яних башт. Та особлива цінність цього плану полягає в тому, що він досить детально, як для кінця XVII століття, показує не тільки місця розташування чигиринських храмів часів Богдана Хмельницького—Петра Дорошенка, а й їхній загальний вигляд. Бачимо, що зам-

кова Миколаївська церква була не тільки тридільна й триверха, а й мала опасання¹⁸.

На проміжній терасі нижче замку, але вище Подолу чи Нижнього міста, зображено муровану Петропавлівську церкву, яка за своїм архітектурним типом схожа на Іллінську церкву Богдана Хмельницького в Суботові: зального типу, під двосхилим дахом, з двома фронтонами на причілкових фасадах і декоративною маківкою на гребені даху. До речі, нещодавно археологічні розкопки виявили фундаменти цього храму. Він знаменитий також як місце поховання померлого в 1675 році київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, який активно обстоював незалежність від Москви української православної церкви.

Церква Успіння Богородиці зображена хрещатою в плані, п'ятидільною і п'ятиверхою. Такими самими, тільки з незначними відмінностями, зображено ще дві церкви у Нижньому місті — Спасо-Преображенську та церкву, невідомого посвячення. Всі п'ятиверхі церкви мали опасання. Біля Петропавлівської та Успенської церков були окремо розташовані дзвіниці. Крім того, на центральній площі Нижнього міста біля Успенської церкви зображено дві дуже видовжені будівлі, поставлені паралельно. Це — ринкові торгові ряди, які неодмінно мали бути в кожному значному місті.

Руйнування Чигиринського замку й міста Чигирин було наслідком війни Москви проти гетьмана Дорошенка та його союзників — турків. Повномасштабна війна, яка в російській історії дістала назву «Чигиринские походы», розпочалася в 1674 році. До кінця весни того року лише Чигирин з кількома довколишніми містечками залишилися вірними Дорошенкові — решта міст Правобережжя присягнули московському цареві. Дорошенко у цей час боявся навіть вийти з Чигиринського замку. Московський воєвода князь Григорій Ромодановський разом з новим гетьманом Лівобережної України Іваном Самойловичем у червні 1674 року взяли в облогу Дорошенка з невеликим гарнізоном у Чигирині. На прохан-

¹⁸ Опасання — низенька крита галерея, що проходить навколо всього храму.

ня Дорошенка йому на допомогу прийшов знаменитий турецький полководець, гроза Польщі, візир Кара-Мустафа. Відтак Самойлович і московське військо змушені були зняти облогу Чигирини й відступити за Дніпро, на Лівобережжя. Правобережна Україна повернулась під владу Дорошенка, та ненадовго. Восени на Правобережжя вступило польське військо. Край був настільки спустошений війною, що населення перестало підтримувати Дорошенка.

Розчарований турецькою протекцією, Дорошенко вирішив зректися гетьманства. Він зробив це у два етапи: спершу кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко від царського імені прийняв від нього гетьманські клейноди. Чигирин перейшов під владу лівобережного гетьмана Самойловича, і тут на старшинській раді представники десяти правобережних козацьких полків проголосили його гетьманом Правобережної України. Проте повноправним правобережним гетьманом Самойлович став тільки після того, як на вимогу Москви Петро Дорошенко присягнув на вірність Москві на лівому березі Дніпра. Зробив це Дорошенко не з власної волі: його восени знову обложили в Чигирині, і він після короткого бою 19 вересня 1676 року здався на милість Самойловича. З цього моменту Чигирин утратив столичний статус. У замку розташували гарнізон московських «ратних людей».

Чигиринський замок, як і укріплення Нижнього міста, зазнали значних руйнувань від турецької облоги влітку 1677 року, коли тут від 120-тисячної армії нападників три тижні оборонялися 5 тисяч українських козаків і 24 тисячі московських стрільців. Тоді обложеним вчасно прийшли на допомогу зі своїми військами московський боярин Ромодановський і гетьман Самойлович, тому турки змушені були відступити.

Наступного літа на Правобережжі знову з'явилася велика турецька армія, метою якої було здобути Чигирин, потім Черкаси та інші міста Правобережжя і йти на Київ. 8 липня 1678 року розпочалася нова турецька облога Чигирини. В обозі турецького війська був і нещасний Юрій Хмельницький, якого турки мали намір при потребі використати.

Облога турками Чигирин. Малюнок з «Літопису Самійла Величка»

Провідник московського війська князь Ромодановський, котрому підкорявся гетьман Самойлович, мав таємний царський наказ знищити Чигирин, якщо його оборона виявиться надто складною. Через місяць, 10 серпня, з огляду на явне небажання московських воєначальників боронити Чигирин, а відтак і неможливість утримати замок супроти 200-тисячного турецького війська, Патрик Гордон уночі вивів з нього гарнізон і висадив у повітря пороховий погріб та гармати, набиті порохом. При цьому загинуло багато турків, а те, що Гордон зі своїми людьми врятувалися, сучасники вважали справжнім дивом. Цим вибухом замок був зруйнований і вже ніколи більше не відновлювався. Саме місто також було повністю сплюндроване, в ньому знищено всі значні архі-

тектурні споруди. Чигирин назавжди втратив колишнє політичне й стратегічне значення.

Та найбільших руйнувань рештки Чигиринського замку зазнали не від турків чи інших нападників, а від містечкових підприємців, які протягом ХІХ століття влаштували на Кам'яній горі виробництво млинових жорен з місцевого пісковика, якими потім торгували по всій Наддніпрянщині. Внаслідок цього зникла вся західна половина замкової території, оскільки в цьому місці кар'єр знизив гору на декілька метрів.

Руїна і відродження

Після загибелі Чигирини все Правобережжя Дніпра — козацький край — було повністю спустошене, а те населення, яке не загинуло — насильно зігнане, тобто депортоване на Лівобережжя. Разючий опис тогочасного Правобережжя подав у передмові до першого тому свого літопису Самійло Величко: «Перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори і горби. Всі вони правили тоді за пристановище і поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході, одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли — зруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише червів, і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздилося. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям просторі тогочасні україно-малоросійські поля і розлогі долини, ліси і великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, який правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу — він був перед війною Хмельницького немовби друга обітована земля, що кипіла медом і молоком. Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих — їх покривало саме тільки небо. Я питав тоді себе: «Хто вони?» Надивився я всього того, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і ду-

шею — бо ж зробилася пустокою ця красна колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської»¹⁹.

У козацького літописця виникає закономірне питання: «Через що і через кого спустошено тую землю нашу?»²⁰ Відповідь на це запитання дає наша історія. Саме та частина козацької України, яка найзавзятіше боролася за волю і незалежність, полягла в цій боротьбі: змагатися за волю вже не було кому і не було як. Рештки ініціативного й волелюбного населення Правобережжя перегнали за Дніпро, відтак Чигиринщина й інші місцевості правого берега Дніпра потім будуть здатні тільки на короткі спалахи бунтів і повстань. Це було вигідно сусіднім державам. Як Московське царство, так і Польща намагатимуться ретельно підтримувати статус цієї землі як порожньої, нічийної, незаселеної, щоб викоринити навіть пам'ять про те, що в цих краях було колись головне гніздо українського козацтва, центр боротьби за незалежність.

За Прутським мирним договором 1711 року Росія уступила Чигирин Польщі. Після поділу Польщі з 1797 року Чигирин стає повітовим містечком Київської губернії, а в 1826 році архітектор Василь Гесте складає проект його перепланування, руйнуючи структуру нерегулярного ландшафтного типу, на той час дивом збережену з XVII століття, тобто з гетьманських часів. Цей проект успішно реалізували: «шахова» вулична мережа (прямолінійні вулиці, що перетинаються під прямими кутами, утворюючи квадратні в плані квартали) дійшла до наших днів. Натомість розпланування Чигирина доби Богдана Хмельницького нині безповоротно втрачено.

Київський чиновник і краєзнавець Лаврентій Похилевич, описуючи місто середини XIX століття, зверхньо зазначає (подаємо мовою оригіналу, оскільки при перекладі колоритність і характерність цього тексту втрачається): «Чигирин уездный город не представляет ничего подобного городу. Это настоящая деревня, отличающаяся от

¹⁹ Величко С. Літопис. Т. 1. — К.: Дніпро, 1991. — С. 26–27.

²⁰ Там само. — С. 27.

других деревень помещением присутственных мест в каменном доме. Весь город состоит из узких кривых улиц, обведенных плетневым забором, за которым стоят маленькие хатки, под соломенной кровлей. Это скромное поселение расположено при реке Тясмине, вокруг горы, вышиною до 100 сажень. Вся гора состоит из камня, ломка которого на жернова составляет ныне местную промышленность. На вершине этой горы стоял некогда замок, гоподствовавший своим положением над всею окрестностию. От него уцелел доныне остаток стены, в которой найдено несколько вбитых выстрелами чугунных ядер. В одном месте есть высеченная в камне квадратная яма, вероятно служившая пороховым погребом»²¹.

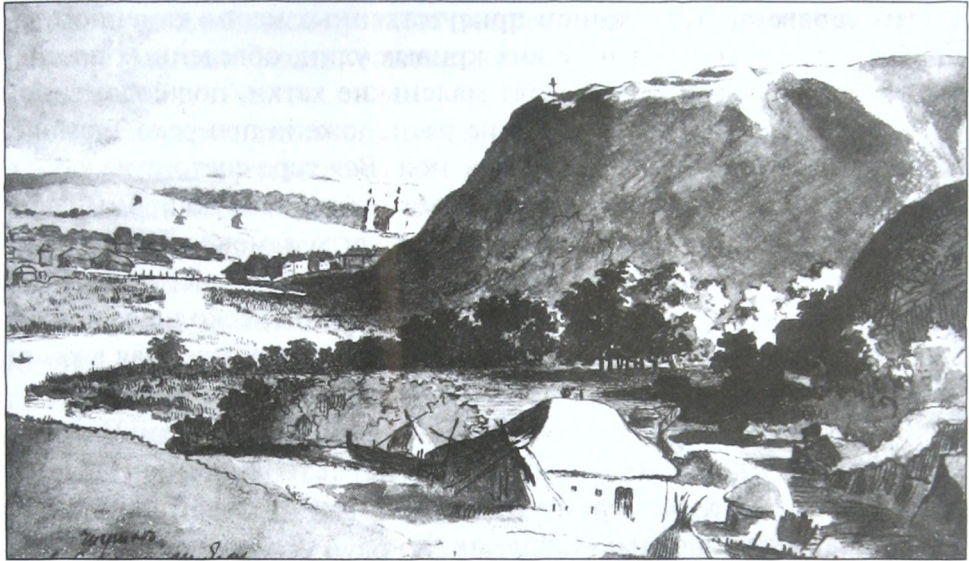
Загалом у XIX столітті за панування Російської імперії Чигирин розділив гірку долю інших визначних міст Гетьманщини. Найлаконічнішу образну характеристику тогочасному станові Чигирина дав Тарас Шевченко в поемі «Гайдамаки»:

*Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.*

Поет точно підмітив суть містобудівної політики Російської імперії стосовно столичних міст Гетьманщини — Чигирин, Батурина й Глухова: перетворити їх на рядові адміністративні центри найнижчого рангу — повітові й заштатні містечка. Таким же мізерним містечком Чигирин був і за радянської влади: з усіх районних центрів Черкаської області він мав найнижчий рівень розвитку міської інфраструктури. Фактично, це було велике за розмірами село, яке геть розгубило колишню славу.

А загалом, ставлення радянської влади, та й української на початку незалежності до історії гетьманського Чигирин показує нам

²¹ *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или статистические, исторические и церковные заметки о всех древних селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — К.: Тип. Киево-Печ. лавры, 1864. — С. 660.

Т. Шевченко. Чигирин з Суботівського шляху. Акварель 1845 р.

не декларовану на словах, а справжню державну політику стосовно української національної спадщини. І тут знову доводиться згадувати Тараса Шевченка, бо з його часів у цій сфері донедавна принципово нічого не змінилося:

*Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили –
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,*

Т. Шевченко. Чигиринський монастир дівочий. Акварель 1845 р.

*Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? чого стояв?
І на сміх не скаже!!*

На околиці Чигирина, на протилежному від міста лівому березі річки Тясмин при дорозі на Черкаси з 1627 року (за іншими даними — з 1617 року) існував Чигиринський Троїцький монастир. Це про нього писав Тарас Шевченко:

*І в монастир отой дівочий
Що за пісками на болоті
У лозах самотній стоїть...*

Краєзнавець Лаврентій Похилевич на початку 1860-х років дуже дивувався, що жаби, яких було безліч у болотах навколо монастиря, «принадлежат к роду безгласных, тогда как немного далее крики их, особенно весною и по ночам, весьма пронзи-

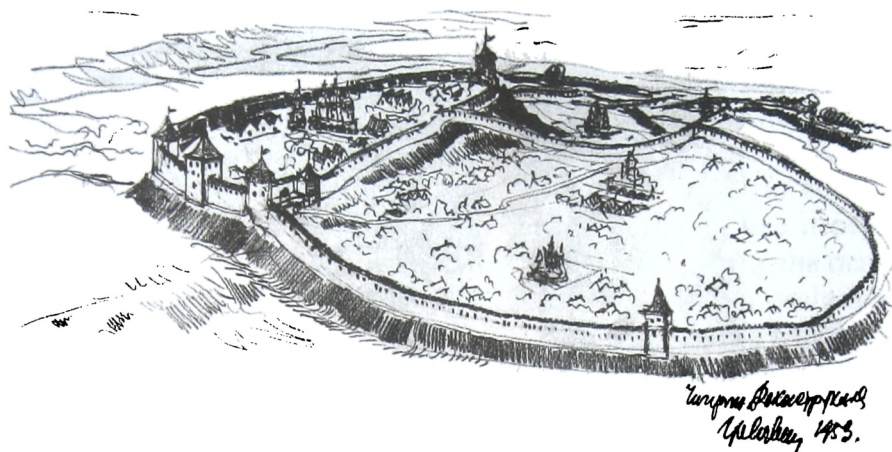

тельны»²². Таку дивовижну поведінку жаб чигиринці пояснювали тим, що святий Афанасій, чиї нетлінні моші спочивають у Мгарському монастирі під Лубнами, під час відвідин Чигиринського Троїцького монастиря заборонив жабам порушувати тишу, потрібну ченцям для молитовного самозаглиблення.

Цей монастир первісно заснували як чоловічий. У часи Богдана Хмельницького його ктиторм, тобто покровителем, був генеральний писар Іван Виговський, чиім коштом тут у 1653 році збудували церкву. Всі будівлі обителі, зокрема Троїцький собор та церква Іоанна Богослова, були дерев'яними. У 1735 році монастир перетворили на жіночий. У 1845 році його змалював Тарас Шевченко. На його акварелі бачимо комплекс дерев'яних будівель: соборну і трапезну церкви, дзвіницю, келії у вигляді типових українських хат. Монастирський собор, змальований Шевченком, почали будувати замість старого занепаłego у 1759 році, а освятили в 1767-му. У 1847 році цей монастирський храм перебудували й розширили, надавши йому рис архітектури класицизму. У 1930-х роках більшовики знищили головні монастирські будівлі — соборний храм і дзвіницю. Решта монастирських споруд, в основному дерев'яні келії, поступово зникли протягом ХХ століття.

Перші наукові дослідження Чигирини здійснив видатний український мистецтвознавець Григорій Логвин (1910–2001) у 1953 році. Вони стали даниною поваги й пам'яті своїй малій батьківщині (вчений походив з Чигиринщини). За результатами цих досліджень у 1954 році видано історико-архітектурний нарис «Чигирин і Суботів». Загальноісторичний і політичний контекст цих пошуків зараз цілком зрозумілий: комуністичний режим готувався відзначити у 1954 році 300-річчя Переяславської ради — так званого возз'єднання України з Росією. Під цю дату готувалися не тільки сумнозвісні «Тези ЦК КПРС», а й проводилися конференції, видавалися книжки, дозволялося навіть публікувати деякі наукові доробки. Цією можливістю й скористався Логвин. У травні 1953 року він протягом

²² Там само. — С. 665.

Реконструкція загального вигляду Чигиринна часів Богдана Хмельницького.
Схематичний малюнок Г. Логвина 1953 р.

тижня попередньо обстежив Суботів і Чигирин на предмет з'ясування можливості й доцільності проведення згодом ширших досліджень решток і пам'яток доби Хмельниччини. Судячи з першого короткого звіту, вчений увесь час пробув у Суботіві, бо про пошуки в Чигирині не згадано жодним словом.

З'ясувавши перспективність, Логвин у жовтні того самого року розпочав ґрунтовніші дослідження на місці. Цього разу він попрацював і в Суботіві, і в Чигирині. Під час архітектурно-археологічних пошуків у Чигирині 1953 року Логвин розкопав оборонні мури замку, виявив так званий бастіон Дорошенка на південно-східному розі замку (у звіті помилково назвав його вежею), розвідковими шурфами встановив напрямок міського кам'яного муру XVII століття, який охоплював місто зі сходу і півдня. Його фундаменти були знайдені у дворі будинку теперішньої райдержадміністрації та ще на двох садибах. Ці мури будувалися з ламаного каменю-пісковика. Замкову Миколаївську церкву на підставі текстових та іконографічних матеріалів XVII століття дослідник вважав мурованою, подібною за типом до Покровського собору в Харкові.

Краєвид у Чигирині. Фантастична гравюра XIX ст.

На основі цих досліджень, залучаючи матеріали іконографії, Логвин виконав гіпотетичну реконструкцію архітектурно-містобудівного устрою Чигирини станом на літо 1678 року, тобто до руйнування під час війни з турками.

Цікаво, що знаменитий український археолог Вікентій Хвойка, першовідкривач трипільської культури, також здійснював археологічні розкопки Чигиринського замку й натрапив на рештки мурованого бастиону Дорошенка. Інформація про це була опублікована ще в 1903 році в «Археологической летописи Южной России».

У різних виданнях з кінця XIX століття часто публікується гравюра з підписом «Краєвид у Чигирині», оригінал якої зберігається у Краківському музеї (Польща). Дослідник Чигирини Сергій Кілеско вважає, що тут зображено реальну споруду, яка існувала в гетьманські часи, — муровану круглу надбрамну башту Нижнього міста. Ми репродукуємо тут це зображення, щоб наголосити: воно має стільки неправдоподібних деталей (подвійне вікно, яке перерізає машикулі, тобто галерею з навісними бійницями; дерев'яна галерея вздовж оборонного муру, контрфорс, який спирається невідомо на що, та інші), що його слід вважати вигаданим, оскільки воно не має прямого відношення до жодної з реальних споруд Чигирини.

Нам у 1987 році довелося вирішувати незвичайну проблему під час розробки на прохання київського інституту «Діпромисто» історико-містобудівної підоснови Чигирини. Йшлося про виконання історико-архітектурного опорного плану міста, яке не мало тоді жодної пам'ятки архітектури! Тут не збереглося ані церковної споруди, ані архітектурної доміанти. На той час Чигирин був районним центром Черкаської області й розвивався (якщо те животіння можна було назвати розвитком) за генеральним планом 1979 року. Оскільки місто не могло похвалитися хоч якими більш-менш виразними архітектурними спорудами, то його своєрідність визначалася єдиним ландшафтним об'єктом — Богдановою горою, яку в 1974 році увінчали багатофігурним пам'ятником Богдану Хмельницькому понад 18 метрів заввишки (скульптори Макар Вронський, Олексій Олійник, архітектор Василь Гнездилов). Цей пам'ятник не надто високих мистецьких якостей, але завдяки точно знайденому масштабу і вдалому розташуванню в довкіллі став не лише містобудівною доміантою, а й своєрідним історичним символом сучасного Чигирини. Окрім цього монумента, в містечку були пам'ятні знаки, що відзначали місця поховання захисників Чигирини XVII століття на Богдановій горі та ймовірне місце резиденції Богдана Хмельницького.

Пам'ятний хрест на Богдановій горі був установлений у 1912 році. На південній грані його п'єдесталу міститься чавунна плита з на-

писом (подаємо мовою оригіналу): «На память о войсковых старшинах Юрие Богуне и Илье Сутыге, преданных мученической смерти поляками, осаждавшими в 1597 г. город, и отбитыми и уничтоженными гетманом Павлом Наливайко». На північній грані п'єдесталу — інша чавунна таблиця з написом: «На память о воеводе Иване Ржевском, полковнике Якове Коробке и прочих православных христолюбивых воинах, павших в бою при защите Чигирина в 1678 году от нападения 120 000 турецко-татарской орды».

Збереглося в Чигирині й кілька цікавих споруд XIX — початку XX століття — житлові будинки, земська й парафіяльні школи. Масова забудова була садибною, одноповерховою. Тільки центральна площа біля підніжжя гори з будівлями районної влади (1954 року, архітектор О. Возний) та будинку культури кінця 1970-х років формували певною мірою упорядковане архітектурне середовище. У 1970-х та на початку 1980-х років у місті з'явилося чимало великих житлових п'ятиповерхівок, які знизили композиційну роль Богданової гори як домінанти в краєвиді Чигирина.

Необхідність наших досліджень 1987 року була продиктована планами будівництва Чигиринської атомної електростанції (АЕС) та містечка атомників — фактично нового міста з 9-, 16-поверховою забудовою. Тоді, одразу ж після аварії на Чорнобильській АЕС, багато хто очікував, що саме будівництво АЕС або парогазової електростанції в Чигирині — це єдиний шлях вирішення соціально-економічних проблем розвитку міста та єдиний шанс вивести його з безнадійної відсталості. Подальший хід подій показав безпідставність таких сподівань. Проте у зв'язку з проєктованим значним будівництвом постала цілком реальна і гостра проблема: як композиційно вирішити поєднання двох типів забудови — нової багатоповерхової з історичною малоповерховою, як забезпечити тактовне введення масиву нової забудови у дуже своєрідний історичний ландшафт, що відзначається високими композиційними якостями.

Нашими дослідженнями було доведено, що попри відсутність архітектурних шедеврів Чигирин має значну історичну та ландшафтну своєрідність. Отже мова йшла саме про збереження самотбно-

сті колишньої гетьманської столиці. Ці питання вирішував Історико-архітектурний опорний план і проект зон охорони пам'яток історії та культури Чигирин, опрацьований нами у 1987 році в інституті КиївНДІТІ за участю архітекторів Сергія Косенка, Володимира Ленченка, Наталії Логвин. Ми виявили й класифікували архітектурну та містобудівну спадщину, визначили зони охорони пам'яток (з урахуванням щойно виявлених), дали рекомендації щодо реконструкції та забудови міста. Запропонували внести до державних переліків пам'яток Богданову гору як комплексну пам'ятку археології, історії, містобудування і ландшафту з огляду на те, що вона визначає своєрідність міста й лишилася єдиним наочним свідченням його бурхливої історії. При визначенні системи охоронного зонування ми виходили з композиційного впливу Богданової гори. Тому режим регулювання забудови передбачає забезпечення доброї видимості цієї ландшафтної домінанти в радіусі до 2 кілометрів, а також необхідність збереження вільного від забудови видового коридора уздовж автошляху з Черкас, звідки Богданову гору видно найкраще. Отже, при належному врахуванні всіх композиційних чинників завдання збереження традиційного характеру середовища історичного міста не суперечать вимогам його сучасного розвитку.

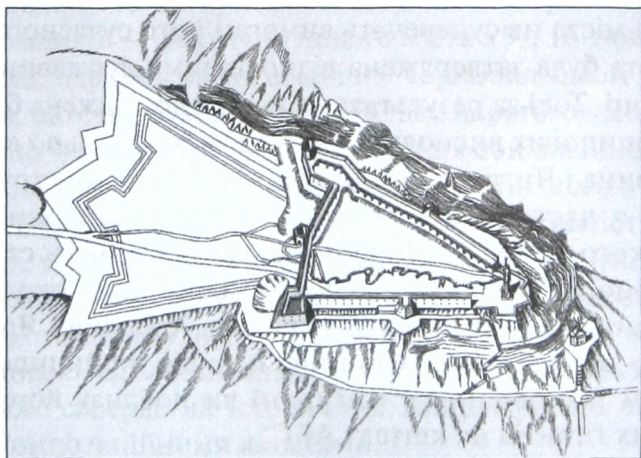
Ця робота була затверджена відповідними державними органами у 1988 році. Тоді за результатами наших досліджень було зроблено два принципових висновки, які згодом радикально вплинули на долю Чигирини і Чигиринщини: необхідність реконструкції Богданової гори з частковим відтворенням укріплень замку Богдана Хмельницького — Петра Дорошенка та доцільність створення на базі культурної і природної спадщини міста і його околиць (Суботів, Мотронинське городище й монастир, Холодний Яр) історико-культурного заповідника. Остання позиція принципово робила неможливим розміщення в Чигирині чи поблизу його будь-яких промислових гігантів на кшталт АЕС.

Державний історико-культурний заповідник у Чигирині створено 1989 року. Статус національного надано в 1995 році з підпорядкуванням Міністерству культури і мистецтв України. Тоді ж у зв'яз-

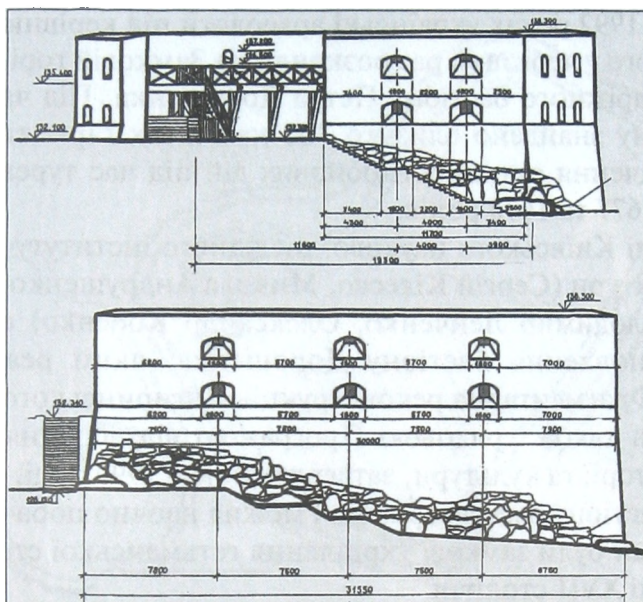

ку зі святкуванням 400-річчя від дня народження гетьмана Богдана Хмельницького в Чигирині здійснено деякі заходи щодо його впорядкування та виявлення культурно-історичного потенціалу: впорядковано міські вулиці, у центрі міста відтворено комплекс повітових присутствених місць початку ХІХ століття, у якому розміщено перший в Україні музей Богдана Хмельницького; збудовано Покровську каплицю-усипальницю на колишньому козацькому цвинтарі ХVІІ століття.

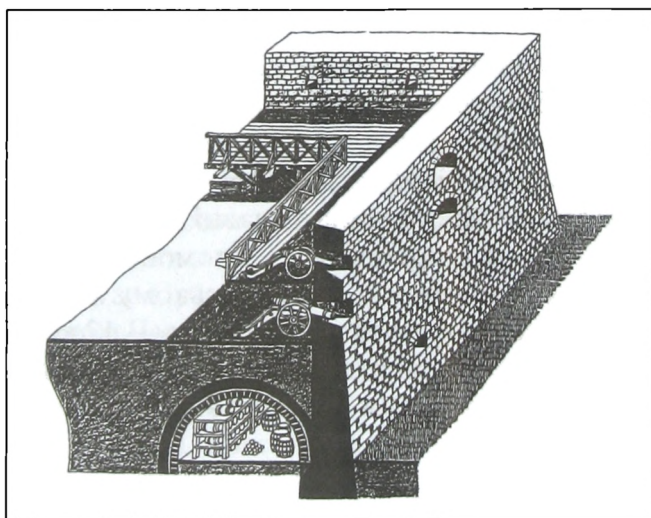
Цей цвинтар, виявлений археологами в самому центрі міста, включав 261 поховання, переважно жінок і дітей. Значно менше тут поховано чоловіків, в основному віком 24–35 років (немає жодного поховання чоловіка старше 55 років), надзвичайно міцної статури, зростом від 174 до 189 сантиметрів. На їхніх кістках чітко видно сліди шабельних ударів, черепи прострілено свинцевими кулями. Всі останки чигиринців доби Гетьманщини були урочисто перепоховані в підземній крипті Покровської каплиці саме на Покрову 1995 року (14 жовтня), оскільки Покрова Богородиці в Україні здавна вважається козацьким святом.

Реконструкція Чигиринського замку. За С. Кілессо, М. Андрущенко, Т. Бажановою. Сірим тоном виділено наріжний так званий бастион Дорошенка, розкопаний археологами в 1989–1992 рр.

Проект реставраційного відтворення бастиону Дорошенка.
 За С. Кілессо, М. Андрущенком, Т. Бажановою

Розріз бастиону Дорошенка. За М. Андрущенком

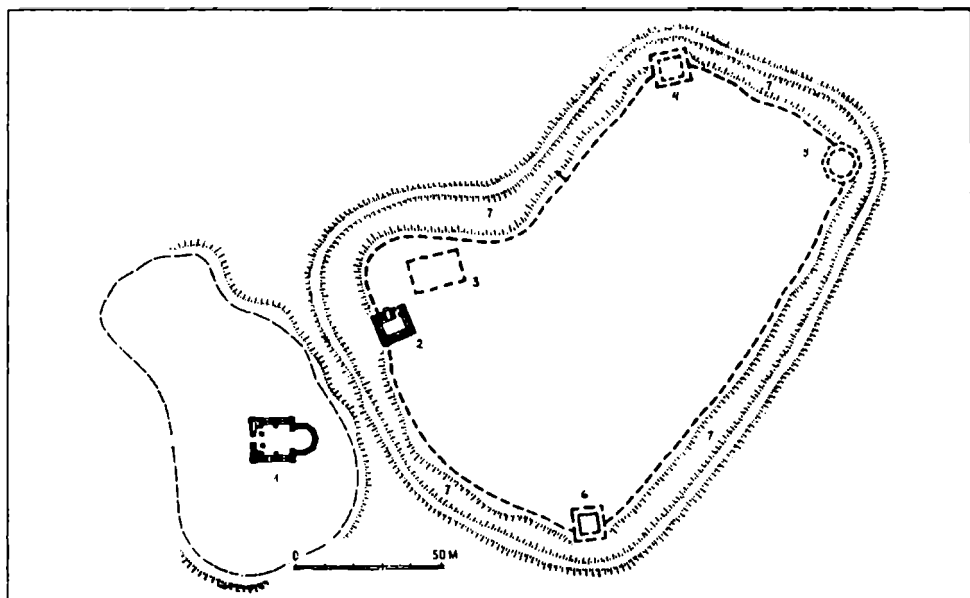
У 1989–1992 роках українські археологи під керівництвом Павла Горішнього у черговий раз розкрили на Замковій горі рештки мурованого наріжного бастиону Петра Дорошенка. Під час розкопок біля бастиону знайдено близько 300 кам'яних гарматних ядер — наочне свідчення активності бойових дій під час турецьких облог Чигирин 1677 та 1678 років.

Науковці Київського науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури (Сергій Кілессо, Микола Андрущенко, Тетяна Бажанова, Володимир Ленченко, Олександр Кобенко) опрацювали проект відновлення бастиону Дорошенка, який реалізується з 1995 року. Фрагментарна реконструкція Чигиринського замку була передбачена також урядовою Програмою відтворення визначних пам'яток історії та культури, затвердженою у 1999 році. На сьогодні зведення бастиону вже завершено і можна наочно побачити, якими грандіозними були замкові укріплення гетьманської столиці в другій половині XVII століття.

Суботів

Улюбленою приватною резиденцією Богдана Хмельницького був хутір Суботів. Тут гетьман не лише відпочивав, а й працював: відомо, що близько 300 універсалів було підписано в Суботові. Він, як і Чигирин, лежить на підвищеному правому березі річки Тясмин, на 6 кілометрів вище від Чигирини. У давні часи шлях ішов берегом річки. Там стежка існує і зараз, тоді як автомобільну дорогу прокладено через поля на високому надтясминському плато. По ній відстань від Чигирини до Суботова удвічі довша — 12 кілометрів. Назва поселення походить від струмка Суботка, що витікає з Мотронинського лісу і впадає в Тясмин. У долині струмка й лежить сучасне село.

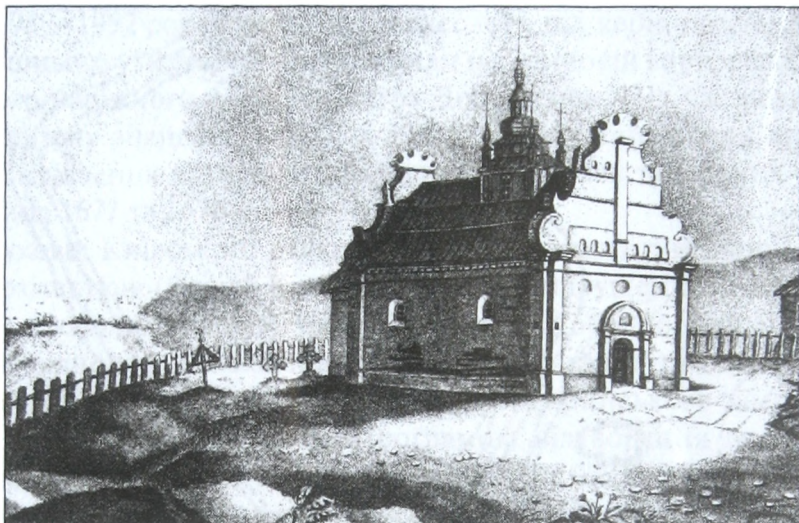
Ці терени були заселені віддавна, про що свідчать результати археологічних досліджень. У 1616 році хутір Суботів стає власністю Михайла Хмельницького, після смерті якого і повернення з турець-

Замок Богдана Хмельницького у Суботіві. План: 1 — Іллінська церква; 2 — розкопані фундаменти вежі; 3 — місце палацу Хмельницького; 4, 5, 6 — вежі; 7 — вали і рів. План, виконаний Г. Логвином у 1953 р.

кого полону маєток успадкував його син Богдан. Молодший Хмельницький завів у Суботіві велике господарство з полями, сіножатями, пасіками, млинами на греблях і рибними ставками. Ще його батько збудував у центрі Суботова Михайлівську дерев'яну церкву, в ній пізніше, згідно з однією з версій, поховують Михайлового онука й Богданового сина Тимоша, котрий загинув у Молдавії.

Саме конфлікт за Суботів, що спалахнув між гетьманом Хмельницьким і Данилом Чаплинським, за яким стояли всесильні магнати Конєцпольські, став приводом для повстання, що потім переросло в Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького. Успіхи повстання, столичний статус сусіднього Чигирин після 1648 року та розбудова гетьманської приватної резиденції призвели до того, що колишній хутір вже у 1650-х роках став містом, де відбувалися ярмарки.

Іллінська церква в Суботіві. Малюнок 1826 р.

У Суботіві Богдан Хмельницький збудував свій замок, рештки якого добре видно й дотепер. Він мав досить значну площу — близько трьох гектарів і складався з двох частин: гетьманського замку та укріплення довкола мурованої Іллінської церкви. Територію церкви оточував дерев'яний частокіл, зображений на реконструкціях Григорія Логвина. Напевно, при церкві була ще й дерев'яна дзвіниця.

Іллінська церква збудована в 1651–1656 роках на замовлення самого гетьмана як його замковий храм і майбутня усипальниця. Вона добре збереглася дотепер і нині є діючим парафіяльним храмом. Церква мурована з каменю і цегли, зального типу, з гранчатою вітарною апсидою, покрита двосхилим дахом із заломом. У плані вона має розміри 23 × 14 метрів. Фасади вирішено дуже лаконічно: їхні кути закріплені пілястрами, в стінах — невеликі вікна в глибоких амбразурах. На західному і східному фасадах — уступчасті ніші. Фасади вінчає розвинений карниз. Головний західний фасад завершений двоярусним фігурним фронтоном виразного малюнка з волютами, розчленований карнизами. У центрі

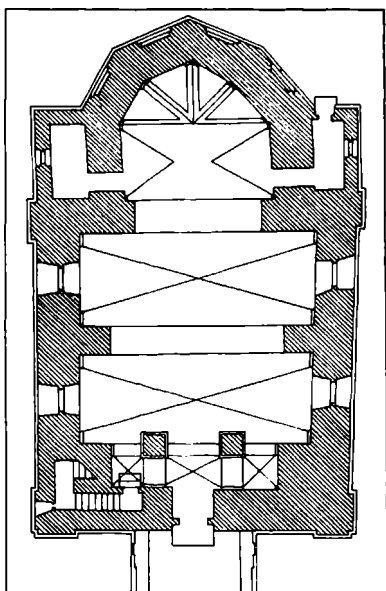

фронтон розділений пілястрами, в першому ярусі розміщено декоративні ніші, у другому — ключеподібні бійниці в амбразурах. Усі ці деталі свідчать про те, що Богдан Хмельницький у ті суворі часи вважав, що його церква має бути пристосована для оборони від можливих нападників. Суворі площини стін у поєднанні зі скупими пластичними акцентами західного та східного фронтонів надають цій відносно невеликій будівлі величнього й монументального вигляду.

Всередині храм перекритий складною системою склепінь на арках заввишки 7,35 метра. У західній частині над входом є хори. Їх підтримує аркада на двох стовпах. Простір хорів розкривається в основний об'єм храму також аркадою (на другому ярусі). Хід на хори влаштовано у західній стіні, яка має товщину близько 2 метрів.

У такому вигляді Богданову церкву в Суботові замалював 1845 року Тарас Шевченко. Її зображували й інші художники першої половини XIX століття. Шевченко зафіксував також кам'яні козацькі хрести під церквою, які збереглися й дотепер.

У 1869 році перед церквою побудували дзвіницю і з'єднали її з церквою галереєю. У 1930-х роках храм закрили, влаштувавши там склад і знищивши іконостас. У процесі реставраційних робіт, розпочатих у 1969 і завершених у 1978 році, галерею розібрали. За проектом архітектора Сергія Кілессо церкві повернули первісні архітектурні форми, а у 1995 році закінчили останню на цей час реставрацію унікальної пам'ятки й відтворили іконостас XIX століття, знищений більшовиками.

План Іллінської церкви
в Суботові

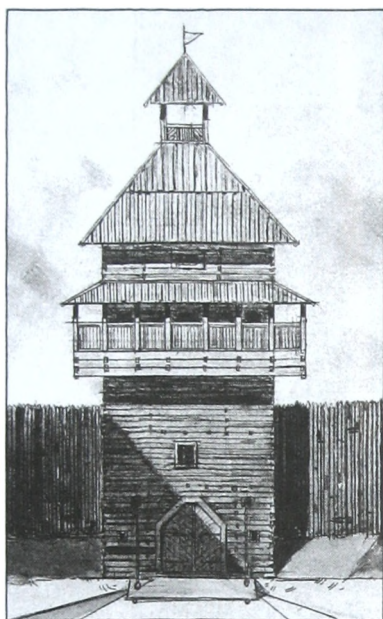
Т. Шевченко. Богданова церква в Суботові. Акварель 1845 р.

З козацьких літописів та інших історичних джерел добре відомо, що влітку 1657 року тіло Богдана Хмельницького перенесено з Чигирини до Суботова і поховано в Іллінській церкві праворуч від вівтаря, біля південної стіни. (У 1954 році в церкві було встановлено надгробну плиту гетьмана, але розмістили її не біля іконостаса, безпосередньо над місцем поховання, а зсунули на захід, ближче до входу). Проте праху великого Богдана вороги не дали мирно спочити в збудованій ним усипальниці. Чернігівський літопис XVIII століття повідомляє: у добу Руїни 1664 року поляки здобули на деякий час Чигирин і Суботів. Тоді за наказом коронного обозного Стефана Чарнецького замок у Суботові зруйнували, а тіло Богдана Хмельницького викинули з домовини. На Чигиринщині є легенди про те, що козаки, щоб не допустити наруги, перед нападом поляків устигли перепоховати прах «батька Богдана» десь у Холодноярському лісі.

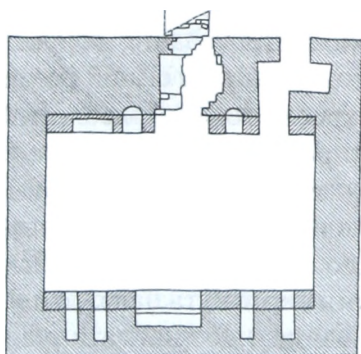
Т. Шевченко. Козацькі хрести біля Богданової церкви в Суботові. *Акварель 1845 р.*

Під час реставраційних робіт 1969–1973 років всередині Іллінської церкви проведено археологічні дослідження, які виявили під підлогою храму три непошкоджені поховання козаків, датовані XVII століттям: двоє віком 40–45 років і один віком 60–65 років. Збереглися рештки одягу, натільні срібні хрести тощо. Археологи й історики вважають, що поховані були або родичами гетьмана, або його соратниками. Можливо, один з них — це Данило Виговський, брат Івана Виговського і зять Богдана Хмельницького, замордований московською владою у 1659 році, тіло якого видали родичам для поховання в Суботові. Але ці поховання не можуть належати ні Богдану Хмельницькому, ані його сину Тимошу, котрий загинув у віці 21 року. Поховання були збережені дослідниками, перепоховані й позначені зараз на підлозі храму невеликими підвищеннями. Що ж стосується поховання Богдана Хмельницького біля південної стіни поблизу вітваря, то встановлено, що поховальна яма ма-

Дерев'яна надбрамна башта замку Богдана Хмельницького в Суботові.

Реконструкція С. Кілессо

План мурованої будівлі на замчищі Богдана Хмельницького в Суботові, виконаний у 1953 р. Г. Логвином

ла розміри 2,3 × 0,7 метра і була накрита великою і важкою брилою з місцевого каменю-пісковика. Відтак невідомі нам люди, будучи не в змозі проламати зверху чи підняти цю брилу, зробили два проломи у нижній частині південної бічної стіни церкви й через них витягли назовні труну з тілом гетьмана Богдана Хмельницького. Археологічна наука не дає нам відповіді на питання, хто це зробив: чи поляки, які поглумилися над прахом свого непереможного ворога, чи козаки, які сховали прах гетьмана у місці, недоступному для вандалів. Відомо лише, що земля у цій частині церкви перекопувалася неодноразово.

У 2007 році в інтер'єрі церкви проводились реставраційні роботи, тому намогильну плиту Богдана Хмельницького, на якій викарбувано напис про те, що її встановила радянська влада у 1954 році «на честь воз'єднання України з Росією», винесли на подвір'я храму. Вважаємо, що варто виготовити новий, належний надгробок великого гетьмана і встановити його в церкві на історичному місці, праворуч перед вівтарем.

На схід від церкви за глибоким ровом містився великий за площею замок Богдана Хмельницького. Його територія оточувалася валом, що

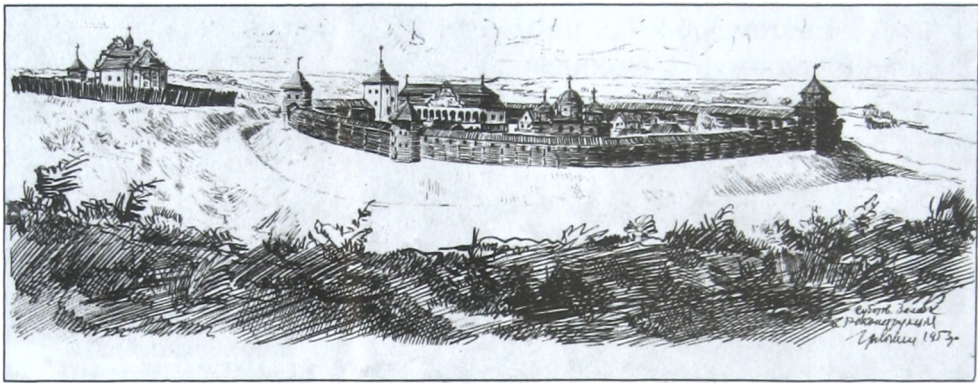

Т. Шевченко. Богданові руїни в Суботіві. *Аквагель 1845 р.*

добре зберігся дотепер. На ньому стояли дерев'яні рублені стіни, а також по периметру три дерев'яні башти й одна мурована, яка виконувала функцію донжона — найміцнішої замкової башти, що могла бути останнім оплотом захисників твердині. З трьох дерев'яних башт дві були надбрамними, причому одна з них мала муровані фундаменти.

Під час археологічних досліджень замку було знайдено не тільки цеглу, кахлі та черепицю, а й печі для випалу цегли і черепиці. З цього вчені роблять висновок, що Суботівський палац Богдана Хмельницького був мурований, з кахляними печами й грубами. Дах укривала черепиця. Місце розташування палацу вказано на плані, виконаному Григорієм Логвином у 1953 році. А ось що писав Лаврентій Похилевич: «Дом незабвенного Богдана стоял близ нынешней Ильинской церкви. Еще около 1830 года оставались от этого дома развалины стен, вышиною в сажень²³; но невежество допусти-

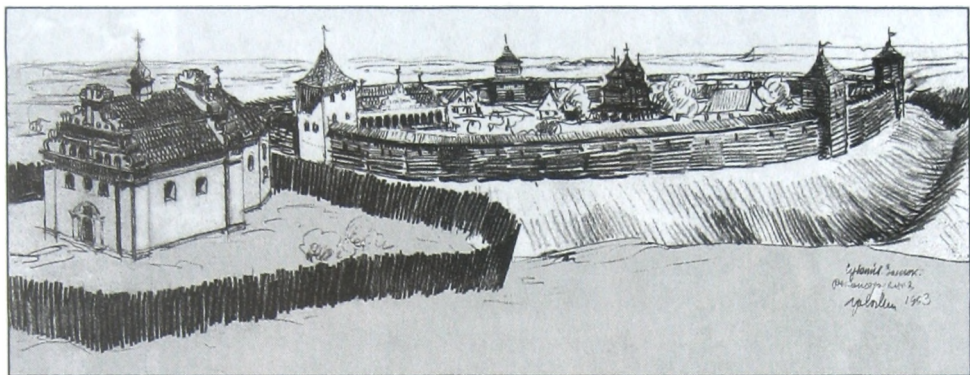
²³ Сажень = 2,14 м.

Замок Богдана Хмельницького в Суботіві. Вигляд з півдня.
Реконструкція Г. Логвина 1953 р.

ло розробити їх для фундамента под церковь Медведовского монастыря»²⁴. Збереглося декілька зображень цих руїн. З них достовірністю й реалістичністю відзначається акварель Тараса Шевченка 1845 року «Богданові руїни в Суботіві», на якій бачимо напівзруйновану прямокутну в плані споруду з нішами в стінах, що колись була перекрита циліндричним склепінням. З цим зображенням узгоджується аматорськи зроблений французом Деляфлізом у 1850-х роках план «Фундамент дома Богдана Хмельницького», який показує прямокутну в плані споруду розмірами 13,4 × 10,1 метра. Фундаменти саме цієї будівлі дослідив у 1953 році й Григорій Логвин. Подаємо її план. Звичайно, як для гетьманського палацу ця споруда за розмірами явно замала. Можливо — це лише нижня частина вежі, яка входила до складу палацу. Зараз ці підмурки знову розкопано й досліджено археологами, після чого їх музеєфікували — над ними у 2006–2007 роках спорудили експозиційний павільйон, який захищає від негоди, подальшого руйнування і дає змогу туристам і науковцям оглядати їх.

²⁴ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех древних селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — К.: Тип. Киево-Печ. лавры, 1864. — С. 681.

Замок Богдана Хмельницького в Суботіві. Видля із заходу.
Реконструкція Г. Логвина 1953 р.

На сьогодні не бракує художньо-фантастичних словесних описів ймовірного вигляду Суботівського палацу Хмельницького, проте все це — лише белетристика, далека від наукової достовірності. Той вигляд палацу, який бачимо на поданих тут двох реконструкціях Логвина та на об'ємній реконструкції Сергія Кілессо — також гіпотетичний. Стосовно малюнків Логвина хочемо зазначити ще одну, явно недостовірну особливість: дерев'яну церкву на території замку. Адже відомо, що дерев'яна Михайлівська церква стояла в Суботіві на зовсім іншому місці, а домовою, або замковою церквою гетьмана була мурована Іллінська. За таких обставин другої замкової церкви просто не могло бути!

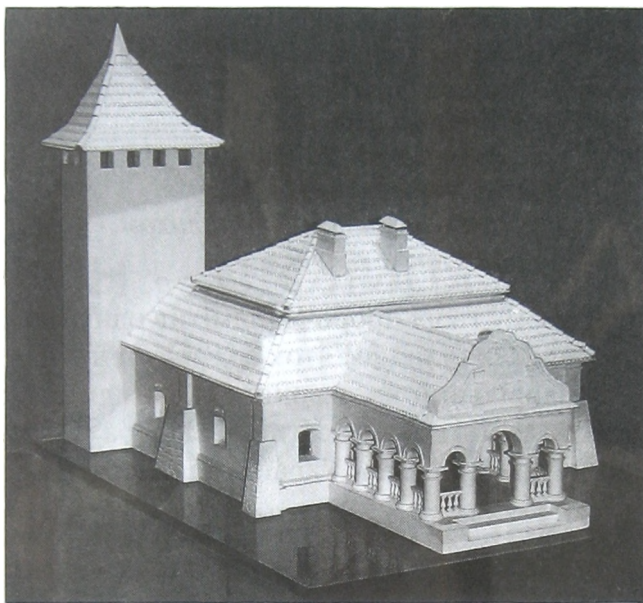
З палацом Богдана Хмельницького в Суботіві пов'язане ще одне дуже поширене в літературі романтичне зображення, яке існує і у вигляді гравюри, і у вигляді акварелей прекрасного українського маляра-пейзажиста кінця ХІХ століття Сергія Васильківського. Деякий час цей малюнок навіть приписували Тарасові Шевченку. Тут ми бачимо триярусну муровану склепінчасту споруду, частина якої накрита солом'яним дахом. Нещодавно відомий дослідник Чигирини й Суботова Сергій Кілессо повторив версію українського історика ХІХ століття Олександра Лазаревського про те, що тут зображено не суботівські руїни Богдана

Руїни будинку Богдана Хмельницького в Суботіві. Малюнок XIX ст., який досі є предметом наукової дискусії щодо достовірності зображення

Хмельницького, а романтичні руїни на березі ставу в маєтку Тарновських «Качанівка» на Чернігівщині. Підтвердженням цієї версії ніби-то має слугувати той факт, що цей малюнок Лазаревський бачив у Качанівці, в колекції Василя Васильовича Тарновського-молодшого.

Вважаємо таку аргументацію недостатньою. Адже добре відомо, що Тарновський був фанатичним збирачем усіх старожитностей, пов'язаних з Гетьманщиною і козаччиною. Тому такий малюнок у його колекції не повинен викликати подив. Та найцікавіше те, що романтичні руїни в Качанівському парку на березі ставу збереглися дотепер, тож кожний охочий може взяти з собою репродуковане тут зображення, поїхати до Качанівки, порівняти зображення з реаль-

Палац Богдана Хмельницького в Суботіві.
Реконструкція С. Кілессо

ною пам'яткою і вирішити для себе, схожі вони, чи ні. А якщо говорити серйозно, то це питання потребує ще глибокого наукового дослідження.

До 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького в Суботіві встановлено йому пам'ятник — бронзове погруддя на гранітній колоні. Автори — скульптор Едуард Кунцевич і архітектор Сергій Кілессо. Цей пам'ятник урочисто відкрив 23 вересня 1995 року Президент України Леонід Кучма.

Завершити цей розділ годиться міркуваннями нашого національного поета Тараса Шевченка щодо символічного значення пам'яток Суботова й Чигирина. Його слова й дотепер не втратили актуальності. Іллінська церква-усипальниця Богдана Хмельницького в Суботіві виступає у Шевченка уособленням політичної програми засновника гетьманської держави (як розумів ту програму сам поет) та результатів її реалізації:

*Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.*

Шевченко у цьому творі пророче підмітив одну дуже характерну особливість: технічний стан пам'яток архітектури доби Гетьманщини (добрий, незадовільний чи аварійний) завжди, в усі епохи і за всіх політичних режимів найадекватніше відображає реальний, а не декларований чи удаваний стан України та її державності:

*Отак-то, Богдане!
Занапастив єси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!*

Нині в Богдановій церкві завершується реставрація, в Суботові працює історичний музей, а на замчищі Богдана Хмельницького у справжній селянській хаті під солом'яною стріхою діє музей, присвячений місцевому гончарству. Тут є де прийняти туристів і є що їм показати, тому кількість їх постійно зростає. Все це — заслуга працівників Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

БАТУРИН – СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНІВ ДЕМ'ЯНА ІГНАТОВИЧА МНОГОГРІШНОГО, ІВАНА САМОЙЛОВИЧА ТА ІВАНА МАЗЕПИ

Ще до занепаду Чигирин на Лівобережній Україні з'явилася нова гетьманська столиця — Батурин. Це сталося під час гетьманування Петра Дорошенка. У 1668 році він призначив своїм представником на Лівобережжі чернігівського полковника **Дем'яна Ігнатовича Многогрішного**, а сам повернувся на Правобережжя воювати проти поляків та вирішувати свої особисті проблеми (як писав автор Літопису Самовидця, «жінка його через пліт скочила з молодшим»).

Коли розпочався наступ на Лівобережжя московської армії, місцева козацька старшина, не маючи достатніх військових сил, щоб відбити цей напад, підкорилося Москві й обрала на старшинській раді під Новгородом-Сіверським Дем'яна Многогрішного «гетьманом Сіверським». На вимогу московського уряду 3 березня 1669 року в Глухові відбулася козацька рада в присутності високопоставлених царських представників бояр Григорія Ромодановського та Артамона Матвеева, на якій Многогрішного обрали

Загальний вигляд Батурина з боку річки Сейм.
Літографія за малюнком В. Резанова середини XIX ст.

гетьманом України з дотриманням усіх формальностей. Фактично ж, він отримав владу тільки над лівобережною половиною України. Тоді ж було укладено новий договір Гетьманщини з Москвою — так звані Глухівські статті. Вони в основному підтверджували Березневі статті 1654 року й визначали правовий статус України у складі Московської держави, дещо обмежуючи централізаторську політику царизму в Україні.

На Глухівській раді постановили, що новою гетьманською столицею буде Батурин. Можливо, однією з причин цього було вигідне розташування Батурина у центрі Сіверщини, з якою пов'язував усе своє життя і свою політичну діяльність Многогрішний. Крім того, у цьому, мабуть, присутній і особистий момент: новий гетьман був родом з Коропа — міста поблизу Батурина. Спочатку всі вважали, що Батурин буде лише тимчасовою гетьманською резиденцією. Як писалося в тогочасному документі, «а как даст Бог, что Переяславль придет в свое совершенство прежнее, тогда бьем челом его царскому пресветлому величеству, чтобы жить в Переяславле»¹. Справа в тому, що, придушуючи антимосковське повстання у 1668 році, мо-

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1875. — Т. 8. — С. 94.

У Батурині. Малюнок автора. 1976 р.

сковське військо дуже спустошило і спалило міста Переяслав, Чернігів і Ніжин, не зачепивши Батурин і Глухів завдяки заступництву Многогрішного. Відтак зруйнований Переяслав не годився для офіційного місця перебування гетьмана — місто треба було спершу відбудувати.

Так син простого селянина з Коропа Дем'ян Ігнатович Многогрішний, який розпочав козацьку службу при гетьмані Богдані Хмельницькому, започаткував батуринський період історії Гетьманщини, ставши першим «батуринським» гетьманом.

Нині Батурин — селище міського типу Бахмацького району Чернігівської області. Лежить він на лівому високому березі річки Сейм у дуже мальовничій місцевості, біля міжнародної автомобільної магістралі Київ — Москва, за 190 кілометрів від Києва і за 170 кілометрів від Чернігова.

Ці терени належать до історичного регіону Чернігово-Сіверщини. У часи Київської Русі це була територія Чернігівського князів-

ства, згодом — Чернігівської землі, у складі якої виділилося декілька малих удільних князівств. Археологи свідчать, що Батурин та околиці були заселені ще у V тисячолітті до нової ери, а в XI—XIII століттях тут було давньоруське місто з дерев'яними укріпленнями, знищене під час монголо-татарської навали у 1240-х роках. На місці цього старого покинутого городища у 1620-х роках і було засноване місто Батурин. Є версія, що заснування міста пов'язане з польським королем Стефаном Баторієм, і назва його утворена від прізвища короля². Проте ця версія, хоча й дуже поширена в літературі, не витримує критики, оскільки в часи правління Стефана Баторія Чернігово-Сіверщина була в складі Московського царства і польська влада нічого не могла робити на цих теренах. З 1620-х років цими землями заволоділа Польсько-Литовська держава. Активне заселення регіону розпочалося тільки після Деулінського перемир'я 1618 року між Польщею та Московським царством, за яким усі ці території офіційно відійшли до Польщі й стали прикордонними. Крім Батурина, до прикордонних міст-фортець цього краю належали Конотоп, Кролевець, Глухів, Новгород-Сіверський. У 1625 році розпорядник лівобережних маєтностей великого польського магната Олександра Пісочинського Матвій Стахурський з дозволу польського короля збудував прикордонний Батуринський замок на високому правому березі Сейму. За цим замком закріпилася історична назва «Литовський замок», а у відомому описі Батурина 1654 року, який ми процитуємо далі, його названо «панський двір».

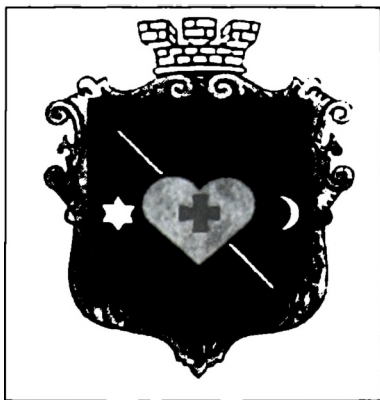
Замок був невеликим за площею. Його оточували дерев'яно-земляні укріплення, що склалися з валу, рову й дубового частоколу. До замку з боку надрічкового плато півколом прилягала фортеця, також оточена ровом і земляним валом з дубовим частоколом. В'їхати до фортеці можна було через дві брами з баштами. Крім них було ще 6 наріжних башт. Лише з боку річки рову й валу не було, ос-

² Стефан Баторій — король Польщі у 1576–1586 роках, за походженням угорець і угорською мовою його звали Іштван Баторі.

кільки крутосхили були практично неприступні.

Батурином володіли польські магнати: спершу коронний підскарбій Юрій Зтечина, у 1630 році — стародубський староста Павло Тризна, з 11 лютого 1631 року — бобруйський староста Петро Тризна. У листопаді 1632 році Батурин (замок і фортецю) здобуло і спалило московське військо, після чого його відбудував новгород-сіверський староста Олександр Пісочинський. У березні 1635 року

Герб Батурина

Батурин перейшов у власність коронного канцлера Речі Посполитої Юрія Оссолінського, а пізніше — до магнатів Любомирських. Батуринці брали участь у козацьких повстаннях Павлюка 1637 року та Острянина 1638 року.

У 1648 році батуринські козаки здобули замок і фортецю, перебили шляхту, яка там сховалася. Наступного року Батурин вже був сотенним містом Чернігівського полку. Батуринська сотня налічувала 99 козаків і згодом увійшла до складу Ніжинського полку. Першим відомим нам батуринським сотником був Степан Окша. З 1654 року Батурин мав статус міста з місцевим самоврядуванням, яке тоді називалося магдебурзьким правом. Керівним органом був міський магістрат.

7 лютого 1654 року, після Переяславської ради, 360 батуринських козаків, 275 міщан, 31 представник козацької старшини, 4 земські старости й бурмистр присягнули на вірність московському цареві. Слід узяти до уваги, що до присяги приводилося тільки доросле самостійне населення чоловічої статі. З огляду на це, загальна кількість дворів у місті мала становити понад 650, а чисельність населення тодішнього Батурина — понад 5 тисяч чоловік. З цією подією пов'язаний також перший відомий історикам детальний опис Батурина, зроблений московськими чиновниками.

«Город Батуриин стоит подля реки Семи. Под городом течет в реку Семь озеро Поповка. Около посаду, с трех сторон к озеру сделан город, земляной вал: по обе стороны того вала огорожено дубовым бревеньем. В том земляном городе сделаны три ворота проезжие: на двух сторонах башни покрыты тесом, на третьих воротах башни нет: глухих наугольных шесть башен: башни без верхов. Около того ж земляного города с трех сторон к горе сделан ров, а с четвертые стороны по горе от того земляного города, вверх к озеру, огорожено стоячим острогом, башен по той осторожной стене нет. Межи той осторожной стены, к воде, рытвиною, сделаны ворота. Да в том же городе, по башням и по стене 9 пищалей, чугунные, железные. Да в том же городе поставлена церковь деревянная во имя Святителя Никола Чудотворца (...) Да в том же городе Батуриине над озером на горе сделан панский двор: около того двора сделана изо рву осыпь земляная, на тоя осыпи огорожено стоячим острогом дубовым бревеньем облым, меж того острогу сделаны ворота проезжие, на воротах башня, да три башни глухие, покрыты тесом. Около того двора, подле осторожной стены, с трех сторон сделан ров: а тот острог перегорожен надвое стоячим острогом и сделаны два рва подле тех стен»³.

Батуриин у 1655 році дуже потерпів від пожежі, проте швидко був відбудований, особливо фортеця і замок. Ці укріплення виявилися на той час настільки міцними, що польська армія, яка у 1664 році намагалася завоювати Лівобережну Україну, ідучи під Глухів, не змогла здобути Батуриин. У 1666 році в батуриинському замку розташувався московський воевода Тимофій Клокачов з гарнізоном стрільців. Навряд чи це сподобалося батуриинцям, бо на початку лютого 1668 року вони повстали, перебили московських стрільців, а воеводу Клокачова полонили й відправили у Чигирин до гетьмана Петра Дорошенка.

Під час правління гетьмана Дем'яна Многогрішного Батуриин остаточно перетворився на гетьманську столицю на початку 1670 року, коли був отриманий з Москви царський указ на підтвердження рі-

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 816–817.

шень Глухівської ради. Многогрішний одразу ж узявся за модернізацію батуринських укріплень, проте не встиг довести цю справу до кінця; роботи тривали 15 років і завершилися вже за часів наступного гетьмана — Івана Самойловича. При цьому всі споруди попереднього періоду на Литовському замку були знесені, а конфігурація укріплених огорож зазнала деяких змін. Враховуючи досвід свого колишнього керівника, гетьмана Петра Дорошенка, Многогрішний розмістив у Батурині свою гетьманську гвардію — сердюцький полк чисельністю в одну

Дем'ян Многогрішний

тисячу козаків, який підкорявся особисто гетьману. У травні 1670 року до Батурина вдруге було введено московських стрільців — на прохання гетьмана, котрий не довіряв своєму козацькому оточенню.

Дем'ян Многогрішний, вибившись із простих селян спершу в полковники, а потім досягнувши гетьманського рангу завдяки власним зусиллям, без чиєїсь протекції, був чоловіком крутої вдачі. За словами видатного українського історика Івана Крип'якевича, це був абсолютист, непоступливий і задиристий, що не думав ні перед ким поступатися. Він твердо стояв на ґрунті самостійності України, не раз відверто висловлювався проти загарбницької політики Москви. Так, зокрема, він негативно оцінював Андрусівський договір 1667 року між Московією і Польщею, згідно з яким Україна виявилася розшматованою між цими державами, і заявив царським послам: «Цар нас шаблею не брав — ми своєю охотою піддалися через те, що у нас з вами одна віра. Але якщо Київ й інші українські городи він хоче віддати королеві Польському, то ми знайдемо собі іншого государя»⁴. Прихильник сильної гетьманської влади,

⁴ *Дорошенко Д.* Нарис історії України: В 2 т. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — Т. 2. — С. 85.

Многогрішний не довіряв вищій козацькій старшині, з якою поводився дуже різко. Щоб забезпечити собі підтримку, обсаджував полковницькі й сотницькі уряди своїми родичами та свояками, наділяючи їх маєтками, а в 1671 році передав за ухвалою старшинської ради наказне гетьманство своєму братові Василю, імовірно, намічаючи його своїм наступником.

Попри самостійницьку позицію лівобережного гетьмана, серед тодішнього козацтва багато хто вважав Многогрішного зрадником, котрий відступився від свого провідника — законного гетьмана всієї України Петра Дорошенка. Сам Дорошенко, хоча й вів таємні переговори з Многогрішним, вжив дуже серйозних заходів для його морального знищення: на прохання Дорошенка, підтримане турецьким султаном, Константинопольський патріарх Мефодій на початку 1670 року проголосив Многогрішному анафему, тобто церковне прокляття, «за похищення гетманской булавы», як писали давні історики.

Загалом церковне прокляття, що накладається на політичних супротивників не з релігійних міркувань, а з суто політичних, — це давній і дуже поганий візантійський звичай, що походить з тих часів, коли світська влада, імператори використовували церкву як знаряддя в політичній боротьбі. Згодом цей прийом застосує московський цар Петро I проти українського гетьмана Мазепи.

Автор Літопису Самовидця, котрий чомусь дуже не любив гетьмана Многогрішного, зловтішно повідомляє про наслідки цієї анафеми: «Протопопа браславській привезл соборную клятву от святійшого патриярхи на задніпрянского гетмана Демяна Многогрішного, котрій в пиху вознесшися, легце собі тоє поважил, еше ся грозячи, але зараз оного Господь Бог скарал, же спадши з ганку, шию был зломал, же час немалій не могл говорити»⁵. Тут пером Самовидця водела особиста упередженість проти гетьмана: насправді ж Многогрішний як нормальна православна людина XVII століття дуже злякався патріаршої анафеми й доклав неймовірних зусиль, щоб її

⁵ Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 110.

зняти. Тож наприкінці жовтня 1670 року він отримав благословенну грамоту від того-таки патріарха Мефодія...

Деспотизм і самовладність гетьмана Многогрішного викликали опозицію серед вищої козацької старшини, яку підтримала Москва: для політичного мислення московських царів і бояр непоступливість гетьмана та його прагнення проводити самостійну внутрішню й зовнішню політику означали зраду. У змові проти гетьмана, яку очолив генеральний суддя Іван Самойлович, велику роль відіграв командир батуринського загону московських стрільців Григорій Неєлов. Саме до нього в ніч з 12 на 13 березня 1672 року прийшла група змовників у складі генерального обозного Петра Забіли, генеральних суддів Івана Самойловича та Івана Домонтовича, генерального писаря Карпа Мокрієвича, полковників: переяславського Дмитрашка Райча, стародубського Петра Рославця, наказного ніжинського Пилипа Уманця. На їх повідомлення про намір заарештувати й відправити до Москви гетьмана, котрого Неєлов мав би охороняти, той не тільки не заперечив, а й послав у замок до гетьманської резиденції разом зі змовниками своїх озброєних стрільців. Уночі на сплячого Дем'яна Многогрішного напали, поранивши в бійці, що зав'язалася, закували в кайдани й закрили рот кляпом, після чого таємно вивезли з Батурина до Москви, сховавши на возі під овечою шкурою. Той самий Самовидець пояснює необхідність цих пересторог тим, що Многогрішний, виявляється, мав підтримку в українському суспільстві: «по усіх городах приятелі его были»⁶. У Москві гетьман, котрого в слідчих документах величали, неначе якогось московського босяка, «Демка» і його брат «Васька» були піддані тортурам і засуджені на смерть, проте страту замінено довічним засланням до Сибіру. Таким чином Дем'ян Многогрішний став першим керівником української держави, засланим до Сибіру. Але не останнім. Символічно, що через 15 років такою самою виявиться доля й керівника заколоту проти Многогрішного — наступного гетьмана Івана Самойловича.

⁶ Там само. — С. 113.

Іван Самойлович. Портрет
з «Літопису Самійла Величка»

Іван Самойлович був сином священника, родом з міста Ходоркова на Сквирщині. Тому в народі його прозвали «Поповичем». Батько Івана Самуїл мав приход спершу в Ходоркові, а згодом у містечку Красному Колядині Прилуцького полку. З кількох синів його троє стали священниками в Лебедині й Ромнах, а Іван обрав собі державну службу, отримавши освіту в Києво-Могилянській колегії. Перейшовши з батьком на Лівобережжя, він служив спершу в Прилуцькому полку красноколядинським сотенним писарем, потім сотником веприцьким Гадяцького полку, затим сотником красноколядинським. У 1665 році він став охочекомонним полковником у гетьмана Брюховецького, який не раз доручав йому дипломатичні й військові місії, зокрема й до Москви. Таку стрімку кар'єру нікому не відомого писаря козацький літописець Самійло Величко пояснює тим, що Самойлович «достатньо знав козакоруське письмо, був розумний, красної вроди, добрий, схильний та прихильний до всіх людей». Гетьман Многогрішний настільки довіряв Самойловичу, що передав йому в 1668 році свій власний уряд, з якого він вибився у гетьмани — полковництво чернігівське. Після цього у 1669–1672 роках Самойлович був генеральним суддею. Усунувши Многогрішного, був обраний гетьманом на раді біля Козацької Діброви.

Самойлович багато в чому продовжив політику своїх попередників: прагнув абсолютної влади, хотів об'єднати під своїм регіментом Лівобережну й Правобережну Україну. Тому й вступив у боротьбу проти конкурента — правобережного гетьмана Петра Дорошенка. За це пізніше Тарас Шевченко, який дуже шанував Дорошенка за його державотворчі змагання, назвав Івана Самойловича

«дурний Самойлович». У 1674 році на старшинській раді представників 10 правобережних полків у Чигирині Самойловича таки визнали гетьманом Правобережної України, але фактично він зміг стати ним тільки після повторного зречення Дорошенка у 1676 році. Самойлович порушував перед Москвою питання про приєднання до Гетьманщини слобідських козацьких полків — Сумського, Охтирського, Харківського, Ізюмського й Острозького, але натрапив на рішучий опір московського уряду.

У своїй зовнішній політиці новий гетьман продовжив лінію Многогрішного: був противником московсько-польської згоди за рахунок України, натомість вважав корисним для України порозуміння Москви з Кримом і Туреччиною. Але турецька навала (Чигиринські походи 1677–1678 років) і цілковите спустошення Правобережної України, що закінчилося у 1680 році примусовим переселенням уцілілої людності на Лівобережжя, поклали край політичним планам Самойловича. Пізніше «вічний мир» Москви з Польщею, укладений у 1686 році, проти якого вперто виступав гетьман, не тільки остаточно закріпив поділ України по Дніпру між цими двома сусідами, а й втягнув Гетьманщину в нову війну проти Туреччини й Криму (так звані Кримські походи 1687 і 1689 років).

У сфері внутрішньої політики Іван Самойлович вибудовував сильну, авторитарну владу. Як абсолютний «владитель Малоросійського Панства» він перший після Богдана Хмельницького чітко сформулював свій погляд на гетьманську владу як на монархічну. І він, і його сини не раз заявляли в офіційних документах, що гетьман є «зверхнійший владця й господар вітчизни» і що тільки «Найвищий Неба й Землі Справца отміною дочасного живота» може гетьманську «владсть перемінити». Тим самим Самойлович прагнув скасувати виборність гетьманів, забезпечивши спадковість гетьманської булави за своїми синами, яким він надавав кращі полковницькі уряди й великі маєтки. Так, син гетьмана Семен, одружений з онукою гетьмана Івана Сулими, був у 1679–1680 роках наказним гетьманом, а в 1680–1685 роках — полковником стародубським. Другий син Григорій, зять гетьмана Брюховецького, був у

1685–1687 роках полковником чернігівським і наказним гетьманом (у 1687 році). Наймолодший гетьманич Яків у 1685–1687 роках заступив брата Семена на полковництві стародубському. Небіж гетьмана Михайло Самойлович був у 1678–1687 роках полковником гадяцьким і дістав звання московського стольника.

За гетьманування Самойловича на Лівобережжі відродилися і почали бурхливо розвивалися економіка й культура, розпочалося коштовне велике муроване будівництво, зокрема соборів у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Глухові, Густинському і Мгарському монастирях. Але водночас з тим саме при гетьмані «Поповичі» завершився тривалий процес остаточного підкорення Москвою української церкви, яка в 1686 році перейшла під владу Московського патріарха.

Поступово самовладство, підозрілість і деспотизм Самойловича викликали сильне невдоволення серед вищої козацької старшини, яка влаштувала змову проти нього. Після 15 років правління гетьман постарів, став хворіти і втратив політичну пильність. Цим скористалося його найближче оточення. У зв'язку з невдачею погано підготовленого спільного походу української і московської армій проти Криму на початку літа 1687 року старшинська опозиція за сприяння представників московського уряду в похідному таборі на річці Коломак у липні 1687 року заарештувала гетьмана, звинувативши його не лише в самоправстві й різних урядових зловживаннях, а навіть у таємних зносинах з Кримським ханом і в державній зраді. Тож на Коломацькій раді Самойловича скинули з гетьманського уряду, обравши замість нього Івана Мазепу. Колишнього гетьмана, як і його попередника Многогрішного, відправили до Москви, а звідти заслали до Сибіру, де 1690 року він помер у Тобольську. Доля молодшого покоління Самойловичів також виявилася трагічною: син гетьмана Григорій був завзятим противником Москви, тож його після Коломацького перевороту заарештувала московська влада й стратила у Севську в 1687 році. Наймолодший гетьманич Яків був заарештований разом з батьком і засланий до Єнисейська, а потім до Тобольська, де й помер. Небіж гетьмана

Михайло за участь у змові проти гетьмана Мазепи у 1692 році також був засланий, і теж до Тобольська.

Одразу ж після падіння Самойловича хтось із козацьких старшин у таборі на Коломаці написав анонімного сатиричного вірша, який пояснює причини заколоту проти гетьмана. Письменник Валерій Шевчук слушно вважає автором цього твору Івана Мазепу — бо в оточенні Самойловича тільки він один і писав вірші:

*Ей, Іване, Поповичу гетьмане,
Чому ти так пустив себе в недбання?
Ой був єси ти добрим усім паном
Та потім протиставивсь усім станам.
Став цілодушно ти гетьманувати,
Щоб і нащадкам звичай той віддати.
Ти вольність війська став ламати славу
І гідність станів зневажати давню,
У пиху впавши, став надмір амбітний,
Казав уже, що й рід твій старожитний.
Забув: тебе з любові ми обрали
І старшим собі паном забажали.
Вже й ради теж тобі не стало треба,
Ти мислив: начебто зійшов із неба.
Поміж людей не визнавав любові,
Всі бесіди дорівнював до змови,
Щоб поміж себе хліба вже не їли —
Хотів усіх пересварить на ділі.
Чому не йняв ти нашим речам віри?
Від того і з'явилися невіри.
У людях Бог любов плекає, згоду —
Постать на уряд ти шукав нагоду.
А не хотів такого догледіти,
Щоб дружно з кимось міг у світі жити...*

Гетьман Мазепа

Іван Мазепа. Портрет з ікони
«Покров Богородиці» 1706 р.
з Переяслава

«Від Богдана до Івана не було гетьмана» — така приказка побутувала в Україні. Справді, Хмельницький і Мазепа були найбільшими діячами відродженої в XVII столітті України. І не їхня вина, що держава ця поступово виродилася в «Малоросію».

Мазепа був людиною винятковою навіть для тих виняткових часів. Шляхтич, котрий виріс при дворі польського короля Яна-Казимира, замолоду об'їздив з освітньою метою всю Європу. Поліглот: знав десять мов, причому найдосконаліше — мову міжнародного спілкування — латину. За свідченнями очевидців, з кожним він міг розмовляти його рідною мовою. Найуважніший читач Ніколо Макіавелі: його трактат «Князь» був настільною книгою гетьмана. Творець і керівник величезної розвідувальної мережі, що охоплювала мало не всю Європу. Майстер шифрування, знавець цифрових кодів. Мав кілька таємних резиденцій для особистого спілкування з агентами. Великий полководець — і водночас поет, тонкий лірик, блискучий оратор, колекціонер і бібліофіл. Нарешті — музикант.

Французький посол Жан Балюз згадував, що ніде більше не бачив такої, як у Мазепи, колекції старовинної зброї та бібліотеки. Його враження про гетьмана, подані не в офіційному звіті, а в приватному листі 1704 року, заслуговують того, щоб навести їх повністю: «З Московщини я поїхав в Україну, країну козаків, де був кілька день гостем володаря Мазепи, що держить найвищу владу в цій

країні. Я мав до нього листа від канцлера Московщини. На кордоні України мене зустріла почесна козацька варта і з великою пошаною доправила до міста Батурина, де в замку перебуває володар Мазепа.

Колись він, хоч козак, але знатного шляхетського роду, мав надвірний ранг при королі Яні-Казимирі. Батько мій і він зналися добре, навіть я замолоду бачив пана Мазепу, гарного й стрункого, при дворі (польському).

Знаючи добре, що найвищі почесні міняють людей та що не завжди безпечно нагадувати високим достойникам їх молодість, я, прибувши до Батурина, привітав володаря якнайчемніше, як це належиться його рангові, нічого не згадуючи про минуле. Проте він сам перший запитав мене, чи не буду я сином Антуана Балюза. Одержавши від мене позитивну відповідь, володар Мазепа виявив найприхильнішим способом своє вдоволення, що його Прехристиянська Величність (французький король Людовик XIV) має на своїй службі сина його старого приятеля. Пан Мазепа сам згадав свою молодість і те, що бачив мене не раз у Кракові, а потім зітхнувши процитував: «Eheu, fugaces iabuntur anni»⁷.

Загалом він любить вельми оздоблювати свою розмову латинськими цитатами й чудовим і досконалим знанням цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами.

Мова його взагалі добірна й чепурна, правда, як розмовляє, то більше любить мовчати та слухати інших. При його дворі два лікарі німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька в гетьманській резиденції, говорив італійською.

Герб Івана Мазепи

⁷ У перекладі з латини «На жаль, мчать швидкі літа» (цитата з Оди римського поета Горация).

Володар Мазепа вже поважного віку, на яких десять літ старший за мене. Вигляд у нього суворий, очі блискучі, руки тонкі й білі, як у жінки, хоч тіло його міцніше, ніж тіло німецького рейтара, та іздець із нього знаменитий.

Він дуже поважний у козацькій країні, де народ, загалом свободолюбний і гордий, мало любить тих, хто ним володіє. Привернув Мазепа козаків до себе твердою владою, великою військовою відвагою й розкішними прийомами у своїй резиденції для козацької старшини. Я був свідком такого прийняття, в якому багато дечого на польський зразок.

Розмова з цим володарем дуже приємна, він має великий досвід у політиці, у протилежність до московців, слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою збірку зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну кон'юнктуру, але мушу признатися, що нічого певного не міг витягнути від цього володаря. Він належить до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все ж гадаю, що ледви чи любить московського царя, бо ані слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя. Одначе про корону польську пан Мазепа не приховав, що вона, мовляв, іде, подібно до Стародавнього Риму, до занепаду. Про шведського короля говорив із пошаною, але вважає його занадто молодим. Що особливо було мені приємно — це почуття пошани, яке володар Мазепа виявляв до особи його Величності (французького короля Людовика XIV)⁸.

Окрім усіх інших чеснот, гетьман Мазепа був справжнім героєм-коханцем. Рано овдовівши й лишившись бездітним, він звабив безліч жінок. Аж поки на старість його самого не звабила хрещениця, шістнадцятирічна Мотря Кочубеївна, на 50 років молодша від нього.

⁸ Цитується за виданням: *Мацьків Т.* Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Київ; Полтава, 1995. — С. 104–105.

У цій романтичній історії було все: і нічна втеча з батьківського дому; і скандал, влаштований батьками; і домашній арешт юної шукачки пригод; і сповнені жаги любовні листи старого гетьмана. До речі, вони збереглися й опубліковані.

«Моя сердечне кохана Мотрононько! Поклон мій віддаю Вашій милості, моє серденько, а при поклоні посилаю Вашій милості гостинця — книжечку і обручик діамантовий. Прошу тее вдячно прийняти, а мене в любові своїй неодмінно ховати...»

«Зажурився я, почувши, що Ваша милість зле на мене маєш, бо Вашу милість при собі не затримав, але відіслав додому. Уваж сама, що б з того виросло. Перша причина: щоб твої родичі по всім світі розголосили, що взяв у нас дочку уночі гвалтом і держить у себе замість наложниці. Друга причина: що, тримаючи Вашу милість у себе, я б не міг жодною мірою витримати, та й Ваша милість так само. Мусили б ми з тобою жити так, як подружжя... А потім прийшло б неблагословення від церкви і прокляття».

Як бачимо, і в коханні гетьман лишився все тим же «хитрим Макиавелем», як охрестили його козацькі літописці. Амурні пригоди Івана Мазепи, у тому числі й замолоду, а також трагічна історія його взаємин зі шведським королем Карлом XII і боротьби проти московського царя Петра I перетворили його через сто років після смерті, у першій половині XIX століття, на дуже популярного персонажа європейської літератури й мистецтва доби романтизму. Знаменитий французький поет і письменник Віктор Гюго в поемі «Мазепа», написаній 1828 року, розповідає дуже популярну, але, швидше за все, вигадану ворогами гетьмана історію про те, як польський шляхтич Фальбовський, застукавши юного Мазепу зі своєю дружиною, наказав прив'язати того до коня і пустити в степ на вірну смерть, від якої його врятували козаки-запорожці. Поет пише про свого героя:

*Страхітна його велич з його мук повстане.
Колись кирею вдягне прадідних гетьманів
У сяєві зіниць;
А як у ній з'явиться — степові народи*

*Пішлють йому назустріч фанфар хороводи
І падатимуть ниць!⁹*

Та сама історія лягла в основу поеми «Мазепа», яку великий англійський поет лорд Байрон написав у 1818 році. Проте він, на відміну від Віктора Гюго, не обмежується особистими мотивами і починає свій твір з оцінки результатів Полтавської битви 1709 року, в якій армія царя Петра I розгромила шведську армію Карла XII і козаків Мазепи:

*В жахливий день біля Полтави
Від шведів щастя утекло,
Навкруг порубане, криваве,
Все військо Карлове лягло.
Військова міць, воєнна слава,
Така ж, як ми, її раби,
Майнула до царя, лукава,
І врятувався мур Москви¹⁰.*

За мотивами обох цих поем великий європейський композитор XIX століття Ференц Ліст¹¹ написав у 1851 році свою симфонічну поему «Мазепа». Крім того, про українського гетьмана писали поляк Юліуш Словацький, росіянин Олександр Пушкін, французи Вольтер та Рене Мартель, а також безліч істориків різних країн і народів. Мазепинській тематиці присвячені картини знаменитих європейських художників: французів Ораса Верне і Теодора Жеріко, поляків Юліуша Коссака та Максиміліана Геримського.

Найкращу пам'ять по собі Іван Мазепа залишив як меценат. Царські шедроти зробили з нього одного з найбільших багатіїв Європи, проте значну частину своїх багатств він віддав на розбудову духовних, культурних та освітніх закладів. Був покровителем Ки-

⁹ Переклад на українську мову Михайла Рудницького.

¹⁰ Переклад на українську мову Дмитра Загула.

¹¹ Ференц Ліст (1811–1886) за походженням угорець, проте його рідною мовою була французька, а жив і працював він у Франції, Швейцарії, Німеччині, Австрії та Італії.

Іван Мазепа — меценат. *Фрагмент гравюри на міді І. Мигури 1706 р.*

У горішньому ряду показано основні храми Мазепиної фундації: Богоявленський Братський, Микільський і Успенський Печерський собори в Києві, Хрестовоздвиженський собор у Полтаві, Всіхсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври, Троїцький собор Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові

ївської академії, довівши число студентів до двох тисяч. Заснував школи і колегії, будував монастирі й храми, опікувався книгодрукуванням. За словами ректора Київської академії, пізнішого митрополита Феофана Прокоповича, за Мазепи Київ перетворився на «новий Єрусалим».

Меценатська діяльність гетьмана мала міжнародний масштаб й ознаменувалася унікальною акцією: 1708 року в місті Алеппо в Сирії коштом Мазепи було видано... Євангеліє арабською мовою — для арабів-християн Близького Сходу!

Печатка Війська Запорозького
часів Мазепи

У соціальній політиці Мазепа робив ставку на старшинську еліту, роздавши їй понад 1000 земельних володінь. Разом з тим він обмежив визиск нижчих верств населення. Його простаршинська політика викликала незадоволення простолюття та запорожців і призвела навіть до повстання у 1692–1696 роках під проводом Петра Іваненка (Петрика), підтриманого татарами. Повстання це, однак, не мало успіху. Протягом 21 року свого правління Мазепа не лише наділяє козацьку старшину маєтностями, а й дбає про її вишкіл, стримує хижачькі амбіції та прискорено формує нову національну аристократію, бо без неї годі було сподіватися на самостійну державність. Гетьман мав чітке розуміння принципів побудови держави, структури суспільства і ролі в ній нової еліти. Він це висловив у своїй відомій «Думі», що починається з рішучого засудження того розбрату, який довів державу Богдана Хмельницького до епохи Руїни:

*Всі покою щиро прагнуть,
А не в єден гуж тягнуть:
Той направо, той наліво,
А все браття: то-то диво!*

*Не маш любви, не маш згоди;
Од Жовтої взявши Води
През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали!*

Далі гетьман дає оцінку різним політичним орієнтаціям, які існували в тогочасному українському суспільстві, і закликає орієнтуватися не на іноземні держави, а на збереження національної єдності для захисту своїх прав і свобод:

*Єден живет із погани,
Кличет: «сюди, отамани!
Ідем матки рятувати,
Не даймо їй погібати».*

*Другий ляхам за грош служить,
По Україні і той тужить:
«Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?»*

*Розно тебе розшарпали,
Кєди аж по Дніпр туркам дали.
Все то фортель, щоб слабіла
І аж в кінець сил не міла».*

*Третій Москві юж голдуєт
І їй вірно услугуєт.
Той на матку нарікаєт
І недолю проклинаєт:*

*«Ліпше було не родити,
Нежлі в таких бідах жити!
От всіх сторін ворогують,
Огнем, мечем руїнують,*

*От всіх не маш зичливости,
Ані слушної учтивости,
Мужиками називають,
А подданством дорікають,*

*Чом ти братів не учила,
Чом од себе їх пустила?
Ліпше було пробувати,
Вкупі лихо одбувати».*

*Я сам бідний не здолаю
Хіба тільки заволаю:*

*«Ей, панове єнерали,
Чому ж есте так оспали?»*

*І ви, панство полковники,
Без жадної політики,
Озьмітеся всі за руки,
Не допустіть горкой муки*

*Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагів, нуте бити!
Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,*

*А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава
ЖЕ ПРЕЗ ШАБЛЮ МАЄМ ПРАВА!»*

Під час гетьманування Мазепи протягом 1687–1709 років московсько-українські стосунки вступили у вирішальну фазу. Своїм політичним і дипломатичним хистом, високою культурою він підніс авторитет гетьманської влади. І це при тому, що розпочинати свою діяльність як гетьману Мазепі довелося за надзвичайно тяжких і несприятливих обставин: при його обранні гетьманом 25 липня 1687 року були укладені так звані Коломацькі статті — україно-московська угода, що вкрай обмежувала самостійність гетьманської держави. Ці 22 статті стримували українську торгівлю, забороняли гетьману самостійно призначати й звільняти генеральну старшину, вести міжнародні зносини. У Батурин вводився полк московських стрільців — для контролю за гетьманом. А останні дві вимоги Коломацьких статей варті того, щоб їх процитувати мовою оригіналу: «Народ малороссийский всякими меры и способы с великороссийским соединять и в неразорванное и крепкое согласие приводит. Никто б голосов таких не испущал, что Малороссийский край — Гетьманского регименту, а отзывались бы везде единогласно — их Царского Пресветлого Величества самодержавной державы».

Ревно відстоюючи українські інтереси, Мазепа напрочуд довго зберігав видимість ідилічних стосунків із Москвою. Навіть із таким сатрапом, як цар Петро I. З України до Москви нестримним потоком пливли доноси на гетьмана. І не всі з них були брехливими. Але, як казала генеральна старшина, «цар скоріше не повірить янголу небесному, ніж Мазепі».

Так звана зрада Мазепа наче б то підтвердила версію донощиків про «комплекс Іуди», на який страждав гетьман. Мовляв, тільки про те й думав, кому б продати Україну — як не Польщі, так Швеції. Але у цій справі маємо цілком об'єктивного свідка, на якого можемо покластися. Це Феофан Прокопович, колишній близький співробітник гетьмана. Вже служачи Петру I і новопосталій Російській імперії, він засвідчив: «Мазепа так високо піднісся, що над собою бачив одного лише государя. Та не вдовольнившись усіма тими благами, забажав він добути собі незалежність. І для досягнення мети вирішив використати шведського короля». На наш погляд, Прокопович настільки точно розставив політичні акценти, що коментувати його немає потреби.

Планам гетьмана не судилося здійснитися. Але справу продовжили ті, кого він згуртував довкола себе. Після смерті Івана Мазепа на козацькій раді в Бендерах 1710 року, обираючи нового гетьмана Пилипа Орлика, було ухвалено «Пакта ет констітуціонес» — щось на зразок конституційного договору між правителем і його підданими, який юридично обмежував самовладдя. Цей унікальний для української історії документ, так звана Конституція Пилипа Орлика, на 77 років старший за американську конституцію.

Від тих часів і донині українських самостійників стали називати «мазепинцями».

Мазепинський Батурин

Саме за часів гетьманування Івана Мазепа Батурин досягнув найбільшого розвитку. Гетьманська столиця потребувала відповід-

них укріплень. Восстанне батуринський замок ґрунтовно реконструювали в 1669–1684 роках — це підтверджують результати новітніх археологічних досліджень. Наприкінці XVII століття німець з Кенігсберга Адам Зернікау розробив проект модернізації земляних укріплень столиці за голландською системою. Ми достеменно не знаємо, чи був цей проект реалізований, бо відомий московський старець Леонтій (Іоан Лук'янов), проїжджаючи через Батурин у 1700 році, записав: «Город ... на горе красовит, город земляной. Строеие в нем поплоче Глухова, и светлицы гетманские — ряд делу. И город не добре крепок, да еще столица гетманская»¹².

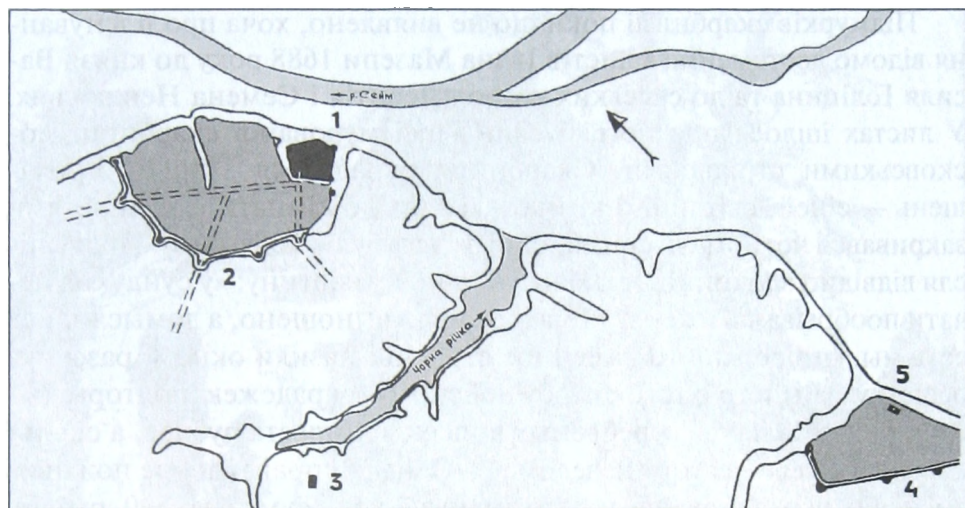
Встановлено, що Литовський замок — цитадель Батурина — мав розміри 130 × 100 метрів, був оточений валом завширшки 15 метрів, з двома ровами: зовнішнім завглибшки понад 10 метрів та завширшки 30 метрів і внутрішнім завглибшки 7 метрів та завширшки 22 метри. Сліди цих ровів можна побачити і нині у центрі Батурина, неподалік від Воскресенської церкви. Основою оборонного валу служили поставлені рядами дерев'яні зруби, засипані землею. Над ним вивищувались чотири башти, одна з яких — надбрамна.

Загальноміська фортеця мала розміри в плані орієнтовно 600 × 440 метрів, а її оборонна огорожа включала земляний вал завширшки 25 метрів і заввишки 4 метри, на якому стояв дубовий частокіл, рів і щонайменше 6 бастіонів — «больварків», що підтверджується багатьма писемними джерелами. На бастіонах стояли дерев'яні башти: 4 глухі, а 3 надбрамні. Брами називалися: Новомлинська (Сосницька), Ніжинська і Конотопська.

За межами фортеці містилися численні неукріплені посади-передмістя, Поділ (під горою над річкою Сеймом) та хутори козацької старшини: Шовковиця, Буряківка, Горбанівка, Чорна Річка, Гончарівка.

У 1700 році на прохання Мазепи Петро I відрядив з Москви для роботи в Батурині знаменитого архітектора Дмитра Аксамитова.

¹² Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.

Батурин часів Мазепи. План-реконструкція:

- 1 — Литовський замок; 2 — фортеця; 3 — будинок Кочубея на Чорній річці;
4 — замок Мазепи на Гончарівці; 5 — мурований палац Мазепи в замку
на Гончарівці

Саме в цей час у Батурині будуються муровані адміністративні й житлові будівлі, палац Мазепи на Гончарівці, про який розповімо далі, а також церкви. Відомо, що в Литовському замку було щонайменше дві муровані будівлі — великий гетьманський палац і менша за розмірами скарбниця. Підмурки великої будівлі сьогодні виявлені й досліджені археологами. Палац був одноповерховим, прямокутним у плані, мав розміри 24×23 метри (за іншими даними — 26×21 метр), включав три основні приміщення (палати), два з яких мали печі, облицьовані полив'яними кахлями різних типів, а також сіни-коридор і допоміжні приміщення. Відомий історик української архітектури В. Ленченко висунув версію про те, що в цьому мурованому будинку містилася Генеральна військова канцелярія — вищий орган виконавчої влади в тодішній Гетьманщині¹³.

¹³ Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України: історія та культура. — 2003. — № 3. — С. 23.

Підмурків скарбниці поки що не виявлено, хоча про її існування відомо достеменно з листів Івана Мазепи 1688 року до князя Василя Голіцина та до севських воєвод Леонтія і Семена Неплюєвих. У листах ішлося про пограбування цієї мурованої скарбниці московськими стрільцями. Скарбниця складалася з трьох приміщень — сіней, світлиці й кімнати. Шлях до кімнати із цінностями закривався чотирма дверима, одні з яких були залізними. Проте після відвідин злочинців гетьман застав таку картину: «у сундуков печати пообрываны и денег немалое число выношено, а домыслились есть мы, что воры в то каменное строенье лазили окном, разсунув решетку... Вынето с того скарбу войскового крадежею полторы тысячи битых талеров, серебряных копеек черыреста рублей, а сколько чехов и серебра того неведома»¹⁴. Злодії і справді добре поживилися, бо украли величезну, як на той час, суму: за 500 рублів, приміром, можна було збудувати мурований будинок.

Існує цілком правдоподібна версія про те, що відомий рисунок першої половини ХІХ століття «Мазепині руїни в Батурині», який навіть приписувався авторству Тараса Шевченка, зображує руїни саме цієї мурованої скарбниці.

Загалом у Батурині з передмістями налічувалося 40 церков, але більшість з них були маленькими домовими церквочками в садибах козацької старшини. Місто прикрашали п'ять великих храмів, з них чотири будувалися гетьманським коштом: 20 тисяч золотих було виділено на спорудження мурованого Троїцького собору, 4 тисячі золотих — мурованої Миколаївської церкви, яка у 1708 році ще не була закінчена, і 15 тисяч золотих — на зведення двох дерев'яних храмів: Воскресенського і Покровського. Троїцький собор був дуже великим, семибанним. Поряд з ним стояла мурована дзвіниця, пізніше відома серед батуринців як «Мазепин стовп». Миколаївська церква, будівництво якої розпочалося у 1696–1698 роках, також була великою, п'ятибанною, схожою на собор Крупицько-Батуринського монастиря. Дерев'яна Воскресенська церква стояла в Ли-

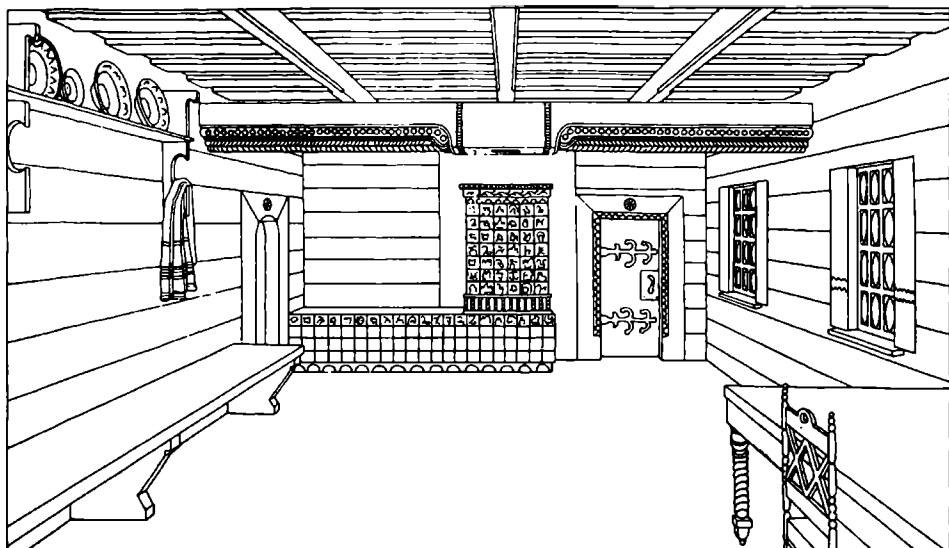
¹⁴ Листи Івана Мазепи. 1687–1691. — Т. 1. — К., 2002. — С. 146–147, 175.

Мазепині руїни в Батурині. Малюнок першої половини XIX ст.

товському замку. Жодна з цих церков не збереглася. Археологам нині відоме орієнтовне місце розташування Троїцького собору, проте археологічне розкриття й дослідження його решток — справа майбутнього.

У межах фортеці сформувалася регулярна система розпланування, що включала головну поздовжню вулицю, яка вела від Замкової брами до Новомлинської (Сосницької) брами фортеці; паралельно до неї проходило ще щонайменше дві вулиці, їх перетинали чотири поперечні вулиці. Унаслідок цього утворилися чотирикутні в плані квартали зі щільно розташованими садибами невеликих розмірів — від 500 квадратних метрів на периферії фортеці до 900 квадратних метрів поблизу Литовського замку. Загальна кількість садиб на території міської фортеці становила 200–250 і тут могло мешкати до 1500 осіб. У кожній садибі було по одному чи два житлових

Інтер'єр світлиці в козацькому будинку початку XVIII ст.
Реконструкція П. Юрченка

будинки на підклітах¹⁵, а також господарські будівлі. Археологи з'ясували, що більшість житлових будинків були дерев'яними, іноді — досить великими, шестикамерними, мали печі й груби, прикрашені вишуканими поліхромними керамічними кахлями барокової стилістики. Траплялися й муровані будинки — зокрема відомо, що генеральний обозний Іван Ломиковський мав у фортеці свій двір з мурованим будинком.

Ще один тогочасний мурований будинок, який стояв за межами фортеці, зберігся дотепер. Його звели поряд з урочищем Чорна річка у 1669—1672 роках як резиденцію генерального військового суду. На першому поверсі містилися судові приміщення, а в двокамерному підвалі — в'язниця. У 1700 році будівля зі 130 десятинами землі навколо стали власністю генерального судді Василя Кочубея. Поблизу

¹⁵ Підкліт — нижній, цокольний поверх будівлі, що використовувався здебільшого для господарських потреб.

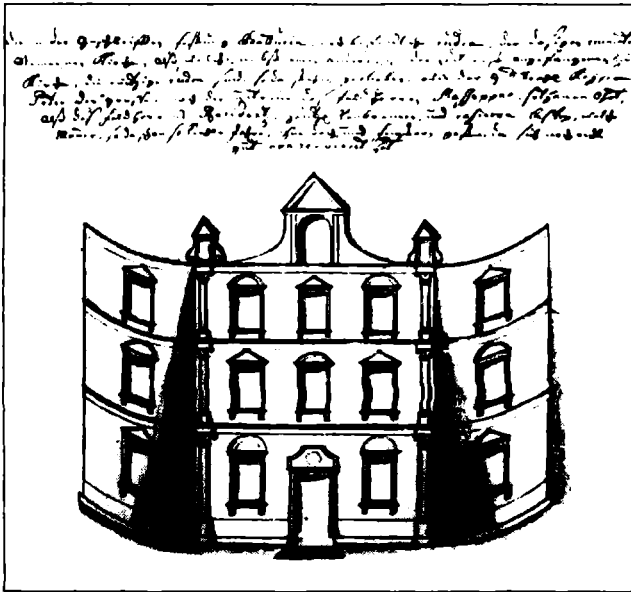
цього мурованого будинку в садибі Кочубея стояли Введенська дерев'яна церква та численні дворові й господарські будівлі. Нині будинок Кочубея зберігся в значно перебудованому вигляді, а навколо нього — великий парк зі старими деревами. Колись у парку був великий став, створений на перегаченій Чорній річці.

Іван Мазепа, навчений гірким досвідом своїх попередників, котрих арештовували й видавали Москві найближчі соратники, вирішив не мешкати у самому Батурині, в Литовському замку, а створити собі окрему заміську резиденцію на Гончарівці, за 2 кілометри на південь від міста. Тут, край високого берега Сейму, він збудував великий, майже трикутний у плані замок, оточений ровом, що мав глибину 2,8 метра при ширині 6 метрів, і валом заввишки 1,5 метра з п'ятьма бастіонами, з яких один наріжний чудово зберігся. Його можна побачити у ліску край автомагістралі Київ — Москва. Оскільки це була приватна резиденція, то гетьмана охороняли вірні особисто йому сердюцькі полки.

На краю плато над крутосхилом, що спадає до Сейму, у 1690-х роках Мазепа збудував собі триповерховий мурований палац з підвальним поверхом і мансардою, тобто загальна кількість поверхів сягала п'яти. Для тодішнього Батурина це була велетенська будівля. Її спорудження мало закінчитися перед 1700 роком, оскільки саме того року козацький літописець Самійло Величко, який на той час мешкав у Батурині, згадує «Столовий гетьманський дім на Гончарівці». Палац мав розміри в плані 20 × 15 метрів і був виконаний у стилістиці центральноєвропейського бароко. Поряд з палацом стояла замкова дерев'яна церква. Більша частина гетьманського замку, який за площею (9 гектарів) дорівнював половині Батуринської фортеці, була зайнята парком і садом.

Василь Кочубей

Палац Мазепи у Батурині на Гончарівці.
Малюнок Фрідріха-Вільгельма фон Берхгольца 1744 р.

Стан замку після знищення Батурина 1708 року засвідчує опис 1726 року: «Двор с садом на Гончаровце, где он изменник Мазепа сам жил... в оном дворе камяніе полати пустие и разбитие, там же церковь древяная цела з некоторою частью иконостасу, в оном дворе гай березовий и около его поле пахатное»¹⁶. Дотепер у Стокгольмському національному музеї зберігся малюнок головного фасаду цього величного палацу, виконаний з натури Фрідріхом-Вільгельмом фон Берхгольцем у 1744 році.

¹⁶ Мазепина книга / Упорядкування і вступна стаття І. Ситого. — Чернігів, 2005. — С. 81.

Знищення Батурина

1708 рік став переломним в історії не тільки України, а й Батурина. Як писав видатний український історик Дмитро Дорошенко, «небагато в українській історії моментів, які так тяжко заважили на долі українського народу». Восени 1708 року події Північної війни між Швецією і Москвою докотилися до Сіверщини. Московські війська заступили дорогу шведському королеві Карлу XII, не пустивши його вглиб своєї країни ні через Менськ, ані через Смоленськ. Шведи почали пробиватися на Москву через Стародуб, але цю міцну фортецю також встигли захопити війська московського царя Петра I. Тоді Карл XII, маючи з Мазепою таємний договір, рушив на Гетьманщину, сподіваючись від союзника всебічної допомоги.

Це аж ніяк не входило в плани гетьмана. «Сам чорт пхає його сюди. Він розвіяв усі мої плани і ще накінець стягне сюди московські війська. Ось як зруйнують і згублять нам нашу Україну», — бідкався Мазепа. Але події не лишали йому вибору, і він міркував: «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями, готовими нас пожерти, коли не виберемо для себе шляху надійного, щоб їх обминути. Воюючи між собою монархи, що наблизили театр війни до границь наших, до того розлючені один на одного, що підвладні їм народи уже і ще перетерплять безодню лиха незмірну, а ми між ними є точка, або ціль всього нещастя (...) І так, нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження колишніх, у всіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобиться воістину нетямущим тваринам, од усіх народів зневаженим»¹⁷.

Козацька старшина підтримала свого провідника, тож у неділю вранці 4 листопада (24 жовтня за старим стилем) 1708 року гетьман І. Мазепа разом із старшинами на чолі невеликого війська рушив із

¹⁷ Мазепа Іван. «Ми стоїмо тепер, братіє, між двома проваллями» // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 6–7.

Батурина на з'єднання зі шведами. Зустріч Мазепи з Карлом XII відбулася вранці 6 листопада у селі Горки над Десною неподалік від Новгород-Сіверського. Того самого дня спочатку царський генерал Меншиков, а тоді й Петро I дізналися про перехід України до спілки зі Швецією.

До речі, стосунки двох держав регулювалися міждержавним договором, змістом якого була суверенність України. Довірена особа і продовжувач справ Мазепи Пилип Орлик наводить у своїй праці «Вивід прав України» 6 статей договору, підписаного між Карлом XII і Україною.

«Ст. I. Його Королівська Величність зобов'язується боронити Україну і частини Краю козаків, приєднаного до неї, і послати туди негайно на допомогу війська, коли це буде необхідним або коли князь Мазепа і Генеральна Рада будуть цього домагатись. Ці війська, ввійшовши в край, будуть під командою шведських генералів. Та як довго будуть їх там уживати, його Величність передасть їх під провід князя або його наслідників, а вони будуть уживати їх так довго, як довго баचितимуть у цьому потребу. Його Королівська Величність буде оплачувати їх, а козаки постачати їм харчі.

Ст. II. Все те, що буде завойоване на давніх московських володіннях, належатиме згідно з правом воєнним до того, хто займе це як переможець. Та все те, що буде признане як колишня власність українського народу, буде передане або збережене для українського князівства.

Ст. III. Український князь і Генеральна Рада будуть панувати надалі згідно з правом, яким користувалися досі на всьому просторі князівства і частин, до нього приєднаних.

Ст. IV. Іванові Мазепі, законному князеві, ніяким чином не будуть перешкоджати у володінні цим князівством. Після його смерти, яка, як надіємося, не прийде швидко, буде забезпечена свобода для українських земель, згідно з її правами і давними законами.

Ст. V. Що торкається гербу і титулу українського князя, то не буде ніяких змін у досі прийнятих звичаях. Його Королівська Величність не зможе ніколи присвоїти собі того титулу ані того гербу.

Ст. VI. Для більшого забезпечення так цього договору, як і України, князь і Генеральна Рада відступлять його Королівській Величності на час цієї війни, як довго триватиме небезпека, кілька своїх міст, а саме Стародуб, Мглин, Полтаву, Батурин і Гадяч»¹⁸.

Гарячково шукаючи виходу з цієї несподіваної ситуації, цар Петро I в універсалах від 7 і 8 листопада одразу ж висунув версію про «Мазепу-зрадника». Крім цього, цар видав наказ зібрати провідників козацтва і приневолити їх негайно вибрати нового гетьмана. Це був зручний спосіб, бо новий, вірний цареві гетьман міг би підірвати авторитет Мазепи в очах шведів. Петро мав навіть конкретного кандидата — Данила Апостола, миргородського полковника. Але з'ясувалося, що цей царський кандидат також пішов з Мазепою до шведів. У царських маніфестах від 7 і 8 листопада гетьманів вчинок називали «незвичайним, нечуваним злочином, гидким і підлим», подібним до того, яким Іуда зрадив Христа. «Мазепа, цей новий Іуда, — так писав цар до генерала Апраксіна, — довершив свого ганебного діла над самою домовиною».

А щоб знеславити гетьмана перед українським народом, його звинувачували у новій зраді: що він Україну продав Польщі. В одному з маніфестів було написано: «Він домовлявся зі шведським королем і Лещинським, щоби знову віддати Малоросію Польщі та щоб повернути в Унію Божі церкви і наші славні монастирі». Ясно, що це був наклеп, бо Мазепа ніколи не переставав опікуватися православною церквою. Але в скрутній для Москви ситуації годилася будь-яка брехня.

¹⁸ Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана / Автор. пер. з франц. М. Рудницького. — К.: Вид-во СП «Свенас», 1991. — С. 21–22.

Цар виступає в тому самому маніфесті як оборонець України: «Тому що нашим обов'язком є піклуватися малоросійським краєм, ми простягаємо над ним свою батьківську руку. Ми подбаємо про врятування Малоросії з неволі й руїни і не дозволимо знеславляти її Божих церков. Тому звертаємося із закликом до всієї старшини і всіх полковників і прохаємо їх не слухати брехливих намов давнього гетьмана-зрадника, але приєднуватися до наших великоросійських військ у боротьбі проти ворогів». Цар також завдав Мазепі ще одного, можливо, найстрашнішого удару: «Ось що ми відкрили. Давній гетьман, у своїх хитрощах не повідомляючи нас, наклав на нарід переважкі податки, які буцімто мали йти на військо, а в дійсності збагачували його самого. Віднині ми скасовуємо ці податки». Насправді цар тоді не мав права ні накладати, ні скасовувати податків у Гетьманщині, але цей демагогічний маневр мав вплинути на народні маси, протиставляючи своєму гетьману «доброго» царя Петра I.

Забезпечивши таке ідейне прикриття, трохи оговтавшись і з'ясувавши військово-політичну обстановку, Петро I з властивою йому енергією і безоглядністю вдався до рішучих дій. Частина московських військ під команду Меншикова і Голіцина за наказом царя мала захопити гетьманську столицю Батурин, де було багато зброї, амуніції і різних припасів, особливо пороху. А саме його дуже потребували шведи, бо в них пороху лишилося обмаль. Мазепинці на чолі з полковником Чечелем і генеральним осавулом Кенігсеком завзято боронилися, проте 13 листопада (2 листопада за старим стилем) після нетривалої облоги й кількох штурмів, завдяки підступу і зраді Батурин було захоплено. Зрадник виказав московському війську потайний підземний хід, яким нападники і пройшли у фортецю. Всіх захисників його і мирне населення, включно з жінками й дітьми, було знищено. Як писала тоді «Газет де Франс»: «усі мешканці Батурина без огляду на вік і стать вирізані, як наказують нелюдські звичаї москалів. Ціла Україна купається в крові. Меншиков уживає засобів московського варварства». Загибель Батурина завдала страшного удару планам Мазепи і паралізувала спротив московській армії в Україні.

Батуринська різанина 1708 року нині розцінюється як один з ключових моментів тогочасних українсько-російських стосунків. Багато істориків вважають цю трагедію першим з цілої серії актів геноциду, вчинених Москвою проти українського народу. Незвичайну дикість батуринської різанини, навіть з огляду на жорстокі воєнні звичаї, що панували в Європі на початку XVIII століття, відзначали всі іноземці — сучасники тих подій. І ця незвичайність полягала саме в поголовному винищенні всіх — і правих, і винуватих, і військових, і мирних мешканців, включно зі священниками, ченцями, жінками й дітьми.

Дослідники по-різному оцінюють кількість жертв. Ми вважаємо найбільш вірогідними підрахунки, зроблені відомим українським істориком Сергієм Павленком, котрий кілька десятиріч досліджує батуринську і мазепинську тематику. Отже, в Батурині тоді загинуло 6–7,5 тисячі мирних мешканців і 5–6,5 тисячі козаків, що дає загальну кількість від 11 до 14 тисяч жертв¹⁹.

Усе, що написано з цього приводу козацькими літописцями, сучасниками тих подій та істориками, знайшло підтвердження у результатах археологічних розкопок території Батурина, які провадяться протягом останнього десятиріччя. Ось яку картину побачили українські та канадські археологи, розкопуючи територію Литовського замку: «Красномовні свідчення трагедії 1708 року були відкриті в північно-західній частині городища. Тут, на цвинтарі тоді ж спаленої Воскресенської церкви, у 1995–2004 рр. були виявлені десятки кістяків, багато з яких несли на собі сліди насильницької смерті. Нижній шар поховань на цій ділянці — типове церковне кладовище XVII — початку XVIII ст. Зверху їх перекривав другий шар поховань, здійснених на невеликій глибині і без слідів домовин. В одному з них, котре належало літній жінці з розтрощеним черепом, виявлено невелику іконку з образом Божої Матері з Немовлям, що сильно обгоріла в пожежі. Майже біля самої стіни

¹⁹ Павленко С. Не батуринська комедія, а трагедія! // Голос України. — 2007. — 14 квітня. — С. 12–13.

Колишня Воскресенська церковно-парафіальна школа — майбутній Батуринський археологічний музей

Палац Кирила Розумовського в Батурині

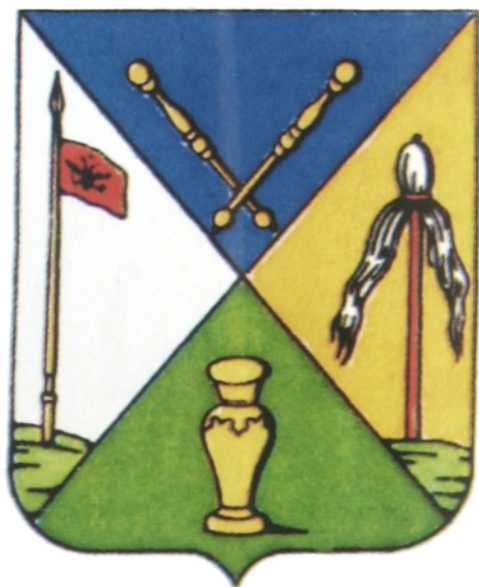
Пам'ятний хрест, установлений у 1991 році у центрі замку Івана Мазепи на Гончарівці

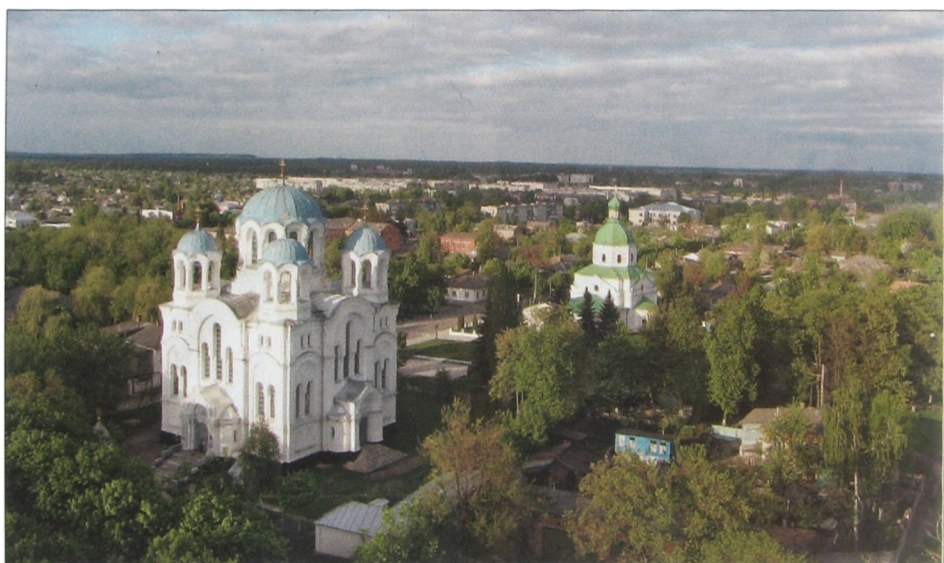
Меморіальна плита на честь гетьмана Івана Мазепи, встановлена в 1991 році на території замку на Гончарівці

Пам'ятник жертвам батуринської трагедії 1708 року на
Литовському замку в Батурині

Герб Глухова

Панорама історичного центру Глухова: Трьох-Анастасіївська та Спасо-Прсображенська церкви

Спасо-Преображенська церква

Київська брама Глухівської фортеці

Глухівський міський краєзнавчий музей

Прапор міста Глухова ХІХ ст. з гербами гетьманської столиці та Чернігівської губернії в експозиції Глухівського краєзнавчого музею

Євангеліє 1766 року в експозиції Глухівського краєзнавчого музею

Миколаївська церква у Глухові

зруйнованого палацу відкрито поховання жінки 20–30 років, на лобовій кістці черепу якої зафіксовано слід косоного рубленого удару, нанесеного палахом чи шаблею, який розсік череп навпіл і зніс його верхню частину. Аналіз сколу на кістці свідчить, що удар був нанесений чоловіком більш високого зросту, який стояв перед забитою обличчя до обличчя, удар наносився правою рукою зверху вниз та справа наліво. На сколі видно, як палах увійшов у кістку черепу на 3–4 мм, далі череп сам розколовся. Кістяк іншої молодшої жінки з розтросченим тупим предметом (прикладом мушкета?) обличчям... Поховання підлітка 9–12 років з кульовим отвором у потилиці... Поряд — дівчинка років 5–7, лоб якої прикрашав вінчик з тонкої срібної смужки, нашитої на червону стрічку... Півдесятка скелетиків дітей віком від 1 до 4–5 років, у одного з яких відсутній череп, покладених поряд рядочком у неглибоких ямках...»²⁰.

«Більшість цих поховань верхнього горизонту, судячи з пошкоджень кістяків, — жертви трагедії 1708 р., причому більше половини з них — діти віком від 1 до 12 років. Уперше знайдено два парні поховання жінок з дітьми чи онуками, які явно були забиті одночасно»²¹.

«Якщо зважити на те, що на верхньому третьому ярусі кількість дитячих поховань становить приблизно 90 %, то виникає питання: за яких обставин це могло трапитися? Найімовірніше, під час руйнування Батурина частина дітей була відправлена з території фортеці у найбільш захищену і безпечну ділянку — на територію замку. Судячи з розмірів виявлених скелетів, значна частина дітей мала вік близько 1–2 років від народження. Саме тут вони і знайшли свою смерть зі своїми матерями чи бабусями під час знищення міста.

²⁰ Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний // Матеріали міжнародної наук.-практ. конф. з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. — С. 82.

²¹ Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України: Матеріали п'ятої наук.-практ. конф. — Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. — С. 85.

Швидше за все, І. Мазепа, повернувшись до спаленого Батурина зі своїми козаками, знайшов загиблих немовлят і наказав своїм людям поховати їх.

Після цих трагічних подій листопада 1708 р. припинилось і функціонування цвинтаря замкової Воскресенської церкви — ховати в Батурині відтепер більше не було кого. Та й нікому...»²².

З трагедією Батурина пов'язаний ще один загадковий момент: мешканці містечка розповідають, що під час різних земляних робіт їм трапляються людські останки. Проте досі археологам не вдалося виявити чоловічих поховань, які можна було б приурочити до подій листопада 1708 року. Тож братські могили останніх захисників Батурина ще належить відшукати.

Після захоплення Батурина й винищення всіх мешканців місто перед відступом московського війська за наказом Меншикова було підпалено. Пожежа, яка вщент знищила гетьманську столицю, була настільки сильною, що цегла в руїнах мурованих будівель оплавилася й перетворилася на скловидну масу. Одночасно спалені всі прилеглі села і хутори, 30 млинів на Сеймі й навіть Крупицько-Батуринський монастир. Важкі гармати, захоплені в Батурині, Меншиков наказав набити порохом і підірвати, щоб трофеї не затримували його відступу перед лицем військ Карла XII і Мазепа, що наближалися. Ці уламки гармат батуринці подекуди знаходять під час земляних робіт. Палац Мазепа на Гончарівці нападники пограбували, але зруйнувати не встигли, тож він ще близько півстоліття стояв пустою, поки його не розібрали на будівельний матеріал.

Перший після погрому опис Батурина було впорядковано 1726 року, коли сплюндровану гетьманську столицю одержав у своє володіння її кат Олександр Меншиков. У ньому наведено опис будівель, які збереглися в Батурині після 1708 року. Центральна частина міста залишалась пустою. Обгорілі поруйновані муровані

²² Коваленко В., Ситий Ю. Цвинтар Воскресенської замкової церкви (попереднє звітлення) // Матеріали наук.-практ. конф. «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII ст.». — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. — С. 88.

будівлі заросли бур'янами і чагарниками. В опису згадуються «пустые неогороженные дворища» Орлика, «Григория-канцеляриста», Ломиковського та його хутір на Горбанівці, «пустые места» «поблизу греблі, прозване Хайнатшина», «близ церкви Покрова», «от поля понад дорогою Пальчиковскою, на котором бывали, за изменника Мазепы, шопы для хранения армат», неподалік від Гончарівки, де також «были шопы для хоронения палубов и воев». Водночас «на предместье после разорения, на погорелых и на пустых местах поселились вновь по указу покойного гетмана Скоропадского, который указ покойным атаманом батуринским Данилом Харевским публикован; а иные живут и в старых домах, которые от разорения уцелели»²³.

У Конотопському краєзнавчому музеї зберігається текст ще одного опису Батурина, датованого 1760 роком. Його складено у зв'язку з пожалуванням Батурина та інших маєтностей «в вечное и потомственное владение сиятельству графу Кирилу Григорьевичу Розумовскому». Передусім в опису згадано рештки зруйнованих у 1708 році укріплень: «Город Батурин земляной, в том городе два замка пустые, около их болварки и стены разваленные и в них никаких строений нет». На території фортеці зафіксовано напівзруйновані церкви Живоначальної Трійці та Миколи Чудотворця, а за містом, навпроти Київської брами, дерев'яний будинок ратуші без огорожі, поблизу якої були встановлені 3 чавунні гармати без станків. Натоді в Батурині функціонували 9 м'ясних крамниць, 22 рибні, 11 з дрібним товаром. На території колишньої заміської резиденції гетьмана Мазепи буяв сад, натомість мурованих палат і дерев'яної церкви вже не було. Опис засвідчив поступове заселення дворів сподвижників Мазепи: «двор Михайла Тимченко, который живет на дворе бывшего замкового изменничего попа Василия Пяскового, который при измене убит»²⁴.

²³ Кіяшко Л. Описи Батурина другої половини XVII – XVIII ст. // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. — С. 106–107.

²⁴ Там само.

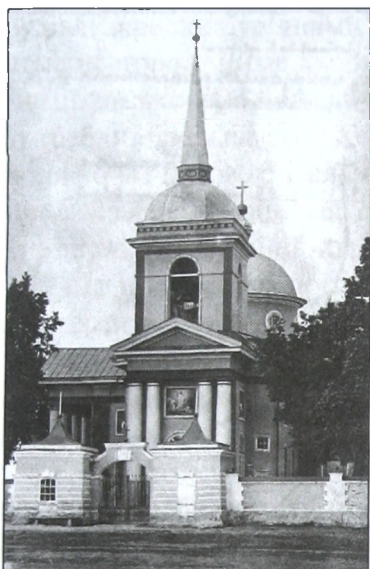

По плану Батурина (Чернівецької губернії)
Часть плана мотельки Батурина, съ показаніемъ расположенія
строений бывшего Обшловскаго Дома.

План Батурина середини XIX ст. з позначенням палацово-паркового комплексу
садиби Кирила Розумовського

Гетьман Кирило Розумовський дуже любив Батурин, прагнув його відбудувати, перенести сюди гетьманську резиденцію, заснувати тут університет і навіть зробити «в малом виде Петербург». Проте попри великі зусилля гетьмана та його оточення, незважаючи на укази прихильної до Розумовського дочки Петра I імператриці Єлизавети Петрівни, Батурин не вдалося відродити як значне місто. Кирило Розумовський збудував тут муровану Воскресенську церкву, величний палацово-парковий ансамбль своєї резиденції, який лишився незавершеним у зв'язку зі смертю замовника, заснував чимало великих промислових підприємств: цегельню, лісорізку, млини, завод із виготовлення кахлів, суконну мануфактуру, шовковичний сад. Але після його смерті в 1803 році Батурин

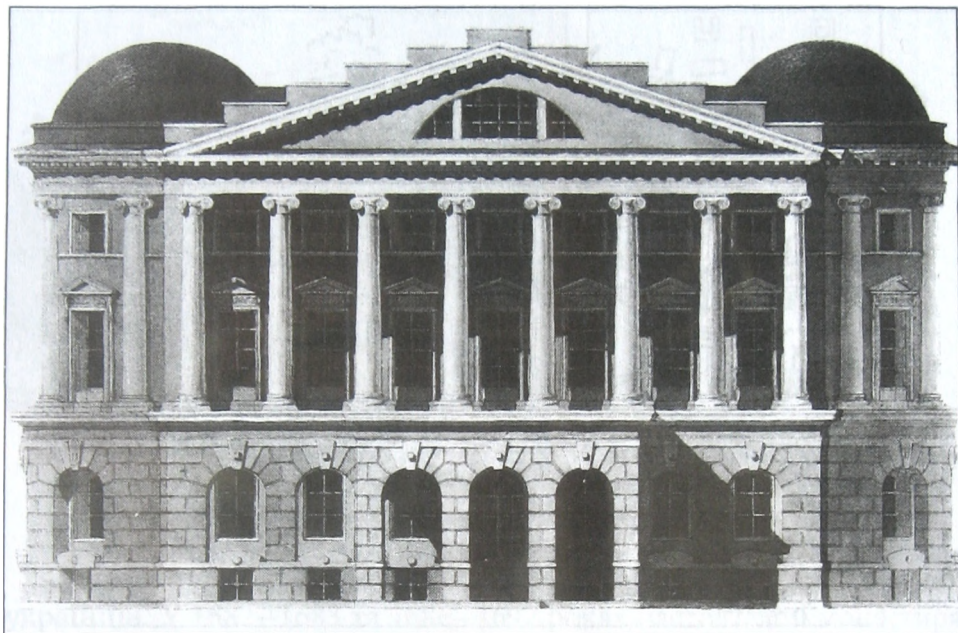

Воскресенська церква —
усипальня Кирила
Розумовського в Батурині.
Фото початку ХХ ст.

занепав, перетворившись на велике село. До речі, і російська імперська, і радянська влада завжди стежили за тим, щоб Батурин не мав змоги розвиватися. Для цього його адміністративний статус у Російській імперії утримувався на найнижчому рівні — Батурин був не повітовим центром, а спершу «заштатним городом», а потім — волосним селом. За радянських часів він як село деякий час мав статус районного центру, але влада швидко «виправила цю помилку»: у 1962 році центр району перенесли до Бахмача.

Тільки в незалежній Україні в 1993 році у Батурині було створено Державний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» — на базі нерухомих пам'яток історії

та культури, з включенням місцевого історико-краєзнавчого музею, який містився в будинку Генерального судді Кочубея. До складу заповідника включено також палац останнього гетьмана України Кирила Розумовського 1802 року (архітектор Чарльз Камерон), Воскресенську церкву — усипальню Розумовського 1803 року, рештки земляних валів замку Мазепи на Гончарівці. Заповідник до 2006 року був підпорядкований Управлінню культури Чернігівської облдержадміністрації, а тепер — Міністерству культури і туризму України. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 23 квітня 1999 року № 700 передбачено відтворити в Батурині втрачені частини ансамблю палацу Розумовського та його скульптурний надгробок у Воскресенській церкві роботи видатного українського і російського скульптора Івана Мартоса, знищений більшовиками. Зараз на теренах батуринського запо-

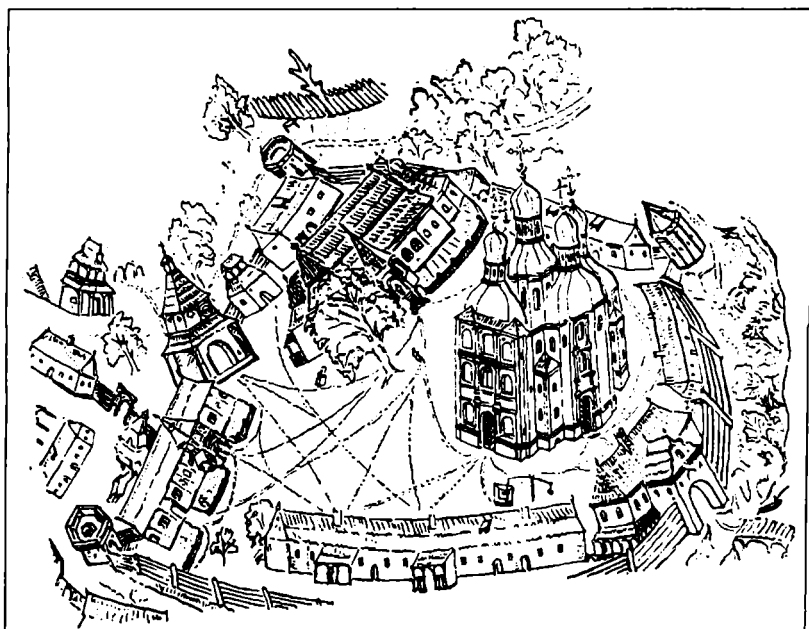

Палац Розумовського в Батурині.
Проект реставрації архітектора А. Білогруда 1911–1913 рр.

відника тривають широкомасштабні дослідницькі й реставраційні роботи, про які розповімо у прикінцевому розділі книжки.

Крупницько-Батуринський монастир

Поблизу Батурина на протилежному березі річки Сейму розташований один з найстародавніших і найшанованіших монастирів Гетьманщини — Крупницько-Батуринський Миколаївський. Його історія невіддільна від історії Батурина як гетьманської столиці. Зараз архітектурний комплекс монастиря розташований на підвищенні надзапlavної тераси правого берега річки. Раніше обитель із трьох боків оточували затоки, стариці Сейму, а за ними розлягалися дрімучі ліси.

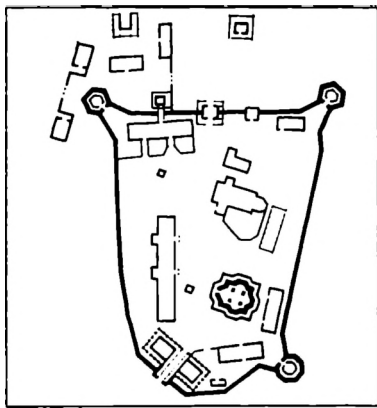

Малюнок Крупицько-Батуринського монастиря кінця XVII ст. За М. Цапенком

Час заснування монастиря точно не встановлено. Вважається, що він існував ще у домонгольську добу. У XVI столітті його відновили «по давньому сього місця запустінні». 1636 року грамотою канцлера Польсько-Литовської Речі Посполитої і власника Батурина Юрія (Єжи) Оссолінського за монастирем затверджено село Обмачів, що лежить майже навпроти обителі — на лівому березі Сейму. Серед побожних ктиторів монастиря бачимо імена не тільки гетьманів Богдана, Юрія Хмельницьких та Івана Мазепу, а й чернігівського, згодом — київського воєводи Адама Киселя. Вони надавали універсали обителі на маєтності й захищали від козацьких своєвільств. Усі монастирські маєтності були остаточно затверджені царською жалуваною грамотою 1689 року. Цей монастир дуже шанували запорозькі козаки й українська шляхта. Так, 1765 року Запорозька Січ пожертвувала на обитель 1252 карбованці й 27 коней.

Загальний вигляд Крупицько-Батуринського монастиря з півдня. Літографія *Горданова* за малюнком *Тихановського* 1859 р.

План Крупицько-Батуринського монастиря станом на кінець XVII ст. За *М. Цапенком*

З цим монастирем пов'язане побожне служіння двох видатних українців. У 1682–1683 та 1686–1692 роках настоятелем монастиря був святий Димитрій Ростовський (Данило Тупало), який тут написав славнозвісні «Життя святих». А протягом 1709–1712 років настоятелем монастиря став славетний український гравер Іларіон (Іван) Мигура, один з найвизначніших культурних діячів кола Івана Мазепи, викладач Києво-Могилянської академії.

Первісно всі монастирські споруди були дерев'яними. У 1680 році коштом генерального судді Івана Домонтовича замість дерев'яного зведено мурований хрещатий, п'ятибанний Миколаївський собор — центральну споруду комплексу. За типом це класичний храм доби найвищого розквіту архітектури

Загальний вигляд Крупицько-Батуринського монастиря. Фото початку XX ст.

Миколаївський собор
Крупницько-Батуринського
монастиря (не зберігся).
Фото початку ХХ ст.

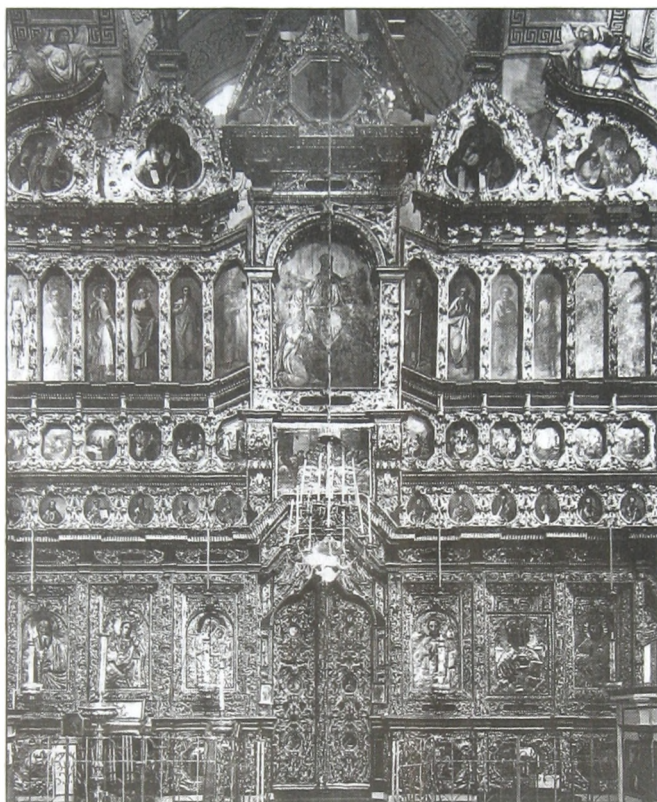
Інтер'єр Миколаївського собору
Крупницько-Батуринського
монастиря. *Фото початку ХХ ст.*

українського відродження. В інтер'єрі панував пишний п'ятиярусний позолочений іконостас початку XVIII століття. Під собором була крипта, у якій ховали визначних козаків та членів монастирської братії.

Собор і багатюшу монастирську книгозбірню, в якій була навіть Острозька Біблія 1581 року видання славетного Івана Федорова, знищено за розпорядженням комуністичної влади у 1930-х роках (за іншими відомостями — в 1941–1945 роках). Іконостас знищено у 1930–1933 роках. Збереглися тільки фотографії цих творів мистецтва.

Крупницько-Батуринський монастир досліджували видатний український історик архітектури Михайло Цапенко у 1958 році, співробітники київського інституту Укрпроектреставрація у 1990-х — 2001 роках, а також автор цієї книжки у 1976 та 1988 роках.

До складу сучасного монастирського комплексу входять дзвіниця, трапезна церква, настоятельський корпус. Територія монастиря нині прямокутна в плані, орієнтована за сторонами світу (у XVII столітті конфігурація території була дещо складнішою, з наріжними оборонними баштами, що виступали вперед, як показано на плані, наведеному тут).

Соборний іконостас Крупицько-Батуринського монастиря. Фото початку ХХ ст.

По периметру територію оточував цегляний мур заввишки 3 метри, збудований близько 1806 року (не зберігся, зараз його відбудовують).

Усі збережені муровані споруди монастиря зведені на місці відповідних дерев'яних попередників, донісши таким чином до наших днів архітектурну композицію цієї обителі, сформовану у XVII столітті.

Монастирська мурована надбрамна дзвіниця є важливою містобудівною домікантою, яку добре видно з обох берегів і з заплави Сейму. Її високий об'єм розташований у перспективі двох шляхів, що ведуть до монастиря, до того ж вона замикає поздовжню вісь

обителі. Збудували її досить пізно (1823–1825 роки) з використанням будівельного матеріалу мурованих споруд, зруйнованих Меншиковим у 1708 році під час знищення Батурина. У 1853 році з огляду на небезпеку обвалу дзвіницю розібрали до підмурків, а потім збудували заново на тих самих фундаментах, за зразком надбрамної дзвіниці Максаківського монастиря. Вона представляє традиційний для України тип двоярусної дзвіниці — «восьмерик на четверику». Нижній четверик двоповерховий, у нижньому поверсі є арка проїзду, а верхній — глухий. Восьмерик має високі аркові отвори дзвонів за сторонами світу. Вінчають композицію кокошники складних обрисів, восьмигранний підбанник з круглими вікнами та грушовидна баня з ліхтариком. З двох боків до дзвіниці прилягали одноповерхові монастирські корпуси.

На південь від дзвіниці міститься мурована трапезна тепла церква Преображення Господня, збудована замість дерев'яної у 1803 році й освячена наступного року. Церква зазнала перебудов у 1858 році. Вона одноповерхова, зального типу, увінчана на гребені даху декоративною банею. Має планово-просторову структуру, незвичайну для церковних споруд: корпус Т-подібний у плані, орієнтований уздовж осі захід — схід. Західний фасад, звернений до парадного монастирського двору, симетричний, має по центру лоджію з чотириколонним портиком. Такі самі лоджії є на північному й південному фасадах. Первісно всі вони мали огорожі у вигляді балюстради. Фасадний декор дуже лапідарний, колони приземистих пропорцій, проте з капітелями і базами. Лапідарність і майже світський характер архітектури підкреслено високим дахом, відсутністю вівтарної апсиди, а також окремих дяконника і жертovníка: вони сховані в основному прямокутному об'ємі.

Трохи далі на південь, навпроти західного фасаду теплої церкви, міститься одноповерховий на підвалі прямокутний у плані мурований настоятельський корпус, побудований у 1834 році. Він має симетричну композицію. Центр головного східного фасаду акцентує чотириколонний портик. Фасадний декор характерний для провінційного класицизму першої третини ХІХ століття.

Збережені донині монастирські будівлі, як і загальна архітектурна будова комплексу, мають визначну історико-архітектурну цінність. З огляду на це Крупицько-Батуринський монастир поставлено під охорону держави як пам'ятку архітектури й містобудування: дзвіниця є пам'яткою національного значення, а тепла церква і настоятельський корпус — пам'ятки місцевого значення. Монастир включено до складу Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» в Батурині. З початку 1990-х років тут відроджено жіночий монастир, і з того часу тривають відбудовчі роботи.

Розділ 6

ГЛУХІВ – ОСТАННЯ СТОЛИЦЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

Архітектурний ансамбль Радної площі в Глухові з будівлями Миколаївської церкви, Троїцького собору та дзвіниці. *Фото початку XX ст.*

На відміну від Чигирина та Батурина, де від гетьманської доби й справді мало що залишилося, столичний Глухів у цілому непогано зберігся. У центрі його — Радний майдан, де обирали трьох останніх гетьманів України, посеред майдану — головна громадська споруда тогочасної України — Миколаївська церква. Част-

ково збереглася міська фортеця з мурованою Київською брамою. Місце гетьманської резиденції відзначає велична Трьох-Анастасіївська церква. З Глуховом пов'язані не тільки державницькі змагання останнього етапу Гетьманщини, а й українське відродження другої половини ХІХ — початку ХХ століття, представлене іменами Георгія Нарбута, Федора Уманця, Дмитра і Петра Дорошенків, Олександра Довженка, Федора Ернста, Миколи Василенка, родиною українських промисловців і меценатів Терещенків... У місті збереглося чимало історичних будівель, освячених іменами видатних українців.

Протягом останніх 15 років автор цієї книги намагається розбити усталений стереотип про історико-культурну маловартісність Глухова, об'єктивно поцінувати його культурну спадщину як потенціал майбутнього розвитку, показати видатне значення цього міста в українській історії, запропонувати стратегію охорони й відродження культурної спадщини гетьманської столиці. Без відродження одного з ключових історичних міст України культурна самоідентифікація нації лишатиметься вельми проблематичною.

Передісторія

Глухів лежить на річці Есмані, що ділить його на дві половини. Підвишене лівобережне плато розчленоване ярами. У цих ярах протікали струмки, які нині пересохли. У межах теперішнього середмістя є дві ділянки дуже характерного рельєфу: перша з них — це пологий виступ плато в районі Київської брами, біля перетину вулиць Вальної і Києво-Московської; друга — пагорб при впадінні струмка Починок, який ще називали Нетечею або Малотечею, в Есмань. Такі місця стародавні містобудівники часто обирали для розташування укріплених осередків міст — дитинців.

Низька заболочена заплава Есмані має ширину близько півкілометра. В повінь її надовго заливала вода, річка періодично змінювала річище, утворюючи стариці, озера, острови. Отже, правобе-

режжя було місцевістю, несприятливою для поселення, а тим паче для оборони.

Проводити археологічні дослідження в Глухові, як і в багатьох інших сучасних містах з давньою історією, дуже складно: середмістя нині щільно забудоване. Майже така ж щільна капітальна забудова була тут і в XVIII–XIX століттях. Тому навіть на вільних від сучасних будівель ділянках не завжди вдається відшукати давньоруські старожитності: трапляються мури різних часів, будівельне сміття, господарські ями, підмурки, підвали, льохи. Археологи з 1990-х років наполегливо шукають слідів давнього Глухова. Інформація, зібрана ними, дає змогу зробити певні висновки. По-перше, ствердити, що давньоруський Глухів, згаданий у літописах, ототожнюється з однойменним сучасним містом, а точніше — з його історичним центром. По-друге, археологи дійшли висновку, що поселення на території сучасного Глухова виникло на початку нової ери, розвивалося в наступні століття, а згодом на його основі сформувався місто Княжої доби. По-третє, вони зробили припущення про дводільність стародавнього Глухова, який складався з укріпленого дитинця на пагорбі над річкою і посаду, що прилягав зі сходу. Протягом XII–XIII століть це місто розвивалося в межах сучасного історичного центру, виходячи також на найближчі околиці. Більше того, протягом 1999–2005 років глухівські археологи (Юрій Коваленко, Валерій Белашов) зробили справді сенсаційне відкриття, яке може перевернути всі наші дотеперішні уявлення про давньоруський Глухів: у різних місцях на території історичного середмістя виявлено фрагменти, уламки та скупчення уламків давньоруської цегли-плінфи, у тому числі зі зразками типового для будівництва Київської Русі рожевого цем'янкового розчину. Це незаперечне свідчення існування в Глухові якоїсь мурованої будівлі Княжої доби, швидше за все — церкви.

Перша літописна згадка про Глухів датується 1152 роком. Після того Глухів ще двічі згадується в давніх літописах. Аналіз цих звісток дає підстави твердити, що місто, по-перше, входило до Новгород-Сіверського князівства Чернігівської землі, а по-друге, — не

було зруйноване монголо-татарами 1239 року. Давній Глухів загинув значно пізніше, 1352 року, коли в Сіверщину із Західної Європи була занесена чума. Тоді «в Глухові жоден чоловік не остався, всі ізомроша», як свідчить літопис. Останній глухівський князь переселився в належний йому Новосиль, а Глухів зник з арени історії на 280 років.

«Містечко Новий Острог»

Відродження Глухова пов'язане з геополітичною ситуацією, що виникла після Деулінського перемир'я 1618 року, а особливо — після Поляновського «вічного миру» 1634 року. Тоді східна частина Сіверщини стала польсько-московським пограниччям, де уряд Речі Посполитої засновував нові міста (Конотоп, Кролевець) і відроджував запустілі. Глухів під назвою «містечко Новий Острог» відновив «на стародревньому городищі» староста новгород-сіверський Олександр Пісочинський близько 1635 року. Він був одним із найбільших магнатів Лівобережної України, який володів більшою частиною Стародубщини, Новгород-Сіверщиною і Глухівщиною. Власник, як і уряд Речі Посполитої, різними пільгами намагався залучити населення на спустілі терени. Глухівщину заселяли вихідці з Поділля. Новий Острог, або Глухів став центром округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівського воєводства. Місто отримало самоврядування за магдебурзьким правом. Як показують карти французького військового інженера Гійома-Левассера де Боплана, в ті часи Глухів займав тільки лівий берег Есмані. На правому березі річки позначено історичне передмістя Веригин (тепер — один з районів міста) як цілком самостійне поселення.

З початків Хмельниччини Глухів став сотенним містом Ніжинського козацького полку. Сотником у липні 1648 року був обраний Юрій Годун. Після Переяславського договору 1654 року глухівського сотника в Ніжині «к вере приведено под государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всея Руси высокую руку».

Разом із ним присягу склали 630 чоловік. При цьому враховувалося лише доросле самостійне населення, без жінок, дітей, наймитів і слуг. Тож загальна кількість населення Глухова тоді становила близько 5000 осіб. Зазначимо принагідно, що та сама «Роспись перечневая» фіксує, що Полтава, Батурин, Конотоп, Бахмач, Новгород-Сіверський мали більше населення, ніж Глухів. Зате Глухів був дуже потужною стратегічною фортецею. Згідно з описом 1654 року, Глухів мав замок та укріплений двір Пісочинського. На схід від них, на плато, лежала слобода, захищена від поля ровом. Така складна тридільна система укріплень забезпечувала неприступність Глухова, що й засвідчила безуспішна облога міста польським військом взимку 1663 року.

Восени того року 90-тисячна польська армія на чолі з королем Яном-Казимиром вдерлася на Лівобережжя, захопила Сосницю, Кролевець і Короп, а потім «пішла под Глухов, місто пограничне, которіє жадною мірою не хотіли ся здати», — як пише Самовидець. Літописець Самійло Величко вважав, що цю експедицію поляки здійснили за намовою правобережного гетьмана Павла Тетері.

На чолі оборонців Глухова стояв полковник Василь Дворецький, котрий затримався тут проїздом із Москви. Окрім козацької залози, яка складалася з 4000 козаків Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків, під команду генерального судді Павла Животовського, в Глухові оборонявся ще й невеликий московський гарнізон під проводом Лопухіна. Захисники міста спалили передмістя і закрилися в замку. Королівське військо, обсилавши місто шанцями, почало бити по ньому з гармат і кидати бомби. Автор «Історії Русів» вважає, що за час облоги по Глухову було випущено до ста тисяч бомб і гранат. Оскільки артилерійський обстріл не міг нічого вдіяти проти потужних земляних укріплень, король Ян-Казимир наказав чинити в кількох місцях підкопи, в які поляки закладали бочки пороху і, підриваючи їх, пробували зробити проломи в обороні. Але й це не допомогло. Нападники за короткий час втратили понад тисячу вояків. Через п'ять тижнів поляки змушені були зняти облогу, бо під Глухів прибув гетьман Іван Брюховецький з ко-

заками. Українське військо перше атакувало супротивника, вирубавши впень кілька польських хоругв і ледве не захопивши королівський табір, чим примусило шляхту думати про втечу. Друга битва не дала перемоги жодній зі сторін. І тільки за третім разом, коли в Глухові заграли дзвони, скликаючи православних на молитву, Брюховецький так ударив на поляків, що примусив їх до втечі. При цьому вони лишили в таборі гармати й обоз. Козацький літописець Самійло Величко вважав, що під Глуховом «можна приписати Брюховецькому більший успіх над поляками, ніж його мав Богдан Хмельницький», бо Хмельницькому жодного разу не вдалося розгромити польське військо під проводом самого короля, та ще й без татарської підмоги.

У цілому, середина XVII століття в історії Глухова, як і всієї України, була дуже напруженою і неспокійною. У травні 1658 року в місті сталося інспіроване московськими агентами заворушення проти гетьмана Івана Виговського. Після Гадяцького договору, укладеного Виговським із Річчю Посполитою, глухівці стали на бік гетьмана. Тож коли 1659 року московський воєвода князь Куракін послав своїх стрільців «приводить глуховских всяких жителей к вере», козаки й міщани схопили їх і, пограбувавши, одних перебили, інших відправили до гетьмана.

Через 10 років Глухів іще раз став осередком протимосковського чину. На початку 1668 року гетьман Іван Брюховецький зібрав у Глухові козацьку раду, на якій ухвалили розірвати стосунки з Москвою і шукати порозуміння з Туреччиною. Причиною цього стала зрадницька політика Москви, яка за Андрусівським перемир'ям 1667 року віддала Польщі всю Правобережну Україну. В березні

Гетьман Іван Брюховецький

1668 року в Глухові вибухнуло протимосковське повстання. Тоді ж у більшості міст Лівобережжя населення перебило ненависних воєвод і московських стрільців. Глухівському воєводі Мирону Кологривову зберегли життя, відправивши його до Криму в подарунок татарам, а «государева доброхота» глухівського протопопа Івана Шматковського ув'язнили.

Проте політичні авантюри гетьмана Брюховецького, про які йшлося в попередніх розділах, скінчилися його загибеллю. Наслідком всіх цих подій стала наступна Глухівська рада. 1669 року, за словами Самовидця, «знову рада була в Глухові, на которой князь Ромодановській бил і статті новіє постановили. И от того часу уже воєводам приказано, жеби ні во що не втручалися»¹. На цій же раді було підтверджено вибір нового гетьмана — Дем'яна Многогрішного.

У 70-х роках XVII століття в лівобережній Гетьманщині настає відносне замирення, що дуже сприяло економічному розвитку. Глухів швидко став значним торговельним і ремісничим центром, найбагатшим сотенним містом Ніжинського полку. Він

Козацькі гармати, відлиті в Глухові

був найбільшим лівобережним центром людвисарства²: тут відливали гармати для війська, дзвони, виробляли казани, литаври, мідний посуд, було розвинене інше ливарне виробництво. Донині збереглися гармати, відлиті глухівськими майстрами Йосипом і Карпом Балашевичами. Одна з них експонується в Російському військово-морському музеї, а друга — в Ермітажі (обидві — у Санкт-Петербурзі). Там же, в Петербурзі, в Артилерійському музеї

¹ Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — С. 106–107.

² Людвисарство — галузь ливарництва, пов'язана з відливанням з міді та її сплавів.

зберігається пищаль Карпа Балашевича 1697 року, а в Московському Кремлі є його гармата. Три гармати з Глухова є в Чернігові, а одна з глухівських гармат потрапила навіть до Варшави. Глухів разом із Ромнами, Коропом і Кролевцем був місцем постійної дислокації «військової армати» — козацької артилерії. Тут також розвивалося виробництво селітри і пороху.

Як же і коли доволі ефективна тридільна фортифікаційна структура Глухова перетворилася на ту, яку ми знаємо за планами міста XVIII століття? Адже на них бачимо величезну, периметром понад 2,3 кілометра загальноміську фортецю характерної конфігурації, що охоплює плато над річку Есмань.

Відповідь дає «Чернігівський літопис», який під 1685 роком сповіщає: «Того ж року в Глухові старий замок згорів авгу́ста 13». Ось після того й спорудили єдину загальноміську лінію укріплень змішаної баштово-бастіонної системи, що складалася із земляного валу, сухого рову і 12 бастіонів нерегулярних обрисів. При цьому вали й рови давніших ліній укріплень, які потрапили всередину нової фортеці, розрівняли.

Нова фортеця мала п'ять дерев'яних брам: Київську з західного боку, Московську — зі східного, Білополівську — з півночі, Путивльську — з півдня та безіменну поблизу Михайлівської церкви. Отже, саме в останній чверті XVII століття у Глухові внаслідок об'єднання декількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця — одна з найбільших у тодішній Україні.

Найдавніший з відомих нам храмів Глухова вперше згадується 1654 року. Це дерев'яна Михайлівська церква в замку. 1657 року по-

Козацький гармаш.
Малюнок С. Васильківського

Залишки валу
Глухівської фортеці

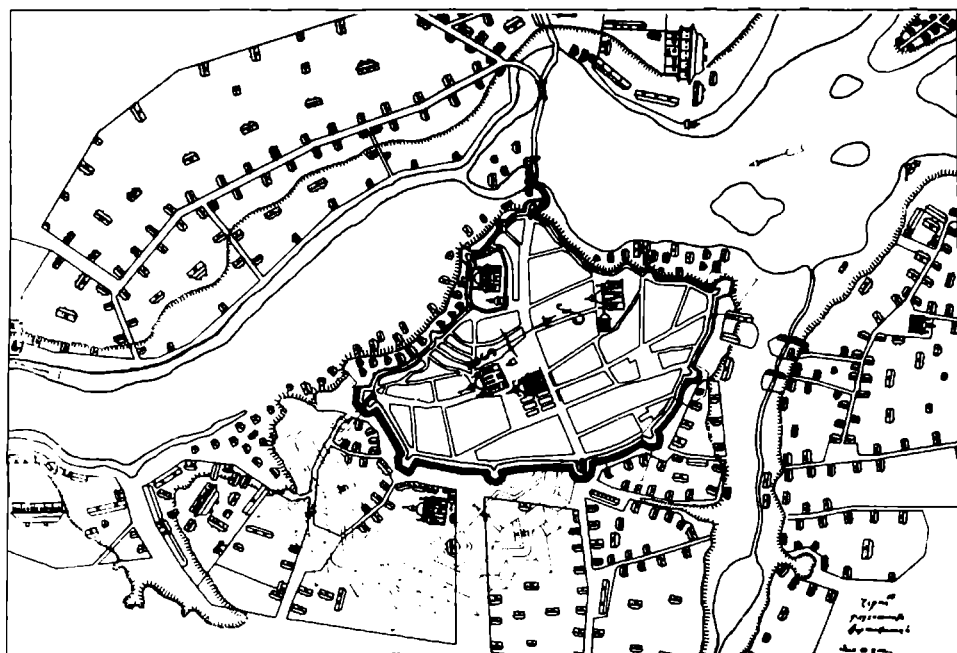
чали будувати дерев'яну Троїцьку церкву, яку 1664 року ще не було завершено.

А перша мурована споруда Глухова з'явилася стараннями гетьмана Івана Самойловича: його коштом 1686 року в дівочому монастирі розпочато будівництво Успенського собору. Він споруджувався над братською могилою московських стрільців, забитих глухівськими козаками під час протимосковської акції гетьмана Івана Виговського 1659 року.

Після падіння Самойловича 1687 року новий гетьман Іван Мазепа надав 10 тисяч золотих для завершення будівництва.

Саму обитель заснувала 1670 року вдова Марка Кимбари Агафія Юхимівна, в чернецтві Афанасія. Спершу монастир було освячено як Спасо-Преображенський, згодом став Успенським. Він мав, окрім суто церковного, це й важливе оборонне значення, оскільки будувався на місці колишнього укріпленого двору пана Пісочинського. З кінця XVII століття обитель перетворюється на внутрішню міську цитадель, яка мала не тільки земляний оборонний вал, а й дерев'яні стіни з фортечними баштами. На початку XVIII століття монастир оточили потужним цегляним муром із наріжними круглими баштами та надбрамною оборонною дзвіницею. Цей ансамбль став головною домінантою в панорамі Глухова з боку Есмані. У центрі композиції — хрещатий п'ятидільний триверхий Успенський собор. Трапезна Вознесенська церква, збудована на початку XVIII століття, була безбанною зальною церквою з прибудованими кількома господарськими камерами. Мурована надбрамна дзвіниця стояла з північного боку в монастирському мурі.

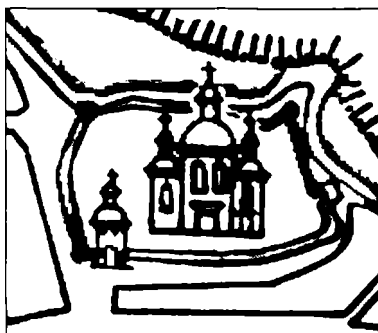
Обитель вважалася своєю «філією» київського Вознесенського жіночого монастиря, яким керувала Марія-Магдалина Мазепина, мати великого гетьмана. Обидва монастирі були визнач-

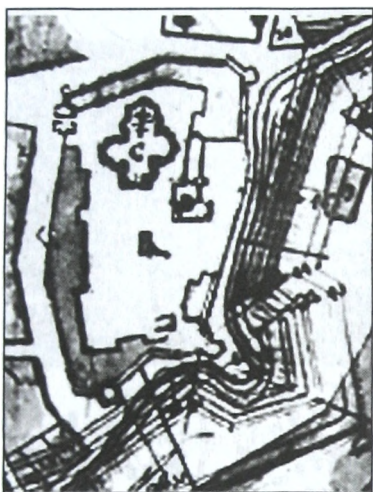
План Глухова 1724 р.

ними мистецькими осередками гаптування. Деякі гапти з глухівського Успенського монастиря збереглися в музеях.

У 1692 році до Глухова прибула артіль зодчих на чолі із «записним государевим майстром Матвієм Єфимовим». Тут вона майже одночасно спорудила дві муровані церкви: у 1692–1693 роках — Михайлівську коштом Михайла Миклашевського, полковника стародубського, а в 1693–1695 роках — Миколаївську на центральному майдані міста на замовлення глухівського сотника Василя Федоровича Ялоцького. Відповідно

Зображення Успенського дівочого монастиря на плані Глухова 1724 р.

План Успенського дівочого монастиря. Фрагмент плану Глухова 1746 р.

на планах XVIII століття, були однаковими — тридільними, триверними, з двозаломними верхами й численними низенькими прибудовами.

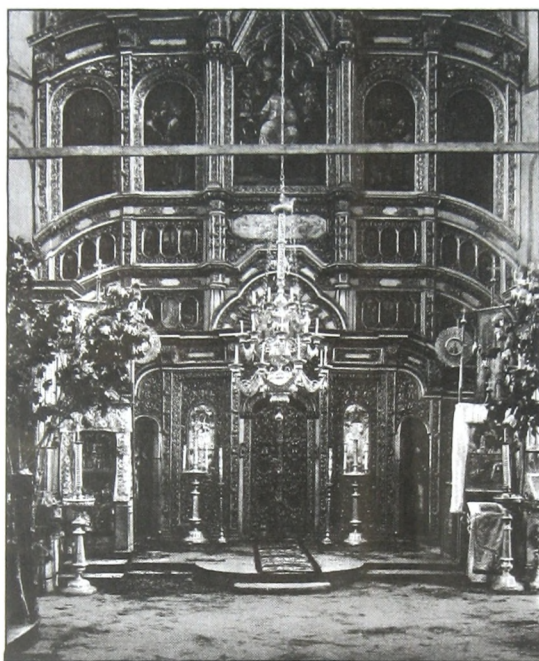
Миколаївська церква аж до кінця XVIII століття правила за головну для всього міста, хоча формально соборною вважалася дерев'яна Троїцька. Це була центральна споруда Радної площі: перед нею відбувалися козацькі ради, в ній поставляли на гетьманство Данила Апостола 1727 року й Кирила Розумовського 1750 року. Тут же 1708 року проголосили анафему великому українському патріоту гетьману Івану Мазепі, якщо вірити авторові «Історії Русів».

Житлова забудова у фортеці й передмістях була одноповерховою садибною, будинки вільно стояли на подвір'ях і навіть у центрі при кожному був садок з городом. За естетичними якостями, як свідчать сучасники, житлова забудова не поступалася церковним спорудам.

Висока насиченість міста і його центру архітектурними домінантами, значна, як на ті часи, кількість мурованих споруд, великі

до контракту, укладеного з майстром, Єфимов будував церкву зі своєї цегли, вапна і заліза, а також зі своєю челяддю (помічниками). Підвезити матеріали на будівництво мусив власним коштом. За всю роботу місто платило йому 600 карбованців «копійками» і 500 карбованців «чехами», а також забезпечувало необхідним харчем — п'ять пудів сала, п'ять пудів солі тощо.

З двох церков, збудованих Матвієм Єфимовим, збереглася лише Миколаївська. Михайлівська ж стояла колись там, де перехрестя теперішніх провулків Поштового і Радянського. Обидва храми, судячи з їх зображень

Іконостас Миколаївської церкви в Глухові. Фото 1904 р.

розміри й досконала фортифікація міських укріплень свідчать про інтенсивний розвиток Глухова у другій половині XVII століття. Місто за своїм значенням переросло рамки не лише сотенного, а й полкового центру. На часі була нова, дещо несподівана трансформація колишнього «містечка Нового Острога, або Глухова».

Скептичний читач може засумніватися: все вищесказане — результат аналізу уцілілих джерел, прямих й опосередкованих свідчень. Але це не більше ніж наша сьогочасна інтерпретація, одна з багатьох можливих. А як сприймали Глухів початку XVIII століття сучасники, особливо в порівнянні з іншими містами України?

У цьому питанні можемо покластися на авторитетне свідчення одного з них. 1700 року московський священник Іоанн Лук'янов (старець Леонтій) мандрував до Святої землі. Йдучи з Москви на Путивль, Глухів, Київ і далі на південний захід, він спостерігав

українське життя, порівнював його з московським і робив висновки не на користь українських звичаїв і порядків. Побувши в Єрусалимі й повернувшись додому, він вирішив записати побачене, докладно розповівши про міста, через які проліг його шлях: «Город Глухов земляной, обруб дубовой, вельми крепок; а в нем жителей богатых много, панов; и строения в нем преузорчатые, светлицы хорошие, палаты в нем полковника Миклашевского зело хороши; ратуша зело хороша и рядов [торгових] много; церквей каменных много; девичий монастырь предивен зело; соборная церковь хороша очень; зело лихоманы хохлы затейливы к хоромному строению; в малороссийских городах другова вряд такова города сыскать; лучше Киева строением и житием...»³. На нашу думку, цей текст коментарів не потребує.

СТОЛИЦЯ

Події 1708 року, перехід гетьмана Мазепи до спілки зі шведами й знищення Батурина призвели до радикальної зміни адміністративного статусу Глухова. Загибель Батурина завдала страшного удару планам Мазепи й деморалізувала цілу Україну. Тепер цар Петро I міг проводити в життя свій план супроти гетьмана і Карла XII. Маніфестом від 8 листопада цар наказував генеральній старшині й полковникам прибути до Глухова для обрання нового гетьмана. Він бажав, щоб у Глухів з'їхалося також вище українське духовенство. 12 листопада Петро I видав ще один маніфест, у якому повторно закликав старшину й козацтво до вибору нового гетьмана, а весь народ — до опору шведам. Справу виборів цар доручив князеві Григорію Долгорукову, який 14 листопада прибув до Глухова. Там його зустрів глухівський сотник Олексій Туранський з деякими старшинами. Навколо Глухова поставили Білозерський драгунський

³ Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.

полк — з метою правильного проведення «виборів». «Ближній стольник царський» Долгоруков викликав до себе по одному козацьких полковників «ради некоторых потребных к его царского величества интересам и целости Малороссийского края советов». Із тих розмов вияснилося, що є дві кандидатури: чернігівський полковник Павло Полуботок і полковник стародубський Іван Скоропадський. Цар, прибувши до Глухова 15 листопада, наказав обрати Скоропадського, бо «Полуботок надто хитрий — з нього може вийти новий Мазепа».

Скоропадський всіляко ухилявся від царського вибору. Давній спільник гетьмана Мазепи, він лишався вірним українській справі *навіть після Полтавської поразки, після смерті Мазепи 1709 року*. Та зрозумівши, що Петро I жартувати на буде, мусив погодитися. 17 листопада після служби Божої в Троїцькому соборі полковники з генеральною старшиною і козаками вийшли на Радний майдан й обрали нового гетьмана. Не без іронії вони заявили: «Нехай же Іван Скоропадський, стародубський полковник, стане нашим гетьманом, коли така воля Його Царської Величності». Князь Долгоруков *передав Скоропадському царську грамоту і військові клейноди: бунчук, прапор, булаву й печатку*. Далі відслужили подячний молебень, після якого Скоропадський присягнув на вірність цареві. Одним із пунктів присяги була відмова від будь-яких зносин із Мазепою. Акт вибору гетьмана підписали полковники: чернігівський — Павло Полуботок, переяславський — Степан Томара, ніжинський — Лук'ян Жураковський, полтавський — Іван Левенець, лубенський — Василь Свічка, а також одинадцять значних військових товаришів. Пізніше цей акт підписали втікачі зі шведського табору Іван Сулима, Гнат Галаган і Данило Апостол, а також духовні особи, у тому числі архієпископ Чернігівський, єпископ Переяславський, кілька архімандритів. Просто з церкви Долгоруков повіз гетьмана до царя, котрий поздоровив його й обдарував бочкою вина, п'ятьма бочками меду і десятьма — пива.

А напередодні цієї церемонії на Радному майдані Глухова, за сценарієм Петра I, було влаштовано символічну страту «проклятого

переметчика и вора Ивашки Мазепы». Видовище обставили з найбільшою театральністю. На поміст із шибеницею принесли ляльку, яка мала зображувати Мазепу. Меншиков і обер-камергер Головкін зірвали з ляльки всю «кавалерію» (ордени), пошматували орденські дипломи. Прочитали злобну пародію смертного присуду над гетьманом, після чого ляльку повісили.

Московська влада, як зазвичай, не могла обмежитися лише безкровними видовищами. Тоді ж у Глухові було страчено багатьох мазепинців, у тому числі й полковника Чечеля, котрого пораненим захопили при штурмі Батурина. Пораненого ж Фрідріха Кенігсека від страти врятувала смерть на шляху до Глухова.

На цьому цар Петро не заспокоївся і, шукаючи найефективніших способів боротьби з Іваном Мазепою та зі самостійницькою агітацією, вирішив використати авторитет церкви, проголосивши церковне прокляття найбільшому церковному доброчинцеві й будівничому храмів. За розпорядженням царя анафему виголошували 20 листопада одночасно в Глухові і в Успенському соборі Московського Кремля. За «Історією Русів», «сумрачна урочистість ця відбувалася в кам'яній Миколаївській церкві, в присутності царя і численного зібрання урядовців та народу. Духовенство й клирики були в чорному вбранні й усі зі свічками чорного кольору. Портрет Мазепи, що до того висів посеред міста на шибениці, кат волочив по місту і втягнув його у саму церкву. Духовенство обступило його, вичитувало й виспівувало деякі псалми зі Святого Письма, а потім, проголосивши й кілька разів повторивши «Да будет Мазепа проклят!» — повернуло до портрета палаючі свічки, а клирики, повторюючи ті самі слова співом, повертали й свої свічки донизу. Єпископ, що первенствував, кінцем свого жезла при тому вдарив портрет у груди, примовляючи: «Анафема!» Тоді портрет потягли назад із церкви й співали оцей церковний стих: «Днесь Іуда оставляет Учителя і приємлет диявола»⁴. На закінчення церемонії Новгород-Сіверський протопоп Афанасій Заруцький, автор численних

⁴ История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 211–212.

вірнопідданих віршів на честь гетьмана Мазепи, виголосив проповідь про нього як про найгіршого зрадника, за що цар Петро I «пожалував» йому ціле село з кріпаками.

Ця складна й несамоविта церемонія церковного прокляття політичних опонентів походить із Візантії, з тієї доби, коли духовенство завзято боролось проти світської влади. До речі, за межами Російської імперії жодна з православних церков, жоден із Вселенських Патріархів ніколи не визнавали цієї довільно накиненої анафемі. А проте, незважаючи на свою канонічну неправосильність, ця акція справила бажаний Петрові I вплив на українську людність, деморалізувавши її тим більше, що цар примусив, щоб Івана Мазепу проклинали його ж найближчі друзі! «Єпископ, що первенствував» — це не хто інший, як Іоан Максимович, архієпископ Чернігівський, усім зобов'язаний гетьманові. В Успенському соборі Московського Кремля анафему в присутності царевича Олексія і всього царського двору виголошував найближчий приятель Мазепин, митрополит Стефан Яворський, «місцєблєуститель патріаршого престолу», котрий до офіційних слів додав ще й від себе: «А хто це такий, той Мазєпа? Хитрий і отруйний змії, лис, чорт, Іуда, лицемірик і новий Каїн. Це скажений вовк під шкурою ніжного ягняти». Так само раптово «прозрів» славнозвісний Феофан Прокопович, ректор Києво-Могилянської академії, котрий поспішно викреслив у своїй драмі «Володимир» усе, що стосувалося його покровителя гетьмана Мазепи. Здається, тільки митрополит Київський Іоасаф Кроковський зумів якось уникнути цієї ганебної ролі. Його підпису немає навіть на акті вибору нового гетьмана.

Глухівські події 1708 року ознаменували нове явище в історії України. Перед тим неодноразово українська політична еліта переходила на службу до держав-завойовниць, проте духовенство залишалося з народом, підтримуючи самостійницькі змагання. У Глухові ж православне духовенство вперше відверто зрадило справу української незалежності. Ніхто не спромігся протистояти царським наказам, які прямо суперечили навіть церковним статутам.

Ця зрада позначила прірву між високим духовенством і українським національним рухом.

28 листопада (17-го за старим стилем) 1708 року Петро I виїхав із Глухова до Путивля. Оскільки колишня гетьманська столиця Батурин була вщент зруйнована, цар розпорядився, щоб надалі постійною резиденцією гетьманів і фактичною столицею України був Глухів. Такими трагічними подіями започаткувався останній етап історії Гетьманської держави і водночас — період найбільшого розквіту Глухова.

200 років по тому видатний український ідеолог Дмитро Донцов, аналізуючи похід Карла XII на Україну, передбачив: «Нині живемо в час ревізії великого історичного процесу, рішеного долею перед 200 літами на користь Росії. Петром започатковане розв'язання східного питання починає хитатися. Цілий комплекс земель, почавши від Фінляндії і прибалтійських країв, через Вільно, Варшаву і Україну, аж до границь Туреччини — знову стає ареною війни, в якій рішається будучність Європи і Росії. Історія (...) знову покликала до життя і дії сили, які діяли в часах Північної війни, і рівночасно показала, що тоді побіджені — не мертві, а тодішні побідники — не безсмертні. Удари ззовні і повстання всередині великанської держави — ось ті фактори, що, сподіваємося, нададуть розв'язанню східноєвропейської проблеми інший характер, як то бажали собі Петро I, Микола II, Керенський, Ленін і ціла так звана демократична Росія. Те, що випадково не вдалося в XVIII віці, може вдатися в XX-му»⁵.

І справді, в останньому десятиріччі XX століття знову постала українська держава. Це стало можливим, крім усього іншого, ще й внаслідок тривалості історичної традиції, за якою Гетьманщина Глухівської доби боролася проти Москви й намагалася триматися національних державницьких традицій, для яких Глухів зрештою став не лише осередком, а й символом.

Істориків давно цікавить питання: чому столицю Гетьманщини перенесли саме до Глухова? Стандартна відповідь на це досі була

⁵ Донцов Д. Похід Карла XII на Україну. — К., 1918. — С. 28.

такою: Петрові І треба було тримати гетьманську адміністрацію як-найближче до російських кордонів, для оперативного нагляду й контролю. Тому й обрали Глухів, а не Батурин, розташований за 90 кілометрів від Глухова вглиб України.

Однаке таке пояснення не задовольняє дослідників. Адже Глухів — не єдине значне місто в тодішньому російсько-українському пограниччі: навіть якщо відкинемо полкові центри Стародуб і Гадяч, лишається чимало сотенних містечок: Новгород-Сіверський, Короп, Кролевець, Конотоп, Ромни. Так що слід пошукати інших причин.

Видатний український письменник Роман Іванчук у повісті «Орда» висунув таку версію: Петро І переніс гетьманську столицю зі зруйнованого Батурина до Глухова, який тоді був задрипаним селом, для того, аби зайвий раз принизити українців, потоптати національну гідність і збезчестити державницькі традиції.

В дослідника завжди виникає внутрішній протест, коли наших історичних ворогів намагаються змалювати такими собі тупоголовими недоумками, позбавленими усіх людських рис, окрім брутальності й жорстокості. В цьому разі постає питання: чого варті наші великі гетьмани, які не раз зазнавали політичних і воєнних поразок від північних володарів-«недоумків»? І справді, «скажений Петро» був чоловіком надто емоційним, але ж не дурним — на підтвердження цього почитаймо хоча б його укази, якими він створював правову базу Російської імперії: там присутня справжня державна мудрість. Отже, йдеться зовсім не про чергову примху російського царя. Та й версія про «глухе село Глухів» не витримує критики, бо ми знаємо, що тодішній Глухів, за визначенням вже згаданого сучасника, був «лучше Киева строением и житием».

Очевидно, справжні причини були такими. Звісно, столицю аж ніяк не можна було залишати в сплюндрованому Батурині, який для царя і його нащадків став асоціюватися з Мазепою і «змеей малороссийского коварства и измены». Жахлива доля Батурина мала ще довго залякувати український народ. Тож не випадково, що півстоліттям пізніше останньому гетьманові Кирилові Розумовському,

попри всю його ненависть до Глухова й любов до Батурина, так і не вдалося його відродити.

Порівняння ж Глухова з тогочасними сусідніми містами дає цікавий матеріал для аналізу й висновків. Історики давно помітили, що і в добу Княжої держави, і за Гетьманщини на Наддніпрянщині й Лівобережжі об'єктивним показником рівня соціально-економічного розвитку того чи іншого поселення може бути кількість наявних у ньому мурованих споруд. Муроване будівництво, яке тут велося з цегли, бо природного каменю було мало, потребувало вмілих майстрів, складної організації робіт, а головне — величезних коштів. Нам важко уявити тодішній масштаб цін. Але, приміром, у другій половині XVIII століття, коли вже було багато цегельних заводів і муровані будинки стали не в дивину, дуже високооплачуваний фахівець (ректор колегіуму) за рік міг заробити від 15 до 50 карбованців, а мурований будинок тоді коштував 500–600 карбованців. У часи І. Мазепи будівництво мурованого храму коштувало від 20 до 40 тисяч карбованців.

Скільки ж було мурованих будівель по українських містах на початку XVIII століття? З усіх міст Лівобережжя найбільше мурованих споруд було в старій княжій столиці Чернігові та у Ніжині — одному з найбільших центрів європейської торгівлі. Натомість у кількох полкових містах — Прилуках, Миргороді, Гадячі, Полтаві й Лубнах тоді, у 1708 році, не було жодної мурованої будівлі. Так само, як у Коропі, Кролевіці, Ромнах і Конотопі. У Новгороді-Сіверському в ті часи знаємо лише один мурований Успенський собор та муровану фортечну браму. Щоправда, був іще й мурований Спасо-Преображенський монастир, але він стояв поза містом і до нього не належав. Найбагатшим полковим містом тодішньої Слобожанщини вважалися Суми. Але навіть у Сумах знаємо лише одну муровану церкву — Воскресенську 1702 року, та ще мурований будинок війта, в якому зупинявся Петро I взимку 1709 року.

На такому тлі Глухів з двома мурованими церквами і великим мурованим монастирем у середмісті, оточеному бастионними укріпленнями, виглядав містом надзвичайно розвиненим і багатим. І справді, серед усіх поселень російсько-українського пограниччя

він мав містобудівну інфраструктуру, найбільше підготовлену для того, щоб прийняти столичні функції. Під такою інфраструктурою розуміємо велику територію, наявність вільних земельних ділянок для розміщення адміністративних установ, потужність укріплень, імпазантність забудови головних вулиць, величину майданів, монументальність центральних споруд. Напевно, важливою була й близькість Глухова до Путивля — головної російської фортеці на кордоні з Україною, і те, що шлях із Москви до Києва проходив саме через Путивль і Глухів на Кролевець і Батурин. Отже цими об'єктивними чинниками, а не емоційними колізіями, слід пояснити піднесення статусу тодішнього Глухова до рангу української столиці.

Українська держава XVIII століття

Протягом XVIII століття до Глухова сходилися всі важелі управління Гетьманщиною. Саме в Глухівський період маємо найрозвиненішу систему державних органів в Україні. Звичайно, гетьманська Україна не була цілком самостійною державою. Її статус можна визначити швидше за все, як автономію у складі Російської імперії.

Російські царі самою своєю суттю були запеклими антагоністами будь-якого, не лише українського, самоврядування. Тому основним змістом глухівської доби гетьманської держави була тривала й затята боротьба імперського централізму з українським прагненням до автономії. Росія вела цю боротьбу під старим, ще римських часів імперським гаслом «*divide et impera*»⁶: «Задля нашої безпеки на Україні треба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то (...) буде приходити з доносами. При цім не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливим доносом,

⁶ У перекладі з латини — поділай і володарюй.

Карта Гетьманщини глухівської доби (XVIII ст.)

але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман зі старшиною будуть боятися (...). Треба, щоб в усіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті», — так висловив суть політики Петра I щодо України один з його міністрів, князь Голіцин у листі до канцлера Головкина⁷.

⁷ Дорощенко Д. Нарис історії України: В 2 т. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — Т. 2. — С. 160.

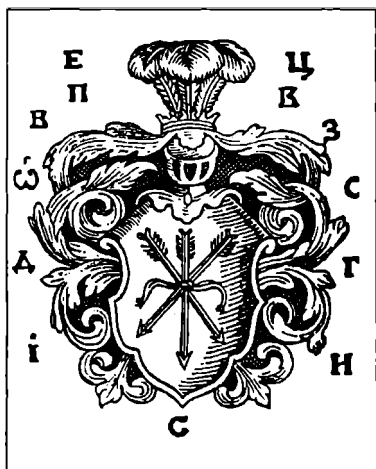
У таких обставинах починав керувати краєм гетьман **Іван Скоропадський**. Гетьманщина тоді поділялася на 10 полків: Стародубський, Чернігівський, Ніжинський, Прилуцький, Київський, Гадяцький, Переяславський, Лубенський, Миргородський і Полтавський з населенням понад 1,2 мільйона чоловік, 11 великими містами, 126 містечками й близько 1800 сіл.

Сам гетьман походив із правобережної України. На Лівобережжя переселився 1674 року, після того як турки зруйнували Умань. Був військовим канцеляристом гетьмана Івана Самойловича, а за Мазепи став генеральним бунчужним, потім — генеральним осавулом. 1706 року Мазепа призначив його стародубським полковником. Цього перекonanого мазепинця події заскочили так несподівано, що він мусив лишитися на боці Москви.

Ствердилася тенденційна думка, що Іван Скоропадський був боягузливим тухтієм і фактично керував Гетьманщиною не він, а його жінка Анастасія, дочка ніжинського єврея Марка Абрамовича. Петро I підсміювався, кажучи: «Іван носить плахту, а Настя — булаву». Тарас Шевченко ж просто припечатав його фразою про «гетьмана дурного». Але насправді на долю Скоропадського випало найтяжче завдання: в умовах післябатуринського терору рятувати, що можна було, з автономії Гетьманщини, яку цар Петро після полтавської катастрофи 1709 року заповзвся обернути нанівець. А що гетьман не був боягузом — це засвідчував сам же Тарас Шевченко у повісті «Капітанша», розповідаючи про зіткнення Скоропадського зі всесильним тоді «светлейшим князем» Меншиковим, який загарбав величезні землі на Стародубщині: «Данилыч, не будучи дурак,

Гетьман Іван Скоропадський

Герб Івана Скоропадського

да к Почепской волости и отмежевал посредством немецкой астрольбии сотню Бакланскую, Мглинскую и половину Стародубовской, да и захал в Глухов благодарить гетмана. А простоватый Ильич, ничего не ведая, знай угощает своего светлейшего гостя, аж пока светлейший гость, в знак благодарности, велел скласть на площади против дворца каменный столб и вбить в нею пять железных спиц: одну для гетмана, а прочие для старшин, если они хоть заикнутся перед царем про немецкую астрольбию. Однако ж старшины не устрашили и, будучи в Москве, пожаловались на грабителя, за что наперник был оштрафован»⁸.

Отож, простуватість Івана Ілліча була личиною, яку він носив лише з необхідності. «В найстрашніші часи для України після Полтавської катастрофи, в умовах фактичної московської окупації, він робив усе, що міг, для того, щоб боронити інтереси Української держави, — писав про Скоропадського історик Олександр Оглоблин. — Звичайно, Скоропадський не міг не повернутися до старої політики Мазепи щодо Москви, але Московський уряд ніколи повністю йому не довіряв, дістаючи до того ще від своїх агентів на Україні (...) численні факти й далеко не завжди безпідставні доноси на Гетьмана про його доброзичливе ставлення до мазепинців (...) і до самого Мазепи. Ці факти досить відомі. Навіть у своїх універсалах Скоропадський уникає офіційної московської термінології щодо «изменника» Мазепи, називаючи його звичайно або «бувшим гетьманом» або «нашим антецесором»⁹.

⁸ Шевченко Т. Твори. В 5 т. — К.: Дніпро, 1978. — Т. 3. — С. 382.

⁹ Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба // Україна. — 1992. — № 19. — С. 22.

Одразу ж після обрання Скоропадського гетьманом за давнім державним звичаєм належало скласти «статті», тобто договір із Москвою. Посилаючись на війну, Петро I відмовився це зробити. Після Полтавської битви Скоропадський звернувся до царя з табору під Решетилівкою, прохаючи підтвердити давні права й вольності Гетьманщини та вирішити інші питання, зокрема, заборонити москалям називати українців «изменниками». Петро I відбувся загальними фразами й обіцянками, проте зазначив, що козацькі війська надалі перебуватимуть під командою російських генералів, а українська артилерія, захоплена в Батурині 1708 року, залишиться в Москві як військовий трофей. Насамкінець гетьманові було запропоновано не докучати цареві згадками про «козацьку вольність», бо «народ малоросійський», мовляв, з ласки царя має свободи більше, ніж будь-який інший народ у світі.

Вищим урядовим органом Гетьманщини у ці часи була Генеральна військова канцелярія, що містилася в Глухові. В ній під головуванням гетьмана засідали 8 генеральних старшин, зокрема писар, обозний, хорунжий, бунчужний, осавул і суддя. Функції генеральних старшин були такими: генеральний писар завідував гетьманською канцелярією, вів дипломатичні зносини, листування. Його клейнодом, або атрибутом влади, була державна печатка, яку він зберігав і якою засвідчував найважливіші державні акти. Чужинці, як правило, називали генерального писаря канцлером.

Генеральний обозний не лише завідував Генеральною військовою арматою (артилерією), а й усіма військовими справами України. До його апарату належали осавул, хорунжий, економ, гарматний писар, отаман. Він мав свою окрему канцелярію, функції якої приблизно відповідали сучасному міністерству оборони.

Двоє генеральних суддів керували Генеральним судом, що вершив кримінальні справи й був вищою апеляційною інстанцією з усіх судових справ. Судив генеральний суддя, як правило, сам, за участю судового писаря. Судді часто виїздили на місця, щоб там розглядати справи.

Уряди двох генеральних осавулів, хорунжого і бунчужного не були чітко визначеними. Чужинці називали їх гетьмановими генерал-ад'ютантами. Вони виконували важливі урядові доручення, їздили послами, командували військами. У Глухівську добу до генеральної старшини долучили ще посаду генерального підскарб'я, котрий відав фінансами. По суті, генеральна старшина була тодішнім Кабінетом Міністрів. Її обирали разом з гетьманами, на Генеральних радах або на старшинських з'їздах. Іноді цих урядовців призначав сам гетьман. Вони отримували річну платню і володіли ранговими маєтностями.

Починаючи з 1708 року, в Глухові регулярно відбувалися з'їзди старшини. Вони скликалися на Великдень або на Різдво. У разі потреби число учасників з'їздів могло бути дуже значним, а під час обговорення питань про оренди запрошували представників міщанства. Отже, були певні передумови для розвитку Гетьманщини в напрямку становлення парламентської системи. До речі, саме в цьому напрямку діяли й тогочасні українські емігранти — згадаймо «Вивід прав України» Пилипа Орлика. Зрозуміло, що в умовах Російської імперії розвиток парламентаризму був неможливий і взагалі українському самоврядуванню мав прийти кінець.

16 травня 1721 року гетьман Скоропадський започаткував кодифікацію українського законодавства. Спеціальним універсалом він доручив писареві Гадяцького полку А. Ситенському і значковому товаришеві З. Рошаківському перекласти на українську мову «Литовський статут», збірник магдебурзького права «Саксонське зеркало» і «Порядок» В. Гроїцького. Ця справа значно затяглася, і до смерті гетьмана її не завершили.

У зв'язку з набуттям Глуховом столичного статусу його сотники стали відігравати помітнішу роль. Вони вирішували міські справи, контролювали столичну торгівлю, зустрічали і проводжали посольства та окремих дипломатів, виконували доручення гетьмана. Їм, як і генеральній старшині, надавалися рангові маєтності. Глухівські сотники Туранський, Мануйлович, Омелянович, Тарасович стали великими землевласниками.

1713 року Іван Скоропадський виступив із проектом створення одинадцятого полку Гетьманщини — Глухівського, до складу якого мали увійти сотні Глухівська, Воронізька, Кролевецька, Конотопська, Коропська і Новомлинська з чисельністю 6 тисяч козаків. Однак царська адміністрація не дозволила реалізувати цей задум.

Кінні козаки шести засеймських сотень Ніжинського полку (Глухівської, Ямпільської, Кролевецької, Коропської, Воронізької і Новомлинської) були безпосередньо під гетьманським регіментом, становили його особисту гвардію і не підпорядковувалися Ніжинському полковнику. Гетьманську резиденцію охороняли жолдаки — козаки-піхотинці, що мали білі однострої. При гетьманській особі знаходилася генеральна військова музика — п'ять сурмачів і довбиш. На їх утримання було встановлено спеціальні грошові збори з присілків.

Проте не лише гетьманська адміністрація урядувала в Україні. Одразу ж після обрання Скоропадського цар призначив при ньому своїм міністром стольника Ізмайлова, якому дав дві інструкції — явну і таємну. Явна мала 10 пунктів і зобов'язувала Ізмайлова стежити, щоб в Україні не було зради, щоб гетьман без нього не приймав іноземців, не переміняв генеральних старшин і полковників, не відбирав і не надавав нікому маєтностей. У таємній інструкції Ізмайлова було зобов'язано стежити за гетьманом і старшиною, щоб вони не зносилися із «зрадниками», поляками, шведами, турками і татарами; таємно вивідувати, скільки податків збиралося раніше і скільки тепер, прислухатися до розмов. Такі інструкції свідчили про повну недовіру царя до української еліти.

Стольника Ізмайлова скоро заступив інший — Протасьєв, великий хабарник і донощик. За його ініціативи цар 1715 року скасував виборність полкової і сотенної старшини. Поступово московська адміністрація почала все брати в свої руки, формально лишаючи чинним попередній устрій. Ігноруючи гетьмана, цар сам почав призначати полковників, як правило, з неукраїнців: Толстих, Милорадовичів, Марковичів. Вони вносили безладдя в управління, не знаючи місцевих звичаїв і порядків, деморалізували старшинську

верству, дискредитували її в очах народу. Та й стиль керівництва в Україні після Мазепи змінився. Замість сміливості й рішучості політиків доби Богдана Хмельницького прийшло пристосовництво провідників, що сформувалися за доби Руїни. Вони дбали про обмежені й прагматичні цілі: утримувати задовільні стосунки з царським урядом і зміцнювати свої привілеї та маєтності.

Одним із нових способів знекровлення України було систематичне ослаблення її людського потенціалу. Козаків десятками тисяч посилали на «каналські роботи», на будівництво Петербурга та укріплених ліній на Кавказі, в походи на Персію. Там козаки — військова еліта нації — масово гинули. Так започатковувалася традиційна московська політика знищення українців як народу:

*І далеко
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові,
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будувати,
Як плакала за дітками
Старенькая мати,
Як діточки на Орелі
Лінію копали
І як у тій Фінляндії
В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Неповинно гине.*

Т. Шевченко

Для вирішення державних проблем гетьману Скоропадському часто доводилося їздити до Москви або до Петербурга. Навесні 1722 року, виїхавши в чергову таку подорож, він несподівано отримав царський указ про заведення цілком нової установи — Малоросійської колегії, яка фактично позбавляла гетьмана й тієї невеликої

влади, яку він мав. До українського народу було видано грамоту з демагогічним твердженням, що колегія засновується для «того, щоб український народ ні від кого не був обтяжений: ані неправими судами, ані утисками старшини». Колегія складалася з шести російських штаб-офіцерів і прокурора. Очолював її бригадир Вельямінов. Усіх членів колегії призначав цар. У цивільних справах вона підпорядковувалася Сенату, у військових — командувачу російських військ в Україні. Даремно старий гетьман доводив Петрові I, що це — брутальне порушення всіх договорів, укладених Україною з Москвою. Цар холодно відповів, що справу зроблено і ця реформа не суперечить статтям Богдана Хмельницького. Такого не зміг пережити навіть терплячий Скоропадський. Повернувшись від царя, він помер у Глухові 3 липня 1722 року. Поховано його з великою пишнотою у фамільному Гамаліївському Харлампіївському монастирі поблизу Глухова. Як зазначав Олександр Оглоблин, «ім'я і пам'ять Скоропадського завжди залишалися чистими в колах української мазепинської еміграції. Коли гетьман Пилип Орлик довідався про смерть Скоропадського, він записав у своєму щоденнику: «Нехай душа його на віки вічні живе в радостях Господніх! Колись це був великий і любий мій приятель»¹⁰.

Через декілька днів після похорону Івана Скоропадського старшина вислала до царя прохання про вибір нового гетьмана. А тим часом наказним гетьманом став чернігівський полковник **Павло Полуботок**, чоловік рішучий і твердий, оборонець автономії України і прав національної еліти. Він очолив Генеральну військову канцелярію. Але одночасно до Глухова прибув бригадир Вельямінов і сформував Малоросійську колегію. Створилося своєрідне двовладдя. Між двома вищими урядовими органами одразу ж почалися чвари й непорозуміння. Як тільки Вельямінов почав приймати скарги й посилати накази Генеральній військовій канцелярії, Полуботок запротестував і добився сенатського розпорядження Вельямінову провадити свою діяльність у порозумінні з вищими

¹⁰ Оглоблин О. Гетьман Мазепа та його доба // Україна. — 1992. — № 19. — С. 22.

Наказний гетьман
Павло Полуботок

інстанціями Гетьманщини. У відповідь на це Вельямінов, придивившись свіжим оком до порядків в Україні, подав Петру I проект різних змін в адміністрації, суді й фінансах. На початку 1723 року цар затвердив більшість пунктів вельяміновського проекту, передавши всі фінанси Гетьманщини фактично до відання Малоросійської колегії. Вже 1724 року Вельямінов з гордістю доповідав, що за його правління грошові надходження до імперського скарбу з України підвищилися на 600 відсотків (!).

Але Павло Полуботок не складав зброї і раз у раз нагадував цареві про необхідність вибору гетьмана, на що

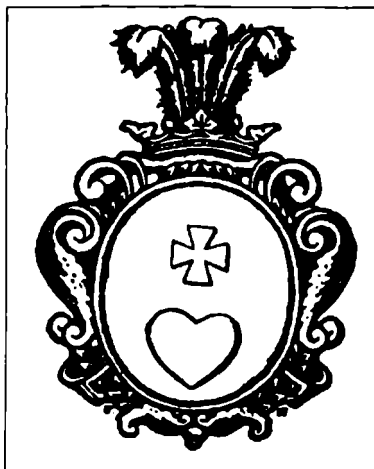
Петро I зрештою відповів, що «всем ведомо, что с Богдана Хмельницкого до Скоропадского все гетманы явились изменниками, от чего много потерпело государство Русское, особенно Малороссия, и потому надобно приискать в гетманы верного и надежного человека, а пока такой найдется, определено правительством, которому надлежит повиноваться и не докучать насчет гетманского выбора»¹¹. Між Полуботком і Вельяміновим не раз траплялися гострі зіткнення і сварки. Полуботок посилався на свій сан наказного гетьмана, який за ним визнав сам цар. Вельямінов на це казав: «Я бригадир и президент, а ты что такое передо мною? Ничто! Вот я вас согну так, что и другие треснут. Государь указал переменить ваши давнины и поступать с вами по-новому!» Коли Полуботок вказав бригадиру на непристойність його вихваток під час чи-

¹¹ Костомаров Н. Павел Полуботок // Исторические произведения. Автобиография. — К.: Либідь, 1989. — С. 410.

таньня указу, Вельямінов закричав:
«Я вам указ!»¹²

Зрештою мудрий Полуботок вирішив провести реформи, в результаті яких Вельямінов і Малоросійська колегія втратили б ґрунт для своїх претензій на управління Гетьманщиною. Він реформував суди, Генеральний суд зробив колегіальним, установив строгий порядок проходження справ і апеляцій, боровся із зловживаннями судів і старшини. Малоросійська колегія почала втрачати ореол захисника простого народу проти старшинських здирств. Саме це найбільше обурило царя. Він викликав до Петербурга наказного гетьмана Полуботка з групою генеральних старшин і там ув'язнив їх у Петропавловській фортеці.

Герб Павла Полуботка

*Із города із Глухова
Полки виступали
З заступами на лінію,
А мене послали
На столицю з козаками
Наказним гетьманом!
О Боже наш милосердний!
О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями,*

¹² Там само. — С. 411.

*Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодом замучив
У кайданах. — Царю! Царю!
І Бог не розлучить
Нас з тобою. Кайданами
Скований зо мною
Навік-віки.*

Т. Шевченко

Після ув'язнення Павла Полуботка цар арештував в Україні його однодумців, у тому числі й майбутнього гетьмана Данила Апостола. Павло Полуботок помер у Петропавловській фортеці 29 грудня 1724 року (за новим стилем). Там же померли переяславський полковник Карпека і реєнт Генеральної військової канцелярії Дмитро Володковський. Решту старшини від Сибіру врятувала нагла смерть Петра I на початку 1725 року.

Після розгрому полуботківців у Глухові вже цілком самовладно правила Малоросійська колегія. Полтавський полковник Іван Левенець, глухівський сотник Іван Мануйлович та Федір Гречаний, котрих поставлено було на чолі Генеральної військової канцелярії, зробилися зовсім слухняними і дбали про дріб'язкові приватні й матеріальні справи.

Несподівано ревним захисником автономних прав Гетьманщини став їхній колишній найбільший гонитель — «светлейший князь» Олександр Меншиков. Президент Малоросійської колегії Вельямінов дуже високо піднісся і мав необережність посваритися зі всесильним правителем. З ініціативи Вельямінова на всіх власників приватних маєтків Лівобережжя було накладено величезні податки. А це вдарило по кишені Меншикова, котрий володів значними латифундіями на Стародубщині. Тож 1727 року, коли померла імператриця Катерина I і на трон посадили малолітнього Петра II,

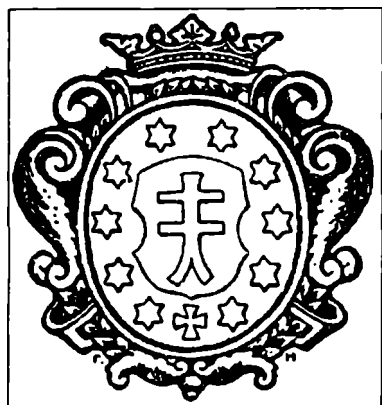

Меншиков, зробившись фактично регентом, напеліг у «Верховній таємній раді» на необхідності полегшень для України. Мова йшла про скасування всіх податків, накладених Малоросійською колегією, залишивши тільки ті, які належало збирати згідно з «пунктами Богдана Хмельницького». Справа була не тільки в суто шкурних інтересах Меншикова, а й у майбутній війні з Туреччиною, яку вже тоді запланували. Тому й постала необхідність заспокоїти українців і прихилити їх до російського престолу. Ненависного Вельямінова відкликали до Петербурга, Малоросійську колегію скасували, москалям заборонили купувати землю в Україні, а всі українські справи із Сенату передали до Колегії закордонних справ, як зносини з іноземною державою. Нарешті, 20 червня 1727 року до Глухова вислали таємного радника Наумова для проведення вибору нового гетьмана і генеральної старшини.

Гетьман Данило Апостол

Згідно з царським указом до Глухова з'їхалася козацька старшина — генеральна, полкова, сотенна, отамани міст і містечок. Під час попередніх нарад ухвалено кандидатуру 70-річного полковника миргородського **Данила Апостола**. На свято Покрова Пресвятої Богородиці удосвіта пострілом із трьох гармат глухівської фортеці було подано сигнал підготовки до Генеральної ради. Всі козацькі полки зі зброєю пішо вишикувалися в чотири лави на Радному майдані навколо Миколаївської церкви. Перед північними дверима храму стояли духовні особи — архієпископ Київський Варлаам Ванатович, єпископ Чернігівський Іродіон Жураковський, п'ять архімандритів та інші. Перед ними на столі, вкритому червоним сукном, поклали царську грамоту. В супроводі військової музики принесли державні клейноди — печатку, булаву, велику хоругву, значок і бунчук. У кареті

Герб Данила Апостола

приїхали «міністр пан Наумов разом з електором паном полковником миргородським». Прочитавши царську грамоту, Наумов спитав, кого хочуть гетьманом. «І коли всі одногolosно вигукнули, даючи вотум на полковника миргородського Данила Апостола, він, пан міністр, ступивши зі столу, вручив нововибраному гетьману клейноди військові — печатку і булаву. І знаменами військовими його покрили, і крикнули всі сильно (...) І вдарили по всіх полках на котлах, і на трубах віват заграли. І як з дрібного оружжя по всіх полках випалили, так і з армат міських огонь давали. І так новообраний гетьман Данило Апостол дякував усьому війську, на всі сторони кланяючись, і пішов у церкву святого Миколи на службу Божу і всі за ним, на елекції що були присутні, старшини, перші особи духовні і світські. По службі Божій, і по молебні, і по присязі, коли йшов новообраний гетьман до дому гетьманського, віддавали йому честь від усіх полків боєм на котлах і гранням музики військової, а перед ним несено булаву за звичаєм, і за ним несено знамена військової, хоругву, знак і бунчук гетьманський. І так цілий день вся старшина в домі гетьманським приймована була, і з гармат на тріумф стріляли»¹³.

Обрання гетьмана викликало величезну радість не лише в тодішній Гетьманщині. На Правобережжі польські землевласники з переляку перестали стягувати податки зі своїх селян, а деякі навіть виїхали вглиб Польщі. Запорожці, котрі переселилися до турецьких земель, зібралися вертатися в Україну.

Данило Апостол був одним з найвизначніших політиків XVIII століття, котрий не тільки вірив у можливість вибороти державність

¹³ Чернігівський літопис: неопубліковані сторінки / Публікація Олени Апанович // Наука і культура: Україна. — К., 1989. — Вип. 23. — С. 221.

України, а й активно ту державу розбудовував. На відміну від Павла Полуботка, він не забруднив своїх рук здирством і кривдою народу. Свого часу полковник Апостол мав певні суперечності з гетьманом Мазепою. Але при цьому він належав до тієї групи старшин, яка була втаємничена в плани українсько-шведського союзу. Від того союзу Апостол відстав після розгрому Батурина, зневірившись у справі, яка так невдало розпочалася. Після полтавської катастрофи 1709 року Данило Апостол, як і Іван Скоропадський, намагався врятувати все, що ще можна було відстояти перед наступом московського централізму.

Одразу ж після обрання новий гетьман енергійно взявся за реставрацію автономних прав України. Він поїхав до Москви на коронацію малолітнього імператора Петра II і тут подав петицію про повернення давніх прав, згідно з Березневими статтями Богдана Хмельницького. На цю петицію була дана відповідь у 28 пунктах, відома в історії як «Рішительні пункти». Цей документ до самого кінця Гетьманщини служив фактично її конституцією. Головні з цих пунктів були такими: гетьман не мав права вести дипломатичні зносини з іноземними державами; у військовому відношенні гетьман підлягав російському генерал-фельдмаршалу; кількість найманого війська обмежувалася трьома полками; кандидатів на посади полковників і генеральної старшини обирали в Україні, але затверджувати їх мав імператор. Нижча старшина також була виборною, але затверджував її гетьман. Судову владу очолював Генеральний суд як вища апеляційна інстанція під головуванням гетьмана; він складався із шести членів: трьох українців і трьох росіян. Україна отримала значні полегшення в торгівлі, особливо в закордонній.

«Рішительні пункти» обмежували суверенітет гетьманської держави, але мали й велике позитивне значення, оскільки свавілля всесильних колись царських намісників заміняли системою правових норм. Проте Москва не могла лишити гетьмана зовсім без свого нагляду. Таємний радник Наумов залишився в Глухові в ранзі міністра-резидента при гетьмані. Але через декілька місяців із

Петербургу надійшла вказівка іменуватися йому скромніше: як і перед тим — просто таємним радником, бо «при гетмане царю держать министра не пристало».

Повернувшись з Москви, Данило Апостол призначив нову генеральну і полкову старшину. Важливі посади дістали колишні мазепинці, що яскраво виявило політичні симпатії нового гетьмана. Так, корсунський полковник Андрій Кандиба став генеральним суддею, Яким Горленко — генеральним хорунжим; генеральним обозним призначено Якова Лизогуба, генеральним писарем — Михайла Турковського, генеральним бунчужним — Івана Борозну. Глухівський сотник Іван Мануйлович дістав уряд генерального осавула, «перескочивши» через кілька службових щаблів. Враховуючи наполягання російського уряду, було призначено два генеральних підскарбії — росіянина Івана Мякініна і родича Анастасії Скоропадської Андрія Марковича. Гетьман висував людей освічених та інтелігентних: полковником гадяцьким поставлено Григорія Грабянку, відомого козацького літописця; полковником лубенським зроблено гетьманового сина Петра, людину широкої європейської освіти, котрий залишив мемуари французькою мовою. Кадрова політика гетьмана полягала в заміщенні всіх державних постів українцями. Однією з його політичних перемог було повернення під гетьманську юрисдикцію Києва, яким до того правив російський губернатор.

Головну увагу Данило Апостол зосередив на піднесенні економіки України, поліпшенні соціально-економічних умов. Йому вперше вдалося скласти державний бюджет із річною сумою витрат 144 тисячі рублів. Прибуткова частина бюджету формувалася за рахунок евекти, тобто мита на експорт з України. Особливо ретельно гетьман обстоював інтереси української торгівлі від конкуренції російських купців і тиску імперської адміністрації. 1728 року в Глухові навіть відбулося зібрання українського купецтва, яке зажадало від російського уряду не чинити перепон українському експорту.

Оскільки між 1729 та 1731 роками вичерпався фонд рангових та громадських земель, Данило Апостол наказав провести генеральне слідство про маєтності, в результаті чого частину рангових маєтно-

стей вдалося повернути державі. До речі, сам гетьман був крупним підприємцем. Він зразково вів свої численні господарства, значну гуртову експортну торгівлю, колонізував пустопорожні землі. На відміну від Івана Мазепи, Данило Апостол вважав опорою української державності не шляхетство й великих землевласників, а купецько-старшинську верству, тобто буржуазію.

Де ж містилася в Глухові гетьманська резиденція? Вона займала південно-східну частину фортеці. У складі гетьманського двору була домова мурована церква св. Анастасії (вона ще називалася Трьох-Анастасіївською), збудована у 1717 році. Резиденція займала цілий квартал, оточений частоколом. Усередині кварталу будівлі групувалися навколо трьох внутрішніх дворів. Церква стояла в центрі. Будинки гетьманської резиденції були влаштовані дуже просто, в старих українських традиціях: соснові рублені хати великих розмірів мали розвинені ганки і галереї. Склалися хати, як правило, із світлиці й кімнати. Гетьман Іван Скоропадський і гетьманша Анастасія мали свої окремі будинки. Окрім них, на подвір'ї були хати для челяді, комори, кухні, льодовні, нужники, погребі і кілька кам'яниць для зберігання зброї, грошей та інших цінностей. Дахи всіх цих будівель укривалися дерев'яними дошками.

Після обрання гетьманом Данила Апостола 1727 року стара гетьманська резиденція була трохи перебудована: з'явилася кам'яниця і декілька нових будинків адміністративного призначення: «светлиця с комнатою, где помещалась Генеральная канцелярия, светлиця крестовая». У межах фортеці були також садиби інших урядових установ — Генеральної скарбової канцелярії, Рахункової комісії, садиби представників вищої адміністрації.

Стара (1717 р.) й нова
Трьох-Анастасіївські церкви.
Фото 1894 р.

Данило Апостол помер 17 січня 1734 року в Глухові. Поховали його у фамільній Спасо-Преображенській церкві в селі Великі Сорочинці. Шестилітнє гетьманування Данила Апостола, перейняте духом оборони автономних прав України, незважаючи на часткові невдачі, дуже підбадьорило український народ, піднесло його настрій і матеріальний добробут після двох страшних десятиліть терору. Водночас вдалося зміцнити авторитет гетьманської влади й добитися значних успіхів у царині державного будівництва.

Та успіхи ці не могли бути тривкими. Російська імператриця Анна Іоанівна заборонила вибори нового гетьмана, встановивши натомість у Глухові «Правління гетьманського уряду», що складалося із шести осіб: трьох росіян — князів Шаховського і Барятинського, полковника Гур'єва і трьох українців — генерального судді Михайла Забіли, генерального осавула Федора Лисенка і генерального підскарб'я Андрія Марковича. Формально вони були рівними, проте фактичним правителем зробився князь Шаховської. Офіційно «Правлінню» наказувалося урядувати на основі «Рішительних пунктів» Данила Апостола, проте Шаховської дістав від імператриці секретну інструкцію щодо проведення русифікації України. В ній передбачалися навіть такі заходи, як заохочення мішаних шлюбів і недопущення шлюбів, політично небажаних, які б скріплювали зв'язки лівобережної старшини із шляхтою Правобережжя, Смоленщини й Білорусі. Російських урядовців також зобов'язали розпускати по Україні чутки про некомпетентність і корумпованість колишньої гетьманської адміністрації, щоб відохотити українців від змагань за поновлення гетьманства.

Як і за петрівських часів, російська влада почала відверто нехтувати правами України. Навіть окремі російські генерали дозволяли собі різні самоуправства щодо української еліти. Показовою в цьому плані була дріб'язкова суперечка за маєтності між сусідам — генералом Мініхом і синами генерального підскарб'я Андрія Марковича. За наказом Мініха Генеральний суд оштрафував братів і вислав їх як простих козаків на земляні роботи. Та зухвалому німцеві цього здалося замало. Тож пройжджаючи через Глухів, він увірвав-

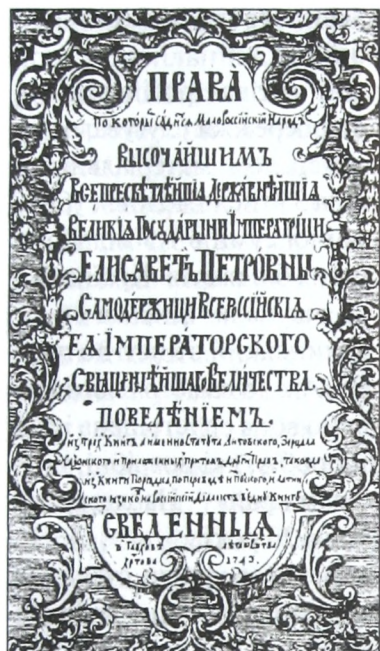
ся до будівлі Генерального суду й публічно «вилаяв по-московськи» і самих суддів, і українські закони, і високий суд.

Найбільшого лиха й спустошення Україні завдала російсько-турецька війна 1735—1739 років, під час якої Лівобережжя слугувало головним плацдармом для армій і єдиним джерелом матеріальних і людських ресурсів. У цій війні Україна втратила 35 тисяч чоловік убитими, а матеріальні збитки сягнули астрономічної суми в 1,5 мільйона рублів, що становило понад 10 річних державних бюджетів. Країна була остаточно знекровлена й економіка знову підупала. Війська стали небоєздатними. Навіть російський міністр Волинський в листі до правителя імперії Бірона змушений був визнати: «Аж до самого свого виїзду на Україну я навіть не уявляв собі, як сильно вона спустошена і яка маса народу загинула (...) не залишилося хліборобів, які потрібні, щоб засіяти хоча б стільки хліба, аби прогледувати сам край»¹⁴. Наслідки цієї розрухи Україна відчувала потім ще впродовж 20 років.

Єдиним досягненням «Правління гетьманського уряду» стало завершення кодифікації українського права, розпочатої ще за Івана Скоропадського. Загалом юридична система Гетьманщини на початку XVIII століття була в хаотичному стані. За офіційний кодекс уважали Литовський статут, складений у XVI столітті. Паралельно діяло німецьке, або магдебурзьке право, а в полкових і сотенних судах керувалися звичаєвим правом. Гетьман Данило Апостол 13 липня 1730 року видав «Інструкцію малоросійським судам», що встановлювала порядок судочинства. 1734 року з'явився перший підручник права — «Процес краткий, або Аксес». Він широко уживався в судах, хоча й не був офіційно затверджений. Спочатку в Москві, а потім у Глухові працювала комісія з 18 найкращих українських правників, яка 1743 року завершила кодекс під назвою «Права, по которим судиться малоросійський народ».

Краща доба в Україні розпочалася зі вступом на престол імператриці Єлизавети Петрівни, котра мала своїм фактичним чолові-

¹⁴ Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — Т. 2. — С. 193.

Титульний аркуш праці
«Права, по котрим судиться
малоросійський народ»
1743 р.

ком українця з-під Козельця Олексу Розумовського. 1744 року цариця поїхала на прощу до Києва. Українська старшина гарно приймала її у Києві і двічі — у Глухові. Висловлювалися прохання поновити гетьманство. 1745 року з Глухова до Петербурга відбула спеціальна старшинська делегація з метою домогтися дозволу на обрання гетьмана. Імператриця Єлизавета приязно ставилася до українців та їхніх домагань, проте гетьмана обирати поки що не дозволила з огляду на те, що її кандидатові, молодшому братові Олекси Розумовського, було лише 16 років. Тим часом із Гетьманщини вивели російські війська, поступово ліквідували «Правління», дозволили вільний торг збіжжям, відновили скасовану раніше Київську митрополію. 1747 року в Україні проголошено царську грамоту про вибір гетьмана — «О бытии в Малороссии гетману по прежним правам и обыкновениям». А тим часом юного кандидата Кирила Розумовського відправили навчатися за кордон у супроводі ад'юнкта Академії наук Григорія Теплова. Він учився в Німеччині (Берлін і Геттінген) Франції та Італії. У віці 18 років, повернувшись з-за кордону, став президентом Академії наук.

Нарешті 1749 року «справи малоросійські» знову віддали до Державної колегії іноземних справ, а в усі козацькі полки послали грамоту про обрання гетьмана вільними голосами. В лютому 1750 року до Глухова приїхав з грамотою імператриці граф Іван Гендриков. 22 лютого (за іншими відомостями — 17 лютого) на Радному майдані навколо Миколаївської церкви зібралися, окрім козаків і

старшини, представники духовенства і світських станів України. Вони обрали гетьманом Кирила Розумовського. До Петербурга з документами одразу ж послали депутацію у складі генеральних старшин: бунчужного Дем'яна Оболонського, ніжинського полковника Семена Кочубея, бунчукового товариша Іллі Журмана. 24 квітня імператриця прийняла їх і затвердила гетьмана, прирівнявши його звання до генерал-фельдмаршала. 23 червня гетьман вступив у правління і до свого приїзду в Глухів доручив очолювати Генеральну військову канцелярію судді Лисенку, підскарбію Скоропадському, осавулові Валієвичу, а Генеральний суд — судді Горленку, хорунжому Ханенку, бунчужному Оболонському. 29 червня 1751 року Кирило Розумовський урочисто в'їхав у столичний Глухів. 1 липня на Радному майдані зібралися всі козацькі полки, генеральна старшина, духовенство й міщани. Прочитали грамоту імператриці, гетьману вручили військові й національні клейноди з численними церемоніями та артилерійським салютом. Після закінчення церемонії в Миколаївській церкві відслужено літургію і подячний молебень. Одночасно оголосили, що столиця і всі урядові установи переводяться до Батурина, який тоді ще лежав пустою. Однак цей намір гетьмана і Єлизавети Петрівни не здійснився, і столиця й надалі лишилася в Глухові.

1752 року гетьман об'їхав всі міста Гетьманщини. Скрізь його приймали з великим ентузіазмом. За визначенням історика Ореста Субтельного, «за Розумовського Гетьманщина переживала золоту осінь своєї автономії». Гетьман був людиною доброю і приязною. Призвичаївшись до петербурзького двору, зберіг проте любов до України, до української мови, музики, мистецтва, побуту. Сам добре грав на бандурі, співав. Один із глухівських поетів, Опанас Лобисевич, присвятив гетьману як тонкому знавцеві української мови український переклад «Еклог» Вергілія. Розумовський дбав, як умів, про інтереси краю, використовуючи зв'язки при дворі й прихильність імператриці. Йому вдалося знову підпорядкувати своєму регіменту Київ, а також Запорозьку Січ. Проте у фінансових справах йому не повелося. Царський уряд не відмовився від

жорсткого контролю за українським державним скарбом і не погодився, щоб гетьманська скарбниця поповнювалася за рахунок митних зборів — індукти та евекти. 1755 року було скасовано внутрішні митні збори й різні докучливі податки, встановлено вільну безмитну торгівлю між Україною і Росією, від чого гетьманська скарбниця зазнала відчутних втрат. Як би добре не ставилася до українців імператриця Єлизавета Петрівна, вона дозволяла їм діяти лише в певних, чітко окреслених межах. Тому гетьманові й було заборонено, приміром, установлювати дипломатичні стосунки з європейськими державами, розподіляти землі. Не вдалося Розумовському уникнути участі у війнах Росії, які до українських інтересів не мали жодного стосунку. Довелося посилати козацькі полки і селян-погоничів на Семилітню війну з Прусією. Там загинуло чимало українців.

Кирило Розумовський був реформатором на європейський кшталт. Розуміючи, що суспільство Гетьманщини стало надто складним і диференційованим, щоб старшина могла нероздільно виконувати функції військові, адміністративні й судові, він починає готувати реформу судочинства й новий адміністративно-територіальний поділ. Модернізація козацького війська полягала в заведенні одностроїв, регулярної муштри, удосконаленні організації артилерії. Як людина доби Просвітництва та учень знаменитого математика Леонарда Ейлера, гетьман розумів необхідність освіти, тому планував провести реформу, щоб охопити початковою освітою всіх козацьких синів. Був навіть проект заснування університету в Батурині.

За Розумовського козацька старшина здобула найбільше прав і перетворилася фактично на аристократичний стан. З тих часів входить в ужиток термін «шляхетство» або «малоросійське шляхетство» для означення правлячої верстви. Оскільки гетьман часто і подовгу жив у Петербурзі, Україною від його імені правила старшинська верхівка, а саме — генеральні: обозний Семен Кочубей, підскарбій Михайло Скоропадський, писар Андрій Безбородко, осавул Петро Валькевич і хорунжий Микола Ханенко. Старшина намагається тепер закріпити не тільки своє економічне посідання,

а й політичні права. Стають звичними старшинські з'їзди у Глухові для вирішення найважливіших державних справ, які поступово переростають у шляхетський парламент. На одному з його засідань було виголошено промову «О поправленіі состоянія Малоросіі», яка потім ходила в списках по цілій Гетьманщині. З цієї промови видно, що суспільним ідеалом вважався конституційно-парламентський устрій козацької держави з політичним домінуванням старшини й повним упокоренням «посполитих», тобто селян.

У 1760 році була завершена реформа судової системи, концепцію якої розробив ще 1750 року видатний український правник бунчуковий товариш Федір Чуйкевич у праці «Суд і розправа в правах малоросійських», присвяченій гетьману Розумовському. Гетьманщину поділили на 20 судових повітів. Суди чітко розмежували на земські, підкоморські й гродські, замість полкових. Суддів обирали з місцевого шляхетства. Генеральний суд став колегіальним органом, оскільки в ньому дістали право засідати виборні депутати від 10 полків. Внаслідок цієї реформи суд відокремили від адміністрації.

1761 року померла цариця Єлизавета, царювання якої в Україні завжди згадували добрим словом. Її спадкоємця Петра III скинули з престолу й убили внаслідок змови, активними учасниками якої виступили брати Олекса й Кирило Розумовські. З їхньою активною участю 1762 року імператрицею проголошено Катерину II.

Гетьман повертається з Петербурга до Глухова й починає активну політичну діяльність самостійницького спрямування. 1763 року він збирає шляхту до Глухова на раду, яка спершу обговорила реформу судочинства, а далі — проблему занепаду політичних прав України. Делегати ухвалили надіслати до Петербурга петицію про повернення всіх вольностей і створення в Гетьманщині шляхетського сейму (парламенту). При цьому посилялися на те, що Україна є окремою державою, пов'язаною з Росією тільки договором і особою монарха. Мабуть, щоб ослабити навіть цей зв'язок, у Розумовського виникла ідея зробити гетьманство спадковим у його роду. Така самостійницька програма в Україні не висловлювалася з мазепинських часів. Тож не дивно, що ідея спадкового гетьманства

спершу не знайшла підтримки в Україні. Старшини, зібрані з усіх полків для підписання відповідного подання імператриці, потроху розбіглися з Глухова. Тоді підписи почали збирати на місцях. Зрештою полкова старшина таки підписала цю петицію, а обережніша генеральна — ні.

У Петербурзі всі ці події викликали великий переляк. Командири російських гарнізонів з України доносили «о необыкновенных собраниях и движениях чинов здешних, подозреваемых в неизвестном намерении». Переляк імперської влади був таким великим, що всі російські війська в Україні привели в бойову готовність, на бастіони фортець виставили артилерію, а українську «генеральну армату» взяли під особливий контроль. На ім'я імператриці була подана доповідна записка проти гетьмана «О неурядках в Малороссии», написана його найближчим радником Григорієм Тепловим. Це якнайкраще відповідало планам Катерини II, яка заповзлася проводити політику строгої централізації. За її словами, «Малороссия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которые правятся согласно подаренным им привилегиям; нарушают эти привилегии сразу было бы неудобно; но нельзя же считать эти провинции чужими и обращаться с ними, как с иностранными, это была бы явная глупость. Эти провинции (...) нужно легкими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали смотреть, как волки в лесу».

Тож Кирила Розумовського викликали до Петербурга й примусили зректися гетьманства. Про це імператриця повідомила підданців указом від 10 листопада 1764 року. Вона досягла свого — «чтобы век и имя гетманов исчезло, не токмо бы персона какая была произведена в оное достоинство». Кирило Розумовський як компенсацію одержав підтвердження на звання генерал-фельдмаршала, величезні маєтності й солідну пенсію. Відставний гетьман прожив ще майже 40 років, зовсім не втручаючись у політику, помер і похований 1803 року в Батурині.

Культурний поступ

Глухів у XVIII столітті перетворився не тільки на адміністративний, а й на культурний центр України, що міг конкурувати із самим Києвом. Причому, на відміну від поліфонічності й культурної багатоманітності Києва, Глухів представляє Україну світську й аристократичну.

Найзначнішим слід вважати внесок Генеральної військової канцелярії, з урядовців якої вийшло чимало державних і культурних діячів. Фактично, це був центр підготовки нової української еліти, що стояла на світських позиціях, опановувала державницьке мислення і мистецтво державного управління. Багато дітей козацької старшини розпочинали тут свою кар'єру на посадах військових канцеляристів. Перед тим вони отримували ґрунтовну освіту, як правило, в Києво-Могилянській академії та набували певного стажу роботи у полкових і сотенних канцеляріях. Для вишколу канцеляристів у Глухові був навіть спеціальний «канцелярський курінь». На думку авторитетного історика Омеляна Прицака, стан військових канцеляристів у Глухові став у XVIII столітті носієм історичної пам'яті й державницької свідомості українського народу. Саме в цьому середовищі виник феномен «козацької історіографії», пов'язаний із реалізацією доконечної потреби створення нецерковної, світської історії України.

У Генеральній військовій канцелярії, яка завжди протистояла петербурзькій адміністрації, отримували певну інтелектуальну форму самостійницькі прагнення української провідної верстви, що можна вважати початком новітнього етапу розвитку української визвольної ідеї. З цим пов'язане переосмислення багатьох сторінок нашої історії на шляху від досить лояльних інтенцій в «Діаріуші» Миколи Ханенка до відверто самостійницького «Разговора Великої Росії с Малоросією» Семена Дівовича.

Цікавим інтелектуальним феноменом є мемуарна література козацької старшини. Внук правобережного гетьмана Михайла Ханенка генеральний канцелярист (згодом — генеральний хорунжий)

Микола Ханенко (1691–1760) написав два твори мемуаристики: «Діаріуш, ілі Журнал» (записи першої половини 1722 року) та «Щоденник генерального хорунжого Миколи Ханенка» із записами за 1727–1731, 1742–1753 роки. Перерва в щоденнику пояснюється тим, що М. Ханенко разом із Павлом Полуботком був затягнений до Петербурга, ув'язнений у Петропавлівській фортеці й відпущений у Глухів лише 1727 року. «Діаріуш» і «Щоденник» не тільки безцінні історичні джерела про життя Гетьманщини, у тому числі й розвиток культури і освіти, а й виразно малюють спосіб думання тодішньої української еліти. Історик і політолог Дмитро Донцов навіть ставить «Діаріуш» в ряд таких визначних творів, як «Патерик Печерський», «Ізмарагд», «Ізборник Святослава» та козацькі літописи — як свідчення «тих епох, коли ми жили повним національним життям і коли націю представляла, як це нормально в кожній суспільності, правляча каста». За Дмитром Донцовим, основна прикмета цієї касты, що так яскраво виявилася в мемуаристиці — жадоба влади і відчуття права на владу. «Сильно закорінене жило почуття влади в козацькій старшині. В памфлеті гетьманців на слобожан перші жорстоко сміються з верстви, не маючої цієї жадоби панування, прозивають їх жабалухами, пастухами, наймитами, бабами з помелом, які вміють лише (...) розбігатися в страху перед напасником. Ця сама жадоба влади, яка виявлялась у стремлінні повернути стародавні козацькі вольности, дзвенить аж до кінця XVIII віку в наших історичних документах, в усяких заявах, наказах старшинської касты, починаючи від гетьманських універсалів, а кінчаючи наказами депутатів до катерининської комісії для вироблення нового «Уложенія», та сама жадоба влади дзвенить в «Діаріуші» і в літописах козацьких, кінчаючи «Історією Русов». Ця жадоба влади, це була та характеристична прикмета козацької старшини, яку завзято і вперто поборювали Петри і Катерини, над якою зупинялися з ненавистю і злобою царські намісники і яка заглухла і вмерла остаточно, мабуть, аж за Миколи І»¹⁵.

¹⁵ Донцов Д. Дух нашої давнини. — Дрогобич: Відродження, 1991. — С. 280.

Твір ще одного глухівського мемуариста, генерального підскарбія Якова Марковича знаменує вже занепад правлячої касті, перехід від «українських конкістадорів» до череватих «панів Халаявських». Свій 10-томний «Щоденник» Маркович (1696–1770) писав у Глухові та Сваркові. Починається він літописом за 1692–1715 роки, складеним тестем Марковича, наказним гетьманом Павлом Полуботком. «Щоденник» хронологічно охоплює понад 50 років і містить надзвичайно цінний історичний матеріал, що стосується духовного складу автора і його середовища. Тут подибуємо як суто аристократичні риси, так і занепад аристократизму: «благородне походження вимагає благородної душі», а безчесність члена аристократії викликає «тим більшу до нього погорду, бо слава предків, виховання, приклад доброго товариства, розмови мудрих і роздумування повинні шляхетного навчити розпізнавати добро і зло». І водночас відчуваються наслідки великої духовної руїни 1708–1709 років і післямазепинського «благоденствія», коли верхівка козацька журилася вже не «отчизною своєю», а маєтностями й грошима. Дмитро Донцов зазначав, що Яків Маркович є найхарактернішим представником цієї нової доби, оскільки «в його щоденнику дещо про походи, але більше про погоду (як в щоденнику останнього Романова), про хвороби і бесіди при столі ясно-вельможного. Причім описи тих гучних бесід кінчалися незмінною ремаркою: «попіяхом». Та традиція, назв'їм її ширше — традицією насолоди й вигідного життя, ніколи не стояла в осередку дум і стремлінь хмельничан, а навіть мазепинців. У покоління Марковичів, що прийшло по Полтаві, вже стає. А вже напевно стоїть та традиція вигоди в центрі життя того «малоросійського дворянства», в яке, — зложивши предківські шаблі до музеїв, — обернулася аристократія козацька в кінці XVIII віку і потім. Були це часи повного благоденствія, перекреслення минулого, коли то ціла верхівка наша засіла в тіні садків до багато вкритого стола багатого краю»¹⁶.

¹⁶ Там само. — С. 149.

У ті ж роки працював у Глухові український інтелектуал, який врятував честь еліти Гетьманщини й довів, що самостійницька думка не вмерла навіть серед цілком усім задоволених панів. Семен Дівович був перекладачем Генеральної військової канцелярії. 1762 року він «сочинил в честь, славу и защищение всей Малороссии» політичний діалог «Разговор Великороссии с Малороссией», де червоною ниткою проходить ідея окремої національної індивідуальності країни нашої, втіленої у високе поняття «отчизни», яке різко протиставляється і чужині, і особистим забаганкам окремих членів національної громади. Твір написано у формі діалогу двох держав, але діалогу нерівноправного, з грубими окриками Великоросії на кшталт:

*Знаешь ли, с кем говоришь, иль ты забываешь?
Ведь я Россия! Зачем меня пропускаешь (...)
Будто к другой России, не ко мне принадлежишь...*

Таке наставлення «співбесідників» відповідало тодішнім політичним реаліям. Україна цілком гідно відповідає на російські закиди:

*Что ты пугаешь меня? Я и сама храбрюсь.
Не тебе, Государю твоему поддалась (...)
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой общий повелитель.
А разность наша есть в приложенных именах.
Ты Великая, а я Мала, живем в смежных странах (...)
Так мы с тобою равны и одно составляем,
Одному, не двум государям присягаем —
Почему почитаю тебя равну себе»¹⁷.*

Семен Дівович доходить висновку про рівні права українського шляхетства й російського дворянства, усвідомлює себе представником окремого від росіян європейського народу, доводить, що Україна і Росія є окремими й цілком рівноправними державами, механічно об'єднаними лише особою єдиного монарха, що Україна і

¹⁷ Українська література XVIII ст. — К.: Наукова думка, 1983. — С. 394.

Росія мають кожна свою, цілком відмінну історію. Ці погляди були притаманні всій освіченій верстві Гетьманщини, що проявилось, зокрема в «Історії Русов» та численних писемних пам'ятках. Культивування подібної ментальності в Глухові готувало добрий ґрунт для подальшого відродження української національної ідеї.

Своєрідним розвитком таких інтелектуальних традицій стала філософія Якова Козельського (1726–1794), який з 1770 по 1778 рік служив членом Малоросійської колегії. Цей урядовець імперської адміністрації міг дозволити собі бути переконаним республіканцем. Стояв на позиціях «юридичного світогляду» на противагу теологічному, визнаючи, як і інші просвітники, «природне право» і святість «вроджених прав людини». Із західним лібералізмом ріднить Козельського і поділ людей на добродесних та порочних, і ототожнення себе з першими, а практично — з усім людством. До основних творів філософа належать «Арифметические предложения» (1764), «Механические предложения» (1765), «Философические предложения» (1768) та «Рассуждения двух индийцев Калана и Ибрагима о человеческом познании» (1788). До глухівського періоду його творчості належать переклади статей з «Енциклопедії» Дені Дідро.

Інтелектуальне середовище Глухова не обмежувалося цими іменами. З Глуховом пов'язана діяльність історика й письменника Федора Туманського, члена-кореспондента Імператорської Академії наук, який 1781 року зорганізував у Глухові першу на Лівобережній Україні книгарню. Туманський тісно співпрацював із славним видавцем Миколою Новіковим, налагодив надходження до Глухова літератури не тільки з Москви і Санкт-Петербурга, а й періодики з-за кордону, зокрема, газети з Амстердаму. Він прагнув організувати в Глухові філію Академії наук, розвинути шкільництво, проте це суперечило планам царського уряду й тому не здійснилося.

1790 року в Глухові засновано першу громадську книгозбірню. Користування книжками було платним. У Глухові у другій половині століття працювали вже згадуваний поет і перекладач Опанас Лобисевич, перекладач Іван Туманський, історик Петро Симоновський. Тут народився славетний митець Антон Лосенко

(1737–1773) — перший видатний маляр історичного жанру в Росії, директор Імператорської Академії мистецтв. У Глухові народилося чимало видатних українців: син гетьмана Кирила Розумовського Андрій, про якого ми розповімо в наступному розділі; син генерального писаря Андрія Безбородька Олександр (1747–1799) — майбутній міністр закордонних справ Російської імперії, державний канцлер і «світлейший князь», ініціатор створення славнозвісного ліцею в Ніжині; ботанік і фармаколог Григорій Соболевський (1741–1807), випускник Лейденського університету, вчитель Миколи Гоголя та Євгена Гребінки в ніжинському ліцеї (гімназії вищих наук); письменник і етнограф Іван Кульжинський (1803–1884); один з відомих дисидентів XVIII століття Іван Стрелевський, автор нелегального памфлету «За отечество умереть приятно», спрямованого проти деспотизму Катерини II і монархії взагалі.

У Глухові вперше почали вирощувати картоплю і багато інших сільськогосподарських культур, акліматизованих у нас у XVIII столітті. Влітку 1765 року до Глухова з Петербурга надіслали інструкцію про вирощування земляних яблук, тобто картоплі, а восени — 12 пудів насінневої картоплі. Її склали до казенного погребя, де вона майже вся взимку померзла. Навесні залишки картоплі роздали глухівцям, які посадили її подекуди на городах. Восени 1766 року було зібрано перший в Україні урожай картоплі. Відтоді вона широко розійшлася по краю.

Роль Глухова в розвитку музичної культури України й Росії неможливо переоцінити. У XVIII столітті це був без перебільшення один із провідних музичних центрів Європи. Коли виникла потреба в спеціалізованому навчальному закладі музичного профілю, перший з них зорганізували саме в Глухові, хоча, здавалося б, краща база для цього була в Києві, Чернігові чи Переяславі, де в Академії і колегіумах викладалися музичні дисципліни. 1729 роком дається указ про створення у Глухові співацької школи. 1730 року вона почала діяти, а 1732 року вже відбувся перший випуск слухачів. Спершу в школі був лише один регент. Згодом набрано цілий штат викладачів. А царським указом від 1 вересня 1738 року наказу-

валося побудувати для школи окремих будинок і знайти «угодного киевському и партесному пению мастера, приискать мастера гуслиста, бандуриста из малороссиян, которые довольно играть знали на гусях, на бандуре, на скрипце, и чтобы оные мастера на оных инструментах из показанных хлопцев семи человек обучали струнной музыке по ноте»¹⁸.

У школі постійно навчалися 20–30 учнів. Середній термін навчання складав 2 роки, але залежав від попереднього рівня музичної підготовки. Щороку 10 випускників направлялися до Придворного хору та оркестру в Петербург. У школі здобули музичну освіту багато діячів вітчизняної культури, зокрема бандурист Григорій Любисток, славетні композитори Дмитро Бортнянський та Максим Березовський. Існує версія, що тут деякий час навчався Григорій Сковорода — майбутній великий філософ.

Учні Глухівської співацької школи співали в хорі Миколаївської церкви, обов'язково відвідували хорові й симфонічні концерти, опери і балети при дворі гетьмана Розумовського. За 48 років плідної праці у школі підготовлено понад 300 музик, хористів, солістів і регентів для Придворної співацької капели у Петербурзі. Але не всі випускники школи їхали до Росії. Чимало їх залишалося й в Україні, підносячи серед загалу рівень музичної культури. З викладачів школи нам відоме прізвище регента Ф. Яворівського (Яворського), серед випускників — півчих А. Васильєва, Г. Данилова, Ю. Кричевського, П. Русановича, Брилецького і Новицького. Та справжню славу і школи, і Глухова складають його уродженці — композитори Максим Березовський і Дмитро Бортнянський.

Максим Березовський (1745–1777) вчився у Глухівській співацькій школі, потім — у Київській академії, одночасно співав у академічному хорі, керував ним і писав хорові твори. За добре поставлений голос і виняткові музичні здібності його взяли до Петербурзької придворної хорової капели. Він успішно виступав солістом у Петербурзькій італійській оперній трупі. В 1765–1774 роках удос-

¹⁸ *Вечерський В., Белашов В.* Глухів. — К.: Абрис, 2003. — С. 77.

коналював майстерність композиції в Болонській філармонічній академії, у видатного італійського теоретика музики Дж. Мартіні, і в 1771 році витримав іспит на звання композитора-академіка. Ім'я талановитого українського митця було вигравірувано золотими літерами на будинку Болонської філармонічної академії поруч з іменами видатних європейських музик, котрі одержали це почесне звання, зокрема, Моцарта. 1774 року Березовський повертається до Росії, плідно працює в різних жанрах хорової музики. Висока професійна техніка композиції гармонійно поєднувалася у нього з розробленням українських національних мелодій. Творчість Березовського, зокрема, крупної форми (духовні концерти) справила значний вплив на розвиток вітчизняного хорового мистецтва XVIII–XIX століть. Цей видатний композитор як людина тонкої, вразливої душі, не витримав брутального наставлення щодо себе в холодному чужому Петербурзі і в 32 роки вкоротив собі віку.

Щасливіше склалася доля Дмитра Бортнянського (1751–1825), який, маючи чудовий голос, трохи провчився у співацькій школі, а тоді потрапив прямо до Петербурзької придворної капели співаком, де навчався і теорії музики та брав участь у концертах і оперних спектаклях. Теорію музики він вивчав у відомого італійського композитора Б. Галуппі, котрий перебував на той час у Петербурзі. Протягом 10 років Бортнянський удосконалював своє мистецтво композиції в Італії, де були поставлені його опери: «Креонт» (1776, Венеція), «Алкід» (1778, Венеція), «Квінт Фабій» (1779, Модена). Повернувшись до Росії, Бортнянський працював капельмейстером при царському дворі в Гатчині та в Павловську, а в 1796 році його призначають директором вокальної музики, капельмейстером і правителем Петербурзької придворної хорової капели. Він створив ще три опери: «Свято сеньйора» (1786, Павловськ), «Сокіл» (1786, Гатчина), «Син-суперник» (1787, Павловськ), велику кількість духовних хорових концертів, творів для фортепіано, камерних інструментальних ансамблів, концертну симфонію, романси тощо.

Бортнянський виявив себе як видатний майстер, котрий поєднував досягнення європейської музики з національними особливо-

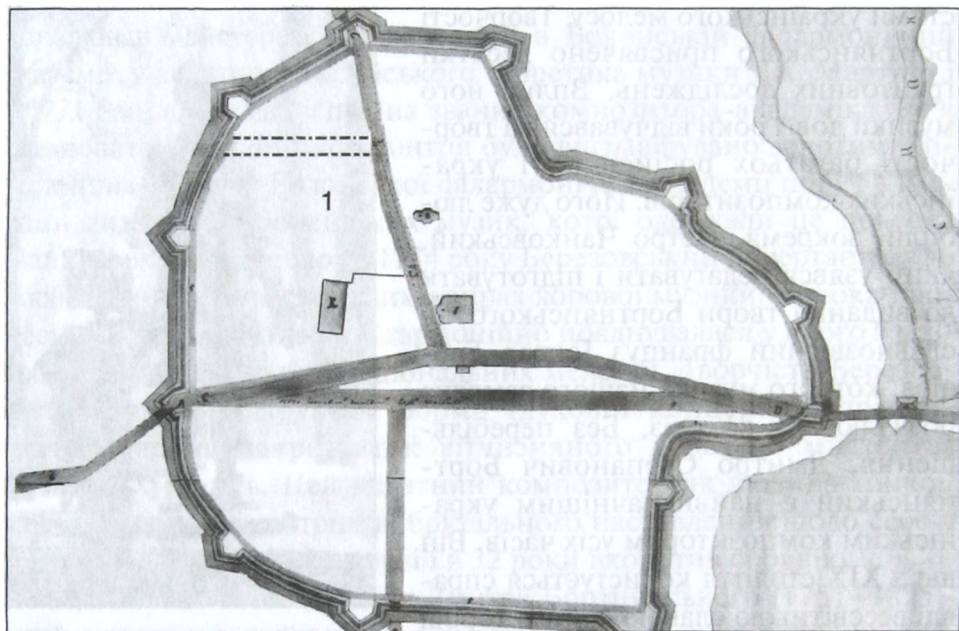

стями українського мелосу. Творчості Бортнянського присвячено десятки ґрунтовних досліджень. Вплив його музики довгі роки відчувався на творчості багатьох російських і українських композиторів. Його дуже любили, зокрема, Петро Чайковський, який узявся редагувати і підготувати до видання твори Бортнянського, та славнозвісний француз Гектор Берліоз, котрого музика нашого земляка розчулювала до сліз. Без перебільшення, Дмитро Степанович Бортнянський є найвизначнішим українським композитором усіх часів. Він ще з ХІХ століття користується справді всесвітньою славою, а його хорові твори входять до літургії в усіх православних церквах світу.

Пам'ятник Дмитру
Бортнянському в Глухові

Глухів був також і театральною столицею тодішньої України. 7 квітня 1730 року в будинку Івана Миклашевського відбулася перша вистава першого в Україні аматорського театру. А з приїздом до столиці гетьмана Кирила Розумовського тут з'явився професійний театр західного гатунку. Містився він на Веригині, при дворі гетьмана. Театр мав оперну, балетну і драматичну трупи, хор і оркестр. Ставили трагедії Есхіла, драми Шекспіра, комедії Мольєра, п'єси українських, російських та італійських авторів, балети «Алоїза», «Венера і Адоніс» та інші. Декорації готував придворний маляр Розумовського Григорій Стеценко, автор портретів багатьох представників роду Розумовських та численних ікон (зокрема у Козелецькому соборі Різдва Богородиці, збудованому Розумовськими). В оркестрі спершу грали переважно італійці, та згодом з'явилися українські музики — Ілля Колесничевський, Григорій Кореневський, Степан Мікушинський. Хорову капелу очолювали Корнелій Юзефович та

План Глухова після пожежі 1748 р.

Андрій Рачинський. Співаками були славетні Марко та Федір Полторацькі, Гаврило Головня, Гаврило Марцинкевич, Степан Котляревський, Тимофій Білоградський, тобто поспіль українці.

Славилася й музична бібліотека Розумовських, що налічувала понад 2300 творів оперної, симфонічної і камерної музики. Отже, музичні зацікавлення гетьманового сина Андрія Розумовського не були чимось випадковим, а високу музичну культуру йому прищепили саме у Глухові.

Ще на початку XVIII століття центр міста здавався гетьманським родинам малопритатним для спокійного проживання, тому гетьманша Анастасія Скоропадська спорудила собі заміську резиденцію у передмісті Білополівці. Там же 1733 року старий гетьман Данило Апостол освятив свої нові будинки. Тут він і помер наступного року. Відомо також про існування ще одного будинку Скоропадських — на Веригині. «Вихід за місто» правлячої еліти тривав і

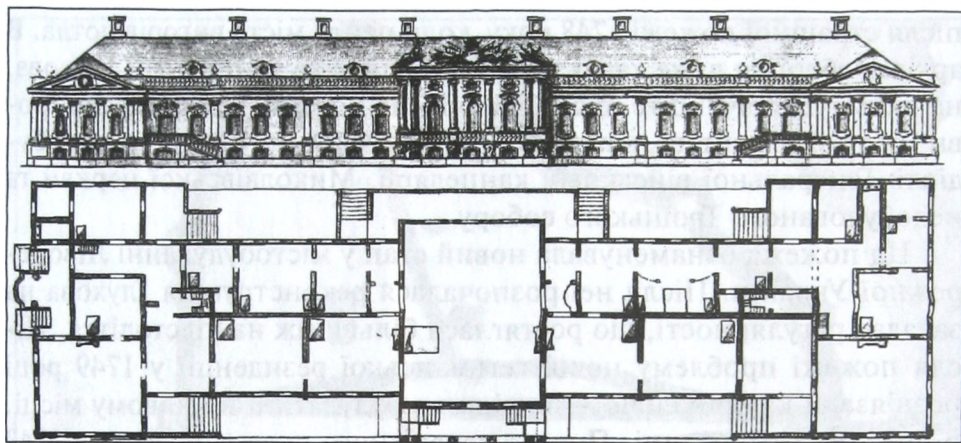
після страшної пожежі 1748 року, коли центр міста вигорів дотла. В архівах зберігся дуже характерний «післяпожежний» план Глухова, на якому позначено те, що уціліло після пожежі: земляні вали, рови і бастіони фортеці, напрямки головних вулиць і три муровані будівлі: Генеральної військової канцелярії, Миколаївської церкви та недобудованого Троїцького собору.

Ця пожежа ознаменувала новий етап у містобудуванні Лівобережної України. Після неї розпочалася реконструкція Глухова на засадах регулярності, що розтяглася більш ніж на півстоліття. Після пожежі проблему нової гетьманської резиденції у 1749 році розв'язали кардинально — вирішили будувати її на новому місці, в передмісті Веригині. Проект дерев'яного палацу розробив 1749 року архітектор Андрій Квасов. Зразком для гетьманського палацу в Глухові слугував палац у селі Перові під Москвою, запроєктований царським придворним архітектором Варфоломієм Растреллі. Ставши гетьманом у 1750 році, Кирило Розумовський навіть створив для керування будівництвом новий, доти небувалий адміністративний орган — «Експедицію глуховского и батуринаского строения».

За задумом Розумовського, його палац, хоча й дерев'яний, мав нічим не поступатися петербурзьким. Проте перебірливому, звиклому до європейських вигод гетьманові глухівський палац украй не сподобався, про що він писав 1757 року канцлеру Воронцову: «Гнусное место глуховское, на котором я построился уже было и немало, и при том по сырости, низости и болотной земле почти уже деревянное строение, не впору строенное и скороспешно худыми плотниками (...) до того меня напоследок привели, что единственно для здоровья, которое дом мой глуховский весьма повреждает, принужден нынешнего лета зачать каменный дом в Батурине»¹⁹.

Напевно, не слід надто серйозно сприймати нарікання гетьмана на «тяжке життя» у Глухові: при його садибі був великий регуляр-

¹⁹ Лазаревский А. Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. — 1898. — № 1. — С. 166.

Гетьманський палац у Глухові. *Архітектор Андрій Квасов*

ний парк з озерами й басейнами, придворна опера, оркестр і всі великопанські забаганки. Поряд містився палац його радника генерала Григорія Теплова, пансіон мадам Лаянс для дітей «малоросійського шляхетства» тощо. Та й передмістя Веригин було далеко не таким «гнусним» місцем, якщо 1765 року, після відставки Кирила Розумовського, генерал-губернатор Петро Румянцев саме тут, на місці колишнього Міністерського дому поряд із церквою Різдва Богородиці почав будувати свою резиденцію. Автором проекту був, вірогідно, все той же архітектор Андрій Квасов.

Резиденція Румянцева на Веригині — це перший відомий нам в Україні палацово-парковий ансамбль, вирішений на засадах класицистичної регулярності. Тут було відпрацьовано принципи, за якими потім проектували й будували численні палацово-паркові ансамблі доби класицизму на Лівобережжі. Центром композиції був двоповерховий палац із двома флігелями, які утворювали курдонер перед парадним під'їздом. За палацом створено регулярний парк із партерною зеленню, озерами, каналами й островом посеред великого ставу на річці Есмань. Є відомості, що 1769 року в опоряджувальних роботах у палаці брали участь славнозвісні київські майстри: архітектор Іван Григорович-Барський та підрядник Степан

Ковнір. Їх спеціально викликали до Глухова «для сделания под потолка штукатурной работы из алебаstra».

На жаль, нині від цих чудових споруд нічого не залишилося. Всі будівлі садиби гетьмана Розумовського одразу ж після скасування гетьманства розібрали й продали. А палац Румянцева згорів під час пожежі 1784 року. Про красу й велич цих будівель можемо довідатися тільки зі старих планів столиці, проектних креслеників та описів сучасників.

Як будь-яке справжнє європейське місто, Глухів повинен був отримати герб. Його було затверджено 1730 року, а повторно, з деякою зміною кольорів — 1782 року. Щит двома діагоналями розділено на чотири поля. У верхньому синьому (блакитному) — дві перехрещені золоті гетьманські булави; у лівому срібному (білому) — козацький малиновий прапор з імперським двоголовим орлом; у правому золотому (жовтому) — бунчук із червоним древком; у нижньому зеленому — золота печатка.

Глухів як столичне місто мав багато адміністративних споруд різного призначення. Найвизначнішими з них, майже легендарними, стали так звані стара і нова Малоросійські колегії. Остання навіть свого часу вважалася мало не «восьмим дивом світу».

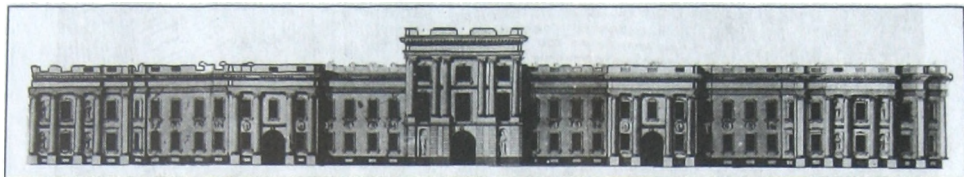
На час заснування першої Малоросійської колегії в Глухові не знайшлося жодного будинку, гідного статусу цієї високої урядової установи. Тому 16 червня 1722 року вийшов указ Сенату про спорудження будинку для колегії. Наступного року цей указ було скасовано, але будинок колегії, наскільки нам відомо, все-таки спорудили, бо він позначений на планах Глухова XVIII століття. Він був дерев'яним, стояв на Ярмарковій площі край Київського шляху на передмісті Веригин. Окрім самої колегії, тут, вірогідно, містилися й інші управлінські структури тогочасної Гетьманщини. Тому архітектурна декорація будівлі була надзвичайно пишною і вибагливою, незважаючи на те, що споруда з дерева. Ось як описує Малоросійську колегію Пантелеймон Куліш: «Над глибокими нішами, у яких чинно розставлені були величезні Мінерви, Феміди, Марси, древні оратори і філософи у сусідстві з вусатими гетьманами в дов-

Троїцький собор та дзвіниця в Глухові. Фото 1904 р.

гих жупанах і широких горностаєвих мантиях, — красувалися в різноманітних групах малоросійські військові клейноди, перемішані з купідоновими луками і сагайдаками (козаки давно вже не застосовували луків), з лірами Аполлона і Меркурієвими жезлами. Прапори, бунчуки, шаблі, римські шоломи, козацькі шапки, лати, ковші, змії, шипуваті булави, птахи, півмісяць і зірки — вінчали капітелі колон і пілястр, оточували вікна, висіли фестонами, плелися в гірляндах, повзли по карнизах і під ними. Але все це було розташоване з таким химерним смаком, з такою неочікуваною сміливістю і дикою строкатістю, що не хочеться вірити, ніби чиясь голова трудилася над розподілом цих елементів»²⁰. Ця будівля простояла до 1784 року і згоріла в пожежі. Тут із 1734 року містилася Канцелярія правління Гетьманського уряду, а з 1764 року й до побудови нового корпусу — друга Малоросійська колегія.

²⁰ Кулиш П. Сочинения и письма. В 5 т. — СПб., 1910. — Т. 5. — С. 103–104.

Малоросійська колегія в Глухові. *Архітектор Андрій Квасов*

З діяльністю Петра Румянцева пов'язана найбільша розбудова Глухова, що тривала протягом 1765–1781 років під керівництвом архітектора Андрія Квасова. Вона ознаменувалася спорудженням двох головних будівель міста: Троїцького собору з дзвіницею (1720–1806 роки, не збереглися) та Малоросійської колегії (другої). Останню розпочали будувати у самому центрі міста, на вулиці Московській поблизу однойменної брами, яку в 1766 році (як і Київську) збудували мурованою, в стилі класицизму. Завершили будівництво цієї найбільшої в Україні урядової будівлі 1774 року. Але опоряджувальні роботи тривали до 1782 року під керівництвом Федора Савича, учня архітектора Квасова. Корпус колегії був двоповерховим, П-подібним у плані, з триповерховою центральною частиною. Довжина головного фасаду сягала 142 метри. Оскільки будинок призначався для службової резиденції генерал-губернатора Румянцева й різних державних установ — Генерального суду, Генеральної малоросійської рахункової комісії, Канцелярії малоросійського скарбу, Суду земського, Глухівського комісарства й архіву, — то загальна структура будівлі була секційною. На кожен установу відводилося по одній секції, які розділяли наскрізні аркові проїзди. Розпланування кожної секції було коридорним, з двобічним розташуванням приміщень. В архітектурі цієї будівлі відбився вплив раннього класицизму. За своїми стильовими ознаками вона була проміжною ланкою між бароко і класицизмом.

У перебігу реконструктивних заходів другої половини XVIII століття більшість давніших визначних будівель зберегли своє провідне значення: муровані храми після пожежі 1748 року відремонтовано, на місці погорілих дерев'яних зведено муровані: у 1765 році —

План Глухова 1778 р.

Панорама Глухова. Фото кінця XIX ст.

Спасо-Преображенську церкву, у 1767 році — Вознесенську на міському кладовищі (обидві дійшли до нас), у 1769 році — церкву Різдва Богородиці на Веригині (втрачена). Зберігалися й дерев'яні храми, які в композиції міста відігравали другорядну роль. У результаті утворилася складна, багатопланова, мистецьки довершена композиція міста, в якій були втілені основні засади національного містобудівного мистецтва.

Як бачимо, Глухів упродовж майже цілого XVIII століття був не тимчасовою резиденцією правителів, як Чигирин, Гадяч чи Батурин, а повноцінною столицею тодішньої Української держави, виконуючи функції політичного, адміністративного, військового, а головне — культурного центру Гетьманщини, місця притягання для кращих творчих сил України і суміжних країв. Те, що ця непроми-

нальна роль Глухова в нашій історії виявилася на довгий час призабутою, належить до однієї з прикрих «білих плям» української свідомості й вимагає великої праці щодо вивчення і осмислення історичної та культурної спадщини міста.

Ліквідація автономії

Попри потужні централізаторські тенденції імперської влади й велике бажання Петербурга скоріше звести українців до стану підданих імперії, які б нічим не різнилися від росіян, ліквідація української автономії виявилася не одномоментним актом, а складним процесом, який тривав близько 20 років.

Замість гетьманського правління указом Катерини II 1764 року було запроваджено Малоросійську колегію в Глухові, що складалася з чотирьох росіян і чотирьох українців. Президентом колегії і генерал-губернатором Малоросії призначено генерал-аншефа Петра Румянцева, котрого вважали позашлюбним сином імператора Петра I. В інструкції передбачалося, щоб росіяни й українці на засіданнях сиділи упереміж, а не так, як за часів імператриці Анни — українці з одного боку столу, росіяни — з іншого, «что утверждало в малороссиянах развратное мнение, по коему поставляют себя народом от здешнего (тобто росіян) совсем отличным». В «Історії Русов» читаємо, що «Коллегия сия вошла в правление, яко роса на пажить, и яко иней на руно, то есть с полною тишиною й кротостию, отличающею ее от прежних Коллегий

Пам'ятник Петрові Румянцеву-
Задунайському в Глухові.
Фото кінця XIX ст.

Малороссийских, имевших духа бурна и характер презорства и ненависти»²¹. Петро Румянцев був розумним адміністратором і добрим господарем, котрий, до того ж, мав великі маєтності на Лівобережжі. Отже, він як власник і як керівник аж ніяк не був зацікавлений у нових потрясіннях. Окрім того, він отримав від імператриці таємну інструкцію: «проводить політику разумно, различными средствами ласки и снисходительности, (...) но имея и волчьи зубы, и лисий хвост». Далі в інструкції зазначалося, що імперія з цієї провінції досі не отримувала належних прибутків, і ставилося завдання провести ревізію маєтностей та перепис населення. З українських суспільних відносин імператрицю найбільше непокоїла традиційна свобода селян, які мали право переходити від одного поміщика до іншого. В українському духовенстві також вбачали потенційного ворога. Та особливої ваги надавали «внутренней ненависти» українців до росіян. Катерина II наказувала стежити за народними настроями й переконувати, що централізаторські заходи Петербурга вигідні українським людям, «избавленным от мучивших их многих маленьких тиранов». Отже, продовжувалася традиційна російська політика провокування суперечностей всередині упокорених народів.

І справді, геніальному політикові Петру Румянцеву за 20 років удалося зробити те, що не вдалося його попередникам за 100 років: майже непомітно, без жодних потрясінь перевести Гетьманщину на становище звичайної імперської провінції.

Спершу Румянцев уникав проведення серйозних змін, намагаючись завоювати прихильників. На урядові посади призначалося багато українців, але тільки тих, «хто не був заражений хворобою сваволі й незалежності». Для більшої ефективності управління тоді засновано регулярну поштову службу по лініях Глухів — Київ, Глухів — Полтава, Глухів — Чернігів, Глухів — Переяслав, Полтава — Київ, Стародуб — Київ, Полтава — Чернігів, Лубни — Ромни. У 1765—1769 роках поведено «Генеральную опись Малороссии»,

²¹ История Русов или Малой России. — М., 1846. — С. 255.

яка в історії відома ще й як «Румянцевська». Вона дала неоціненний матеріал для істориків, але не була належно використана в інтересах управління. Румянцев же став ініціатором перших природоохоронних заходів в Україні. Він видав розпорядження, яким обмежив вирубування лісів і влаштування водяних млинів, оскільки було помічено, що це веде до обміління річок. Натуральні повинності посполитих правитель замінив грошовим податком, не допускав безоплатних ревізій на користь війська. Але водночас обмежив вільні переходи селян і саме за його правління було завершено закріпачення селянства на Лівобережжі.

Однак, незважаючи на хитрість правителя і «м'якість» його політики, українська аристократія лишалася сама собою. Поспіль її представники «при всех науках и в чужих краях обращения остались казаками, (...) питаю любовь к своей собственной нации и сладкой отчизне». Румянцев з роздратуванням писав, що «эта небольшая частица людей инако не отзывается, что они из всего света отличные люди, и что нет их сильнее, нет их храбрее, нет их умнее, и нигде нет ничего хорошего, ничего полезного, ничего прямо свободного, чтоб им годиться могло, и все, что у них есть, — то лучше всего»²².

Ці настрої в повній силі проявилися 1767 року, коли «ліберальна» імператриця вирішила скликати своєрідний парламент — «Комісію для сочинения нового уложения», яка мала переглянути всі закони Російської імперії. Депутатів до Комісії обирали від усіх сусільних станів, крім селян. При цьому виборці давали депутатам відповідні накази. На велику прикрість генерал-губернатора й імператриці, більшість українських депутатів виступили з домаганнями повернення давніх прав і вольностей України й вимогою обрання нового гетьмана. У Ніжинському полку (до якого належав і Глухів) місцева шляхта виступила з настільки виразною самостійницькою програмою, що роздратований Румянцев звелів скасувати вибори, арештувати депутатів і віддати їх до військового суду за державну

²² Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — К.: Либідь, 1990. — С. 305.

зраду. Суд засудив їх до смертної кари, яку, однак, Катерина II скасувала. 1769 року розпочалася війна з Туреччиною, яка дала привід імператриці розпустити Комісію і більше про неї не згадувати.

Після переможної для Росії війни 1769–1774 років Румянцев, який став генерал-фельдмаршалом «Задунайським» вдається до рішучих дій. 1775 року несподіваним нападом російської армії зруйновано Запорозьку Січ. Це викликало спалах гайдамаччини на Лівобережжі. Найвидатніший з гайдамаків роменець Семен Гаркуша, схоплений 1778 року, утримувався в Глухівському тюремному замку. В Глухові ж його засудили на довічну каторгу.

Фінальний акт драми Гетьманщини припадає на 1781–1783 роки. Указом Сенату від 16 вересня 1781 року було оголошено про введення загальноімперської адміністрації в Гетьманщині. 1782 року скасовано Малоросійську колегію, Генеральний суд і полковий устрій. Терени Гетьманщини в 1782 році поділено на три намісництва — Київське, Чернігівське і Новгород-Сіверське. В них заведено губернські установи й загальноімперські форми управління й судівництва. 1783 року козацькі полки перетворено на регулярні карабінерські, а селяни остаточно закріпачені. 1785 року українську шляхту в нагороду за її лояльність зрівняно в правах із російським дворянством, а в 1786 році секуляризовано (відібрано в казну) всі маєтності українських монастирів.

Так поступово була остаточно знищена Гетьманщина — державний феномен, що засвідчив незалежницькі змагання українців і був центром політичного життя України XVII–XVIII століть. Попри брутальне втручання Петербурга, протягом XVIII століття українцям належали ключові позиції в управлінні, судах, війську, фінансах. Самоврядування сприяло створенню національної еліти — козацької старшини, гордої своєю окремішністю і несхожістю з іншими народами. Пам'ять про Гетьманщину не забулася, бо з нащадків старшини вийшло чимало діячів, котрі формували національну свідомість українців за нових умов життя в централізованій Російській імперії. Гетьманщина назавжди запам'яталася як ключове явище національної історії та державотворчих змагань.

«Самый пошлый уездный городок»

Наведеними вище словами Тарас Шевченко схарактеризував стан Глухова середини XIX століття. Кінець бурхливому життю столичного Глухова поклали дві дивним чином пов'язані події: одна з них політична, друга — нібито стихійна. Коли 1782 року на всю Гетьманщину було поширено загальноімперське адміністративно-територіальне врядування, то на основі загальноросійського «Учреждения для управления губерниями» від 1775 року скасовувалися полковий і сотенний устрій, міське самоврядування за магдебурзьким правом і Литовським статутом. Скасована Малоросійська колегія, щоправда, діяла ще до 1786 року, тобто до повної передачі справ новим установам. Глухів утратив статус адміністративного центру Лівобережної України, перетворившись на рядове повітове містечко Новгород-Сіверського намісництва, з 1796 року — Малоросійської губернії, а з 1802 року — Чернігівської губернії. Парадоксальність тодішньої ситуації полягала в тому, що провінційне містечко, в яке намагалися обернути Глухів царські намісники, зберігало все-таки образ великого столичного міста.

І тоді все поставила на свої місця і привела у відповідність велика пожежа 1784 року. Очевидець тієї катастрофи генерал-губернатор Петро Румянцев-Задунайський доповідав Катерині II так: «В г. Глухове на Белополовском форштадте 1784 августа 7 числа в 10 час. с полуночи, от одной ветхой избы сделался пожар и действием пресильного ветра распространился так, что все способы, употребленные к пресечению одного, были бесполезны. Огонь бросило в крепость и на Веригин форштадт... А в три часа пополудни погорели: 5 каменных церквей, девичий монастырь, казенный каменный пробный дом и большой генерал-губернаторский дом, в коем помещались Малороссийская коллегия, Генеральный суд с архивами и новые уездные присутственные места, да больше трехсот обывательских домов». Далі правитель доповнив, що згоріли «городские ворота с кордегардиями, казенный известковый завод, ка-

зенных домов 2, господских 3, острог, 5 трактиров, множество лавок, церковная школа»²³. Це підтверджує у своїх записках француз граф де Лагард, який у 1811 році їхав з Москви до Відня через Глухів. Йому відкрився «прелестный город, некогда резиденция правительства, уничтоженный пожаром почти на две трети»²⁴.

Якщо не брати на віру явно перебільшені оцінки тієї пожежі й проаналізувати тодішню ситуацію, виявиться трохи дивна, але цілком зрозуміла річ: основні споруди Глухова під час пожежі не загнили, бо були вже тоді мурованими. Що могла зробити пожежа мурованим храмам чи палацам з мурованими склепіннями? Ну, погоріли дахи, двері, підлоги, віконні рами... Але ж самі споруди вистояли!

Справа в тому, що для імперської адміністрації пожежа 1784 року стала найкращим приводом для того, щоб знищити архітектурне середовище Глухова як наочний символ колишньої української автономії. Катерина II наказала декілька споруд, зокрема Михайлівську церкву та собор дівочого монастиря розібрати на цеглу, а на відновлення інших з державного скарбу просто не виділяли коштів. Навіть Румянцев-Задунайський просив імператрицю дозволити відкрити в будинку колишньої Малоросійської колегії вищий навчальний заклад під назвою «Єкатерининська колегія». Та у відповідь надійшов указ розмістити в згаданій споруді повітові «присутственні місця». Але коштів на це знову ж таки не дали. Ремонт після пожежі вдалося зробити аж на початку XIX століття. А 1836 року будинок прийшов до такого занепаду, що почали обвалюватися стіни й стелі. Тому 21 червня 1837 року імператор Микола I, констатуючи dokonаний факт, видав указ про остаточне зруйнування будинку колишньої Малоросійської колегії. Цеглою замостили вулиці й площі міста.

Втрата архітектурних домінант міста супроводжувалася зламом історично сформованої мережі: згідно з проектом перепланування

²³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2. — К., 1893. — С. 436.

²⁴ Горленко В. Француз-путешественник на Украине // Киевская старина. — 1885. — № 12. — С. 751.

Києво-Московська вулиця та соборна дзвіниця. *Фото кінця ХІХ ст.*

Глухова, затвердженим 1802 року, все місто отримувало перехресно-рядове розпланування з квадратними кварталами 50×50 м у центрі і 200×200 м на периферії. На відміну від перепланувань Глухова доби Гетьманщини, здійснених під керівництвом архітектора Андрія Квасова, у 1802 році нові вулиці прорізалися через сформовану за будову буквально «по живому», що викликало цілком зрозумілий опір населення. У результаті таких адміністративно-поліційних заходів у Глухові було реалізовано нове розпланування, основою якого став хрест головних вулиць Московської і Шостенської, що проходять із заходу на схід і з півночі на південь. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 року за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя Олексія Куракіна. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа завширшки 90 метрів. У правобережній половині Глухова у передмістях Веригин і Синявка перепланування взагалі не проводилось і там до сьогодні залишилася розпланувальна мережа доби Гетьманщини.

Від останнього періоду Гетьманщини в Глухові збереглося кілька унікальних пам'яток архітектури. Це Київська брама та дві церкви: Спасо-Преображенська й Вознесенська кладовищенська.

Київська брама, збудована в 1766 році за проектом головного архітектора міста Андрія Квасова, симетрична, витримана в архітектурній стилістиці, перехідній від бароко до раннього класициз-

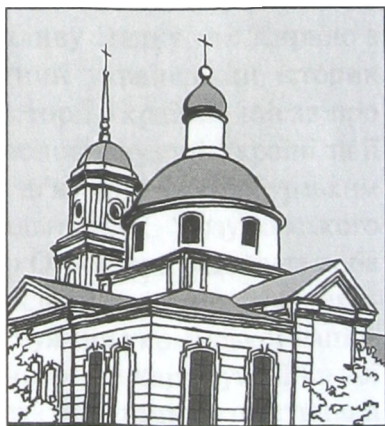

Панорама історичного середмістя Глухова з пташиного польоту:
Спасо-Преображенська церква з дзвіницею і Трьох-Анастасіївська церква.
Фото початку ХХ ст.

му. Вона є рідкісним зразком оборонного зодчества XVIII століття, що уцілів дотепер.

Спасо-Преображенська церква належить до особливого типу тетраконхових храмів, що розвивався на теренах Гетьманщини в добу бароко лише протягом 50 років. Це однобанні строго центричні храми, в яких до підбанного четверика по сторонах світу прилягають 4 півкруглі в плані екседри, з яких східна є вівтарною апсидою.

Вознесенська кладовищенська церква у 1767 році була тридільною однобанною, але протягом XIX століття її двічі досить радикально пере-

Вознесенська церква в Глухові.
Малюнок автора

будували, тож тепер її первісні частини ніби «сховані у футляр» нових стін, класицистичних за архітектурним стилем.

Що стосується Трьох-Анастасіївської церкви, то вона нині є найбільшим храмом міста і, хоча й збудована в 1885–1893 роках, проте відзначає місце, де колись розташовувалася перша в Глухові гетьманська резиденція.

Усі згадані тут архітектурні пам'ятки є справжніми шедеврами високого мистецтва зодчества і незамінними свідченнями бурхливої історії Глухова.

ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН

Огляд архітектурної спадщини, заповіданої нам родиною графів Розумовських, може скласти найкращу сторінку в історії нашої архітектури.

Георгій Лукомський

Останній гетьман України Кирило Розумовський був видатною особистістю свого часу, назавжди увійшовши в історію України, в літопис її державотворчих змагань. Проте оцінки цієї постаті, які роблять не тільки поети і письменники, а й фахові історики, досить суперечливі. Так, у Тараса Шевченка в поемі-містерії «Великий льох» знаходимо глуху і явно недобррозичливу згадку «як Кирило з старшиною пудром обсипались». Видатний український історик Михайло Грушевський в «Ілюстрованій історії України» писав про Розумовського: «Сам новий гетьман був чоловік чужий Україні та її життю. Він виріс у Петербурзі, де був усім зв'язаний з петербурзьким панством»¹. Цілком інакше оцінював діяльність К. Розумовського видатний український історик, Олександр Оглоблин: «Це була доба останнього піднесення козацько-гетьманської держави, доба економічного зросту Лівобережної України і буяння української національно-політичної думки, доба блискучого розквіту української культури та мистецтва. Маєстатична постать останнього гетьмана

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ-Львів, 1913. — С. 414.

старої України Кирила Розумовського, який поведився на Україні як справжній володар, його далекосяжні династичні плани, блиск глухівської гетьманської резиденції, грандіозний план відновити українську столицю в Батурині з його «національними строєніями», проект заснувати там перший університет на Україні, яскраві твори національної історіографії (наприклад «Описание о Малой России» Григорія Покаса), утворення поважного кола української патріотичної інтелігенції — все це було відповіддю старої гетьманської України на ту навалу московського імперіалізму, яка невблаганно сунула на Україну, загрожуючи її державній автономії і кінець-кінцем існуванню української нації та її культури»².

Якщо проаналізувати історичні праці, в яких ідеться про гетьмана Кирила Розумовського, можна помітити одну закономірність: історики народницької школи — Володимир Антонович, Олександр Лазаревський, Михайло Грушевський та інші — ставилися до останнього гетьмана досить негативно, як і Тарас Шевченко, вбачаючи в ньому передусім графа Російської імперії. Історики ж державницької школи — Дмитро Дорошенко, Олександр Оглоблин, Наталя Полонська-Василенко, Орест Субтельний — давали зваженішу оцінку гетьманові Розумовському, акцентуючи його велику державотворчу діяльність. І не вина гетьмана, що ця діяльність, зрештою, скінчилася не появою нової європейської монархії (таке не вдалося навіть Богдану Хмельницькому та Івану Мазепі), а скасуванням автономії та цілковитим поглинанням Гетьманщини Російською імперією.

Відтак постать останнього гетьмана України заслуговує на зважену оцінку з нашої історичної перспективи і на вдячну пам'ять нащадків.

Основні біографічні відомості про гетьмана можна прочитати в будь-якій енциклопедії: Розумовський Кирило Григорович (1728–1803) — це останній гетьман України в 1750–1764 роках, граф Російської імперії (з 1744 року), сенатор (з 1762 року), президент Російської Академії наук у 1745–1765 роках.

² *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959. — С. 25.

Прикметно, що народився майбутній гетьман 29 березня 1728 року, тобто того самого року, коли в Київській академії урочисто розігрувала-ся драма «Милість Божа», яка уславлювала Богдана Хмельницького й відновлення гетьманства в особі Данила Апостола. Саме Данило Апостол був попередником Кирила Розумовського на гетьманському уряді.

Місце народження Кирила — село Лемеші Козелецької сотні Київського полку (тепер Козелецький район на Чернігівщині). Його батько Григорій Якович і дід Яків Романович Розуми значилися рядовими козаками. Батько помер у 1730 році. Тож Кирила спершу виховувала мати, знаменита згодом Наталія Дем'янівна Розумиха (Розумовська).

Брат Кирила Олексій, на 19 років за нього старший (народився у 1709 році), мав чудовий голос і надзвичайну вроду, тож його забрали до царського хору в Петербурзі. З 1731 року він був співаком придворної капели, де його влюбила спершу принцеса, а потім імператриця Єлизавета Петрівна. Його кар'єра була дивовижною: він став обер-єгермейстером цариці, дістав генеральський, потім фельдмаршальський чин, був таємно обвінчаний з імператрицею восени 1742 року й зумів пробути фаворитом

Наталія Дем'янівна Розумовська
(Розумиха)

Граф Олексій Григорович
Розумовський

Російська імператриця
Єлизавета Петрівна

мів певною мірою прихилити імператрицю до своєї батьківщини, так що доба її правління була загалом сприятливою для тодішньої України.

За протекцією старшого брата юний Кирило у 1742 році переїздить до царського двору. В 1743—1745 роках він відбув (інкогніто) в освітню подорож за кордон у супроводі ад'юнкта Академії наук Григорія Теплова (Німеччина, Франція, Італія). Є дані, що хлопець навчався в університетах Кенігсберга, Берліна, Геттінгена, Страсбурга; в Берліні, зокрема, навчався у знаменитого математика Леонарда Ейлера; об'їхав Францію та Італію. Повернувшись до Петербурга, в 1746 році одружився з родичкою цариці Єлизавети фрейліною Катериною Нарішкіною. В 1746 році (за іншими даними — в 1745 році) вісімнадцятирічний Кирило був призначений президентом Російської Академії наук «з огляду на виявлену в ньому особливу здібність і наявного в науках мистецтва».

У лютому 1750 року 22-річного Кирила обрали гетьманом України. Незважаючи на молодість, він успішно намагався відстоювати перед царським урядом автономію України: домігся царського указу

ледве не до її смерті. Була це людина винятково доброї вдачі й високої порядності, що визнавала в своїх мемуарах наступна російська імператриця Катерина II. Він мав ще одну визначальну рису: не забуваючи про свою родину, він намагався допомагати Гетьманщині в цілому й ніколи не соромився просити за неї, завжди виявляючи в цьому настирливість. Вплив Олексія Розумовського та його земляків був таким сильним, що при царському дворі прищепилася мода на все українське, з'явилися там українські музики, співаки й бандуристи. Саме Олексій зу-

про заборону поширення на українців холопства (у 1752 році), деякий час без погодження з Петербургом призначав полковників.

Самостійність Розумовського викликала невдоволення царського уряду, особливо після воцаріння Катерини II. Унаслідок цього Кирила Розумовського усунули від гетьманства, а посаду гетьмана України скасували. Проте йому зберегли становище високого достойника Російської імперії, забезпечили велику пенсію й надали у власність колишні гетьманські маєтки, зокрема Батурин. Водночас понад 11 років йому заборонили навіть з'являтися в Україні. Тому кілька років (1765–1767) він провів за кордоном. Лише в 1776 році йому дозволили приїхати на батьківщину. В 1794 році відставний гетьман остаточно поселився в містечку Батурині, де й помер і похований. Останні роки він присвятив будівництву церков та інших споруд у своїх володіннях. Ті з них, які збереглися, сьогодні є унікальними пам'ятками архітектури, історії та мистецтва.

Кирило Розумовський, як і його брат Олексій, був масоном. Ця таємна елітарна організація, метою якої було моральне удосконалення людей, прийшла в Україну в середині XVIII століття через Варшаву і Петербург. Масонами були усі Розумовські (у тому числі всі діти Кирила), автор «Енеїди» Іван

Кирило Григорович
Розумовський —
останній гетьман України

Герб Кирила Розумовського

Котляревський, а також Кочубеї, Капністи, Скоропадські, Ханенки, Тарновські, Гамалії — мало не всі визначні представники правлячої еліти. У масонстві їх приваблювала передусім досконала організаційна форма, а вже потім — містика. Тут, на секретних зустрічах людей, які мали реальну політичну й економічну владу, без свідків, протоколів і голосувань, у тихій братерській розмові вирішувалися великі проблеми життя, а заодно розставлялися свої люди на ключові пости в державі і навіть планувалися державні перевороти. Масони завжди були понад кланами, партіями, національними й релігійними упередженнями. Проте українські масони залишалися синами своєї землі. І не випадково у «Катехізисі» масонського Таємного малоросійського товариства, що містилося на Лівобережжі, на запитання: «Де сходить сонце?» — відповіддю було: «В Чигирині».

Кирило Розумовський був людиною хоча й ледачкуватою, проте доброю, лагідною і привітною. Імператриця Катерина II писала про нього: «Він був гарний собою, оригінального розуму, дуже приємний у поведінці і розумом незрівнянно перевищував брата свого (тобто Олексія), який, однак, був великодушніший і добродійніший за нього».

У гетьмана Розумовського було багато дітей. В історію увійшли три його сини. З них старший — граф Олексій Розумовський (1748–1822), був міністром народної освіти (у 1810–1816 роках), сприяв поширенню в Російській імперії мережі початкових шкіл та гімназій, дбав про поліпшення методики навчання, цікавився особливо природничими науками і в своєму підмосковному маєтку селі Горенках створив великий ботанічний сад і зібрав найбільшу в імперії бібліотеку з природознавства. Водночас він був містиком, масоном та віце-президентом Російського біблійного товариства. Він, як і батько, мав багато дітей, у тому числі й позашлюбних. Його нешлюбні діти дістали прізвище Перовських (від маєтку Розумовських у підмосковному селі Перово).

Другий син гетьмана — граф (з 1814 року — князь, а з 1815 року — Світлійший князь) Андрій Розумовський (1752–1836)

став знаменитим російським дипломатом: був посланником у Неаполі (у 1777–1784 роках) і Швеції (у 1786–1788 роках), послом в Австрії (у 1790–1799 та 1801–1807 роках) і керівником російської делегації на Віденському Конгресі (у 1814–1815 роках). Сам добрий скрипаль, член струнного квартету, він був меценатом мистецтва, близьким другом і спонсором великого композитора Людвіга ван Бетховена, котрий записав від нього декілька українських пісень і присвятив Андрієві Розумовському три струнні квартети (опус 59) і дві знамениті симфонії — 5-ту й 6-ту («Пасторальну»). Андрій Розумовський знався також з композиторами Гайдном і Моцартом. Він зібрав картинну галерею й побудував у Відні, де постійно жив після відставки, декілька палаців, які зараз є окрасою австрійської столиці. Третій син гетьмана, граф Григорій Розумовський (1759–1837), вчений-мінералог, почесний член Російської Академії наук та багатьох європейських наукових товариств, оселився у Моравії, де його діти (від другого шлюбу, не визнаного в Росії) та їхні нащадки створили австрійську лінію графів Розумовських, яка існує й дотепер і цікавиться Україною. Так, графа Григора Розумовського на початку 1990-х років під час його приїзду до Глухова запроторили в міліцейське КПЗ за нібито неправильно оформлену візу; проте цим не відбили охоту до відвідування України.

Нашадками гетьмана Кирила Розумовського були такі відомі історичні постаті, як видатний російський письменник Олексій Костянтинович Толстой, оренбурзький губернатор Перовський, котрий завдав прикрощів Тарасові Шевченку під час його заслання в тих краях, близька приятелька Шевченка княжна Варвара Репніна, Олексій Перовський, відомий як письменник під псевдонімом Антоній Погорельський, царевбивця Софія Перовська, гетьман України у 1918 році Павло Скоропадський.

З будівничою діяльністю родини Розумовських в українській архітектурі пов'язаний стильовий перехід від козацького відродження до бароко. Починаючи з князя Володимира Святого, багато можновладців відзначали видатні події в громадському та особи-

Трьохсвятительська церква в Лемешах

стому житті спорудженням церков. Тож і фантастична історія вивіщення родини Розумовських увічнена кількома храмами.

Трьохсвятительську церкву в Лемешах почала зводити 1755 року мати братів Розумовських, знаменита Наталія Дем'янівна «Розумиха» над могилою свого непутящого чоловіка. Будівництво провадилося коштом графа Олексія Розумовського за проектом архітектора Андрія Квасова. Освячено цей мурований храм тетраконхового типу в 1760 році.

Собор Різдва Богородиці в Козельці споруджено в 1752–1763 роках на знак вдячності Всевишньому за його прихильність до роду Розумовських. П'ятибанний храм зводили за проектом і під наглядом архітектора Андрія Квасова за участю київського архітектора Івана Григоровича-Барського (який декорував фасади та інтер'єр) на замовлення графині Наталії Дем'янівни Розумовської, але коштом і під контролем самого гетьмана Розумовського, за участю міс-

Собор Різдва Богородиці та дзвіниця в Козельці

цевого священика Кирила Тарловського. Дзвіницю споруджено в 1766–1770 роках за проектом Квасова архітектором Семеном Каріним, теж як фундацію родини Розумовських. У соборі частково зберігся іконостас, також фундований Розумовськими — один із шедеврів стилю рококо. Козелецький собор привертав увагу Тараса Шевченка. У повісті «Княгиня» він писав: «Город Козелец не отличается своею физиономиею от прочих своих собратий, поветовых малороссийских городов (...) Словом, городок ничем не примечательный; но проезжий, если он только не спит во время перемены лошадей или не закусуывает у пана Тихоновича, то непременно полюбуется величественным храмом грациозной архитектуры растреллиевской, воздвигнутым Наталией Розумихою, родоначальницею дома графов Разумовских.

В шести верстах от г. Козельца, в селе Лемешах, в бедной хатке на сволоке, или балке, читаешь: «Сей дом соорудила раба Божия

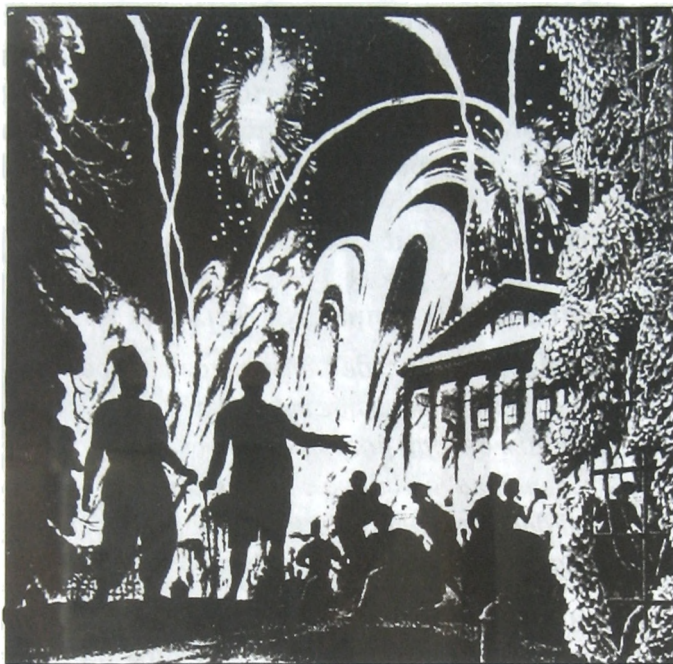
Наталия Розумиха 1710 року Божого». А в г. Козельце в величественном храме читаешь на мраморной доске: «Сей храм соорудила графиня Наталия Разумовская в 1742 году». Странные два памятника одной и той же строительницы!»³.

Кирило Розумовський любив розбудовувати свої маєтки. Протягом 1765–1771, 1780 років за проектом знаменитого петербурзького архітектора Жана-Батиста Валлен-Деламота під керівництвом архітектора Олексія Яновського в містечку Почепі на Чернігівщині збудовано великий палац з Воскресенською церквою у перехідних стильових формах від пізнього бароко до раннього класицизму. Навколо палацу був парк. Сьогодні цей ансамбль, від якого мало що збереглося, знаходиться за межами України, на території Брянської області Російської Федерації.

Численними легендами овіяні два інші палаци Кирила Розумовського — в Києві та Яготині. Яготинський маєток належав гетьману з 1757 року. Існує версія про те, що, не бажаючи віддавати свій київський палац для розквартирування російських військ, Розумовський наказав розібрати його (а палац був дерев'яний) і на трьох тисячах підвод перевезти до Яготина. В Яготині спершу вздовж перегаченої річки Супій було розбито великий ландшафтний парк «в англійському стилі» (садівник Пельц). Протягом 1802–1806 років за проектом архітектора Адама Менеласа збудовано величезний палацовий комплекс у стилі класицизму, який включав двоповерховий панський будинок з колонною напівротондою на чоловому фасаді й численні флігелі довкола курдонера. Всі будівлі були дерев'яними, потинькованими, на мурованих підмурках. Завершував будівництво комплексу вже син гетьмана — Олексій Кирилович. Нині від палацово-паркового комплексу збереглася лише розпланувальна основа парку, майже повністю вирубаного під час Другої світової війни, та два музеєфіковані флігелі.

До унікальних церковних будівель стилю класицизм належали муровані Троїцький собор і дзвіниця, споруджені в центрі Яготина в

³ Шевченко Т. Твори в 5 т. Т. 3. — К.: Дніпро, 1978. — С. 172–173.

Свято у Кирила Розумовського в Батурині. *Малюнок Г. Нарбута*

1795–1800 роках за проектом видатного російського архітектора Миколи Львова на замовлення Кирила Розумовського. Собор належав до рідкісного типу великих ротондальних храмів і мав діаметр понад 25 метрів. Стіни ротонди зовні оточувала відкрита колонада, увінчувала споруду сферична баня діаметром 14 метрів. Загалом архітектурні форми були традиційними для зрілого класицизму. Яготинський собор згадає Тарас Шевченко в своєму «Щоденнику» і повісті «Близнець». Собор і дзвіниця були знищені в 1936 році, проте збереглися фотографії і проектні кресленики архітектора Львова. У 1998–1999 роках місцева влада вирішила відновити собор і дзвіницю, тим більше, що їх включено до затвердженої Урядом в 1999 році Програми відтворення видатних пам'яток історії та культури України.

До самої своєї смерті відставний гетьман переймався будівництвом палацового комплексу в Батурині. Його почали споруджувати

ще у 1752 році під керівництвом архітектора Андрія Квасова. У 1755–1764 роках тут працював запрошений з Італії архітектор Антоніо Рінальді. За його проектом влаштовано парк і розпочато будівництво мурованого палацового ансамблю, яке завершено в 1799–1802 роках вже за проектом шотландця Чарльза Камерона. У зв'язку зі смертю власника у січні 1803 року опоряджувальні роботи в інтер'єрі залишилися незавершеними.

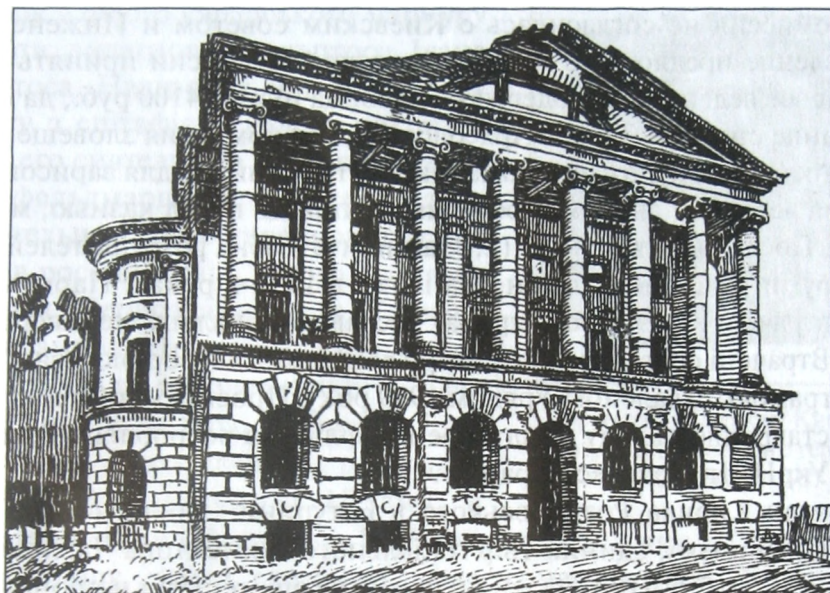
Про цей палац у 1860-х роках дуже поетично писав граф Олексій Костянтинович Толстой — правнук гетьмана Розумовського:

*Ты знаешь край, где Сейм печально воды
Меж берегов осиротелых льет?
Над ним дворца разрушенные своды,
Густой травой давно заросший вход?
Над дверью щит с гетманской булавою?
Туда, туда стремлюся я душою!⁴*

Мурована триповерхова будівля палацу розташована на прузі високого лівобережного плато над річкою Сейм на південній околиці Батурина. Палац має компактне розпланування: прямокутний у плані з двома напівротондами на бічних фасадах. Головний фасад має восьмиколонний портик греко-іонійського ордера заввишки у два поверхи, піднятий на могутню глуху аркаду першого поверху. Портик завершено трикутним фронтоном. Напівротонди мають купольні завершення і прикрашені півколонами такого ж іонічного ордера, як і головний фасад. Це підкреслює стильову єдність споруди. Парковий фасад трактовано дуже лаконічно. Головний його елемент — тераса, що спирається на колонаду. Декор фасадів стриманий, у стильових формах високого класицизму.

Припалацові флігелі, що стояли обабіч, були однаковими, прямокутними в плані, двоповерховими, трохи нижчими від головного корпусу.

⁴ Толстой А. К. Полное собрание сочинений Т. 1. — СПб.: Издание А. Ф. Маркса, 1907. — С. 364.

Палац Розумовського в Батурині. Малюнок В. Січинського

Палацовий ансамбль протягом 1911–1913 років дослідив і частково реставрував петербурзький архітектор Андрій Білоград. У ці роки споруду передано військовому відомству Російської імперії, яке й дозволило 1914 року розібрати один із флігелів на цеглу для будівництва церкви в Батурині. Подальше руйнування ансамблю припинили протести громадськості. На захист Батуринського палацу виступив відомий художник і громадський діяч Микола Реріх. Він писав у нарисі «Разрушение»: «Ещё грустная история дворца в Батурине. Построен при Елизавете Петровне гетманом Разумовским. До прошлого года состоял из трёх частей: великолепный корпус в середине и два крыла. Место красивое — берег реки. Здание находится в Инженерном ведомстве. Причт местной церкви в 1905 г. просил разрешения безвозмездно разобрать дворец на постройку церкви и Киевский военно-окружной совет признал ходатайство заслуживающим удовлетворения. Но Главное инженерное управление вспомнило про Археологическую комиссию и запрсило

ее. Комиссия не согласилась с Киевским советом и Инженерное управление предложило Археологической комиссии принять дворец в своё ведение. На содержание дворца нужно 4100 руб., да и содержание сторожа. Теперь Археологическая комиссия зловеще просила Академию художеств командировать учеников для зарисовки и снятия чертежей дворца. Последняя исповедь перед казнью, может быть? Последнее свиданье? (...) Запишите имена разрушителей»⁵.

Другий флігель розібрано на цеглу в 1930-х роках. Парк також було втрачено. З 1967 року триває реставрація палацу, не завершена досі. Втрачені флігелі разом з огорожею зараз відтворюються згідно з програмою, схваленою Урядом 1999 року. Проектну документацію на реставрацію палацу й відтворення флігелів розроблено інститутом «УкрНДІпроектреставрація».

Палац Кирила Розумовського в Батурині — видатна пам'ятка доби класицизму, єдиний твір геніального архітектора Чарльза Камерона в Україні. Нині палац як пам'ятка архітектури національного значення входить до складу Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця».

У центрі Батурина поблизу колишнього замку стоїть мурована

Надгробок Кирила Розумовського у Воскресенській церкві.
Фото Ф. Ернста 1927 р.

Воскресенська церква — усипальня Кирила Розумовського. Для її будівництва було використано цеглу зі споруд, зруйнованих під час штурму Батурина російськими військами у 1708 році. Будівництво розпочато 1790 року, закінчено на початку 1803 року. Тоді ж у крипті церкви поховано фундатора храму Кирила Розумовського. Поховальний склеп влаштували під підлогою у південному рамені церкви. Пізніше в інтер'єрі храму над склепом встановлено над-

⁵ Рерих Н. Берегите старину. — М.: Международный центр Рерихов, 1993. — С. 22–23.

гробок з білого карарського мармуру роботи видатного скульптора Івана Мартоса. Надгробок мав мармурову плиту з епітафією: «Здесь покоится тело его сиятельства господина генерал-фельдмаршала, сенатора, действительного камергера и разных орденов российских: Святого апостола Андрея Первозванного и Святого Александра Невского, Польского Белого Орла и Голстинского, святой Анны кавалера, Кирилла Григорьевича Разумовского, родившегося 1728 года марта 18 дня, а скончавшегося в Батурине 1803 года января 9 дня по полудни во втором часу. Жития его было семдесят четыре года, 9 месяцев и 22 дня».

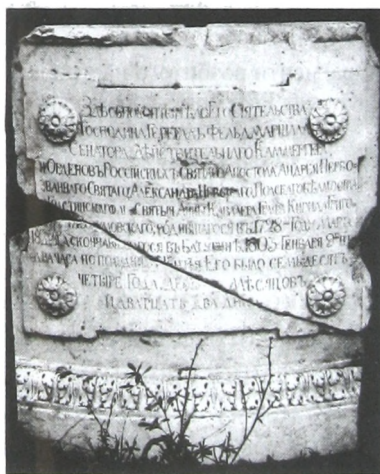
Український історик Осип Бодяньський у 1832 році відвідав Воскресенську церкву й записав:

*Постій, козаче, не біжи,
Ось глянь на хрест, читай, чия могила.
Останнього це гетьмана Кирила!
Присядь же, брате, потужи...*

За радянської влади влітку 1927 року під керівництвом завідувача Конотопського округового краєзнавчого музею Олександра Поплавського поховальний склеп було розкрито і пограбовано. Надгробок демонтували й винесли на церковне подвір'я, де його поступово знищили. Нині від нього уціліли тільки окремі фрагменти у фондах Чернігів-

Фрагмент надгробку Кирила Розумовського з його гербом.
Фото Ф. Ернста 1927 р.

Розбита епітафія з надгробку Кирила Розумовського.
Фото 1960-х років

Фрагменти розбитого надгробка
Кирила Розумовського роботи
скульптора Івана Мартоса.
Фото 1960-х років

ського художнього музею та Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (Батурин).

Як бачимо, архітектурні твори, фундовані останнім гетьманом, належали до сфери елітарного зодчества, будучи витриманими у провідних для того часу «великих» стилях (бароко для середини XVIII століття, класицизм для останньої чверті XVIII — початку XIX століття). Серед них трапляються і справжні шедеври.

Підводячи підсумки, варто зазначити, що з іменем гетьмана Кирила Розумовського пов'язано останній етап життя української козацької держави — так званої Гетьманщини — «золота осінь української автономії». У цей час українське суспільство стало досить диференційованим і було створено найрозвиненішу систему державних органів в Україні.

Звісно, гетьманська Україна так і не стала самостійною державою, залишившись автономним «політичним непорозумінням» у складі жорстко централізованої Російської імперії. Але вона в часи Розумовського давала українцям найбільше можливостей для самоврядування і розвитку.

У цьому контексті пам'ятки, пов'язані з Кирилом Розумовським та його родиною, набувають особливого значення, оскільки всі вони мають не лише велику історико-архітектурну цінність, а й набувають непересічного історико-меморіального значення. У зв'язку з цим гостро постає проблема їхньої реставрації та музеє-

фікації, упорядкування поховання гетьмана в Батурині з відтворенням надгробку роботи скульптора Мартоса, як це було визначено ще урядовою постановою 1999 року, означення пам'ятним знаком місця резиденції Кирила Розумовського в Глухові, проведення аналогічних заходів у Яготині тощо. Ці пам'яткоохоронні заходи мають нагадати й засвідчити нашим сучасникам і нащадкам про те, що останній гетьман України вартий нашої вдячної пам'яті.

Епілог

СУЧАСНІСТЬ ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ

У своїх подорожах по Україні Тарас Шевченко відвідав гетьманські столиці — Чигирин, Батурин, Глухів, інші історичні міста Гетьманщини — Лубни, Переяслав, Прилуки, Полтаву, Чернігів, Ніжин, Козелець, Конотоп, Кролевець тощо. І скрізь шукав одного — слідів «козацької слави». Шукав і не знаходив. Це викликало його знамениті інвективи на адресу Богдана Хмельницького:

*Якби то ти, Богдане п'яний,
Тепер на Переяслав глянув!
Та на замчище подививсь!
Упився б! Здорово упивсь!
І препрославлений козачий
Розумний батьку!.. і в смердячій
Жидівській хаті б похмеливсь
Або в калюжі утопивсь,
В багні свинячім.*

(Написано 18 авг. 1859 р. у Переяславі).

А ось що поет побачив у Глухові: «...улицы были почти сухи и я пошел шляться по городу, отыскивая то место, где стояла знаменитая Малороссийская коллегия и где стоял дворец гетмана Скоропадского (...)

Но где же эта площадь? Где этот дворец? Где коллегия с своим кровожадным чудовищем — тайною канцеляриею? Где все это? И следу не осталось! Странно! А все это так недавно, так свежо! Сто лет каких-нибудь мелькнуло, и Глухов из резиденции малороссийского гетмана сделался самым пошлым уездным городком.

Благовест к обеду прервал мои невеселые вопросы, и я, перекрестясь, пошел в Николаевскую церковь, один-единственный памятник времен минувших».

У цього фрагменті з повісті «Капітанша» автор дуже точно підмітив суть містобудівної політики імперії стосовно головних міст Гетьманщини: перетворити їх на рядові адміністративні центри найнижчого рангу (Чигирин і Глухів — повітові міста) або на позаштатні містечка, як Батурин (до речі, він і дотепер залишається «селищем міського типу», навіть попри те, що заповідник, створений у ньому, має гучну назву «Гетьманська столиця»).

У нашого поета був також власний погляд на дослідження стародавніх пам'яток архітектури, які розпочалися в Російській імперії з 1830-х років, а на Чигиринщині — у 1840-х роках. Сам беручи участь в археологічних розкопках як професійний художник, він дивився на ці «науково-дослідні» заходи не так тогочасної науки, як імперської влади, негативно, але неоднозначно. З одного боку, виходячи зі стихійно сформованих українських позицій, він аж ніяк не міг погодитися з московськими претензіями на українську історико-культурну й політичну спадщину. Але водночас він дивився на всі ці вишукування у світлі знайомої йому ще з дитинства козацько-гайдамацької міфології Холодного Яру (Великий льох, у якому предки, нібито, сховали для нащадків щось містичне, велике і важливе, що в жодному разі не має потрапити до рук ворога). Ось як у світлі цієї двоєдиної позиції виглядають розкопки в Суботові:

*Копають день, копають два,
На третій насили
Докопалися до муру
Та трохи спочили.*

*Поставили к а р а у л и.
Ісправник аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносить
По н а ч а л ь с т в у. Приїхало
Н а ч а л ь с т в о мордате,
Подивилось. «Треба, каже,
Своди розламати,
Верней дело...» Розламали
Та й перелякались!
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.
От добро Богдана!
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах!*

Завершується цей сюжет містерії «Великий льох» на переможній ноті, у дусі козацької міфології Холодного Яру:

*Так малий льох в Суботіві
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.*

Чигирин

За останні декілька років Чигирин дуже змінився. Якщо згадати знамениту шевченкову фразу про «козацьку славу убогих руїн», то нині руїн майже немає, а козацьку славу добре видно в численних пам'ятках. І все це — завдяки заповіднику та його незмінному директору Василю Полтавцю — нащадку козака Суботівської сотні Чигиринського полку.

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин» охоплює не тільки місто, а й Чигиринський район. Його було створено ще в радянський час, постановою Ради Міністрів УРСР від 7 березня 1989 року на базі комплексу пам'яток культурної спадщини і природи Чигирин, сіл Суботова, Стецівки, а також Холодного Яру. Реорганізовано рішенням Уряду в 1992 році, а статус національного надано 1995 року. Заповідник включає 18 окремих територій загальною площею 1173 гектари, 34 нерухомі пам'ятки культурної спадщини, музеї Богдана Хмельницького й археологічний у Чигирині, музеї Медведівський і Суботівський, а також у селі Стецівка, на околиці якого завершується створення туристично-етнографічного комплексу «Козацький хутір». Заповідник є державною власністю і підпорядкований Міністерству культури і туризму України.

Особливої уваги заслуговує ключовий об'єкт Чигирини — Богданова гора, історико-культурне значення якої не було виявлене належним чином протягом 300 років, що минули з часу руйнування Чигирин турками. Цей недолік мала компенсувати запропонована нами ще в 1987 році натурна фрагментарна реконструкція замку Богдана Хмельницького станом на літо 1678 року, тобто до руйнування, з означенням на місцевості трасування оборонних мурів, місць розташування башт і бастионів, брам, з можливим натурним відтворенням однієї-двох башт. Для такої реконструкції вже тоді були всі наукові підстави — детальні описи замку XVII століття, плани Патрика Гордона, інші зображення.

Ця ідея в подальшому отримала належний розвиток після того, як у 1989—1992 роках археологи повністю розкопали на Замковій горі рештки мурованого наріжного бастиону Дорошенка, виявленого ще археологом Вікентієм Хвойкою на початку XX століття та повторно розкритого Григорієм Логвином у 1953 році. Київські науковці, яких ми згадували у попередньому розділі про Чигирин, опрацювали проект реставраційного відтворення бастиону, який реалізувався з 1995 року дуже повільно, проте завершений у 2007 році.

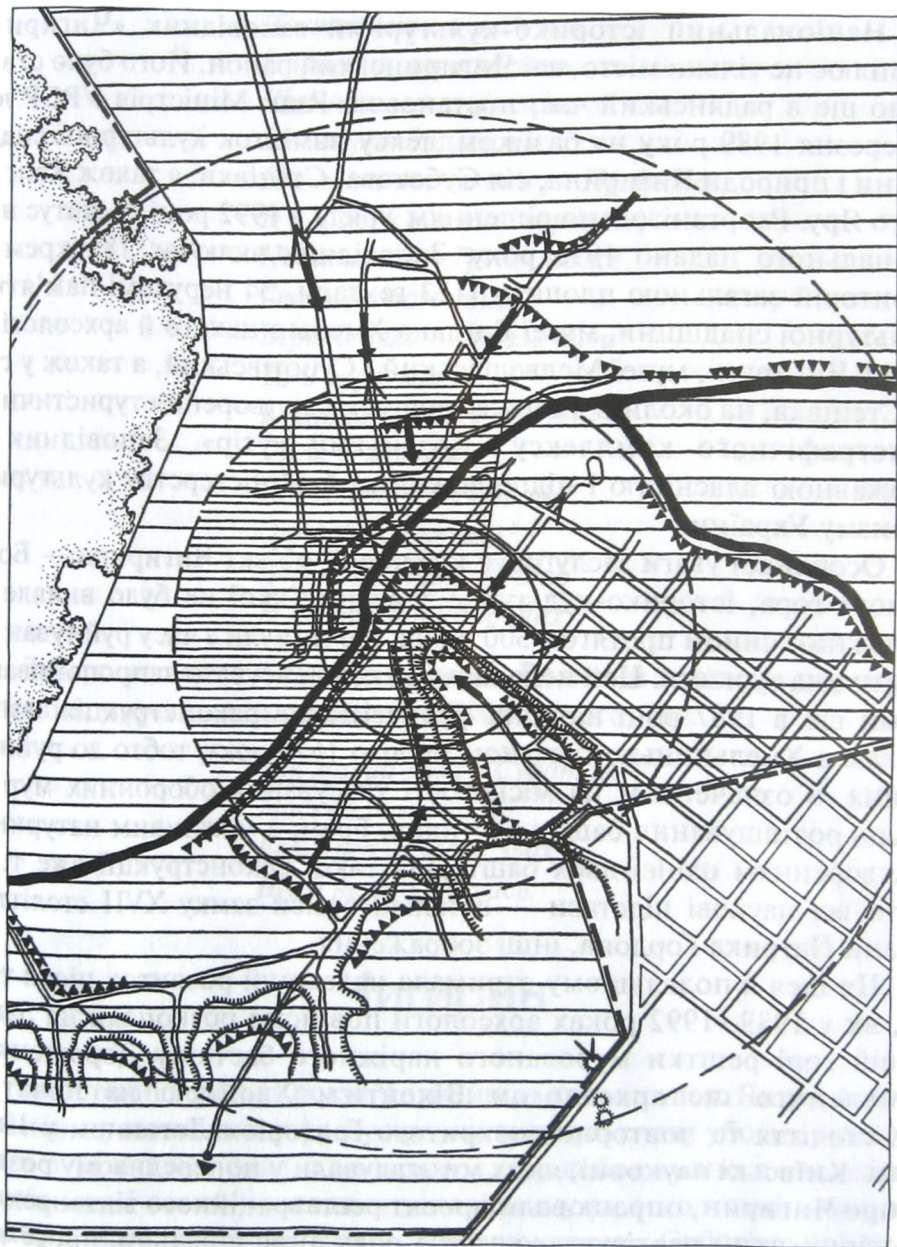

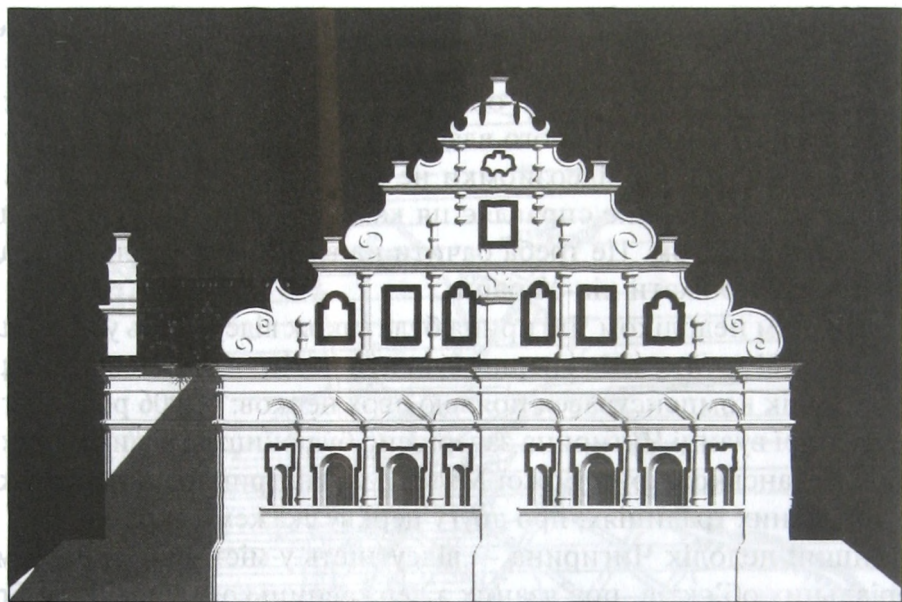
Схема зон охорони міста Чигирин. Кресленик автора

Нині відбудований бастіон Дорошенка справляє незабутнє і грандіозне враження. Ніде більше наш сучасник не зможе побачити, якими могутніми були оборонні укріплення неприступного гетьманського замку. Зі свого власного досвіду хочемо попередити: жодні фотографії чи відеозйомки не можуть передати того неймовірного враження, яке справляє ця кам'яна фортечна споруда, що нависає над містом. Це треба бачити на власні очі, й тільки заради цього варто проїхати пів-України.

Значним недоліком Чигирини була також відсутність у місті церков, бо їх усі зруйнували спершу турки, а потім — більшовики. Зараз цей недолік компенсувався появою двох церков: у 2006 році поблизу головної вулиці Чигирини завершено будівництво великої церкви в ім'я Казанської ікони Божої Матері, яка витримана в українських національних традиціях; про другу церкву скажемо окремо.

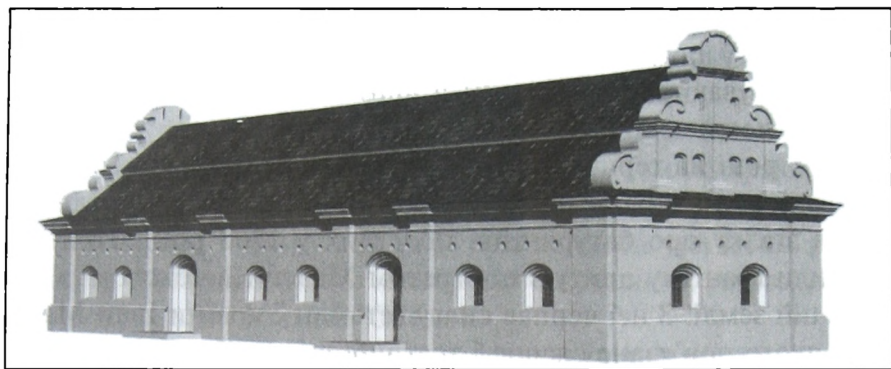
Інший недолік Чигирини — відсутність у місті пам'яток чи меморіальних об'єктів, пов'язаних з державницькою діяльністю Богдана Хмельницького та його наступників. Тому 2 червня 2004 року Кабінет Міністрів України прийняв постанову «Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004–2010 роки». Метою цієї урядової програми були збереження і популяризація унікального історико-культурного середовища Чигирини, пов'язаного з іменем гетьмана. Відтак протягом 2005–2006 років фахівці київського Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури й містобудування опрацювали проект під умовною назвою «Гетьманська резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині». Він покликаний на основі сучасних знань і наукових реконструкцій у наочних образах представити нашому сучаснику те, як могла б виглядати чигиринська резиденція гетьмана Богдана та його наступників — з палацом, канцелярією, скарбницею, церквою та низкою допоміжних споруд. Авторами цього цікавого й привабливого для туристів проекту є київські архітектори Сергій Юрченко, Андрій Подольський, Олег Лихвар, Наталія Черній та інші. Історико-архівні вишукування та науково-методичне забезпечення цього про-

Фасад палацу Богдана Хмельницького в Чигирині. За С. Юрченком

екту здійснив відомий український історик архітектури Володимир Ленченко.

З 2006 року розпочалося втілення в життя цього проекту, який, безсумнівно, збагатить історико-архітектурне середовище Чигирини і ще раз нагадає нашим сучасникам про видатну роль цього міста в історії українського державотворення. Станом на липень 2007 року закладено підмурки мурованого палацу Богдана Хмельницького, збудовано муровані скарбницю й військову канцелярію, зводяться посольські будинки, в яких розміститься готель для туристів. А на свято Петра і Павла 12 липня 2007 року освятили відбудовану Петропавлівську муровану церкву, що височіла над комплексом гетьманської резиденції на терасі північного схилу Богданової гори. Церква була збудована у середині XVII століття і вщент зруйнована турками в 1678 році. У ній був похований дуже шанований в Україні Київський митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський, про котрого сучасники казали, що «духом його і гетьман живе, і вся Україна».

Військова канцелярія в Чигирині. За С. Юрченком

Його моці козаки на початку серпня 1678 року винесли з палаючого Чигирини і перепоховали в Лубенському Мгарському монастирі на Полтавщині. Підмурки цього храму, виявлені й досліджені археологами, будуть законсервовані й накриті павільйоном, який збереже їх від руйнування і дасть можливість огляду. Тому церкву цілком слушно відбудували не на старих підмурках, а поряд з ними.

Завдяки наполегливості й винятковій інтелігентності чигиринців, причетних до всіх цих справ, перша гетьманська столиця поступово відроджується. Більше того, ми не побачимо тут того, що називається «комплексом провінційності» — все робиться ґрунтовно, на наукових засадах, з повним розумінням значущості Чигирини для формування історичного самоусвідомлення сучасної української нації.

Відродження Батурина

Відродження Батурина як визначного історичного центру України розпочалося з літа 1990 року, коли сюди вперше завітали учасники походу «Дзвін-90», організованого активістами чернігівського Товариства української мови імені Тараса Шевченка. 2 листопада 1991 року, вперше за 283 роки після знищення Батурина, тут відбув-

ся День скорботи, що зібрав патріотичну громадськість з усієї України. З того часу щорічно в Батурині за активної участі місцевого населення відбуваються різноманітні акції, пов'язані з історією колишньої гетьманської столиці.

У 1991 році на території замку гетьмана Мазепи на Гончарівці громадськість насипала пам'ятний курган і встановила дубовий хрест на згадку про батуринців, полеглих у 1708 році. Неподалік розмістили гранітну плиту з портретом Мазепи й текстом: «Вклонимось цій землі! З неї черпав снагу гетьман України Іван Мазепа, з ім'ям якого пов'язане славне і трагічне в історії твоєї Вітчизни». Та комусь гетьман Мазепа і сьогодні, майже через 300 років після своєї смерті, дуже заважає, і сліди цього можна побачити на гранітній плиті: якийсь негідник вистрілив з рушниці зарядом дробу прямо в портретне зображення гетьмана. Тут годиться пригадати давню мудрість: «Якщо ти вистрілиш у минуле з рушниці, то майбутнє вистрелить у тебе з гармати».

Замок Мазепи на Гончарівці дивом уцілів до нашого часу: у середині 1970-х років тут розмістили цегельню, яка почала добувати глину із цього замчища. За короткий термін існування цегельні її кар'єр знищив чверть території замчища (його центральну частину) та 260 метрів оборонного валу з ровом і центральним бастіоном.

У 1994 році розпочав свою роботу шойно створений (у 1993 році) заповідник «Гетьманська столиця». Однією з перших його акцій стало широке відзначення у травні 1994 року річниці від дня народження Івана Мазепи. 17 серпня 2002 року Кабінет Міністрів України ухвалив Комплексну програму збереження пам'яток Державного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Для здійснення цих заходів у 2005 році створено благодійний фонд «Гетьманська столиця», який розгорнув широкомасштабні роботи з реставрації і музеєфікації пам'яток Батурина: відбудовується палацово-парковий ансамбль резиденції Кирила Розумовського, в якому розміститься головний осередок заповідника з Музеєм гетьманства, відповідними музейними, виставковими, науковими, фондovими та іншими приміщеннями; завершується реставрація

Воскресенської церкви-усипальниці останнього гетьмана Кирила Розумовського; у відреставрованому будинку колишньої Воскресенської церковно-парафіяльної школи буде створено археологічний музей; упорядковано територію колишнього Литовського замку, яка прилягає до Воскресенської церкви. Там на краю високого пагорба 10 квітня 2004 року встановлено монументальний гранітний хрест з розп'яттям у пам'ять про жертви батуринаської різанини 1708 року. Авторами цього меморіалу є художник Анатолій Гайдамака та скульптор Микола Обезюк.

На сьогодні реставрація і музеєфікація повністю завершені тільки на одному, але вкрай важливому об'єкті заповідника — будинку Василя Кочубея. Після 1708 року він зазнав численних руйнацій і перебудов, востаннє — під час Другої світової війни. У 1925—1932 роках тут містився музей видатного українського бджоляра Петра Прокоповича, потім — райвійськкомат. У 1975 році тут відкрився краєзнавчий музей, на базі якого згодом і створено заповідник. Після останньої реставрації, що тривала з серпня 2003 до листопада 2005 року, тут у 2006 році за проектом видатного українського художника Анатолія Гайдамаки створено музейну експозицію «Будинок Генерального судді Василя Кочубея». У чотирьох залах першого поверху представлено історію цієї пам'ятки та родини Кочубеїв, твори мистецтва, пов'язані з Батурином. Відтворено кахляну піч початку XVIII століття. Та найцікавіша частина експозиції — в підвалах цього будинку, які збереглися в первісному вигляді з 1670-х років, коли тут містився Генеральний військовий суд. Відтак у цих підвалах відтворено дві камери: для ув'язнення і для проведення слідчих дій, у тому числі й допитів підозрюваних.

Біля будинку Кочубея співробітники заповідника в 2006—2007 роках насадили фруктовий сад (бо відомо, що в садибі Кочубеїв, окрім парку, був і великий сад) і створили пасіку в пам'ять про свого земляка Петра Прокоповича, який вперше в світі винайшов рамковий вулик, що дав змогу забирати мед, не знищуючи бджіл.

Батуринаський заповідник швидко розвивається: за п'ять років, з 2000 року, кількість відвідувачів зросла у 7,5 раза, сягнувши понад

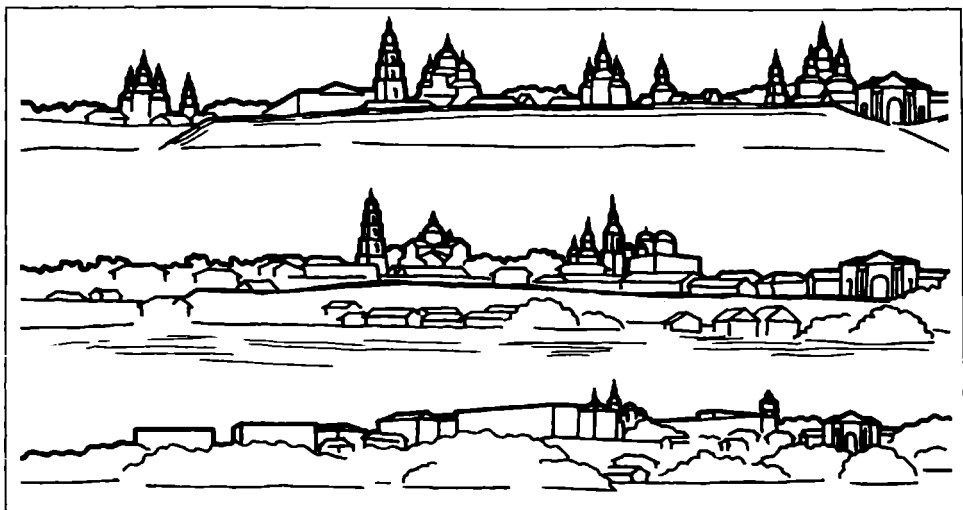
22 тисячі чоловік, а фінансові надходження за той же час зросли в 33 рази (!). З 1997 року щорічно заповідник проводять всеукраїнські та міжнародні наукові конференції, видає збірники наукових праць, а з 2006 року став видавати власну газету.

З 1995 року й дотепер у Батурині щороку здійснюються широко-масштабні археологічні дослідження, які дають дуже цікаві знахідки. Місто, знищене у листопаді 1708 року, нині стало еталонною археологічною пам'яткою ранньомодерного часу, що приваблює археологів з Чернігова, Києва, Канади, США та інших країн. Спочатку тут працювала Чернігово-Сіверська археологічна експедиція, а з 2001 року — Міжнародна українсько-канадська археологічна експедиція, кількість учасників якої іноді сягає 170 чоловік і яка значною мірою фінансується за рахунок благодійних внесків закордонних українців (переважно Канади та США). Результати цих археологічних досліджень і справді вражаючі. Науковці публікують їх у різних фахових виданнях в Україні та за кордоном. Але на сьогодні вкрай необхідне є видання підсумкової праці у вигляді книги «Батурин археологічний», в якій було б викладено всю інформацію про місто, отриману специфічними методами археологічної науки.

У Батурині ще дуже багато треба зробити: завершити реставрацію всіх пам'яток і створити відповідні музеї, збудувати гарний готель для туристів, встановити пам'ятник Пилипу Орлику (з цього приводу є відповідний Указ Президента України та проект київського скульптора Анатолія Куща, який виграв конкурс, оголошений у 2006 році Міністерством культури і туризму). Варто також повернутися до ідеї, висловленої ще у 1918 році за часів Української Народної Республіки: спорудити в Батурині пам'ятник гетьманові Івану Мазепі.

«Чи глухо в Глухові?»

Радянська доба в історії Глухова позначилася руйнуванням пам'яток старовини і нищенням своєрідності цього унікального міста. У 1930-х роках знищено парафіяльні церкви на колишніх перед-

Зміни силуету історичного середмістя Глухова протягом XVIII—XX століть.

Кресленник автора. Згори вниз: 1782 р.; 1882 р.; 1982 р.

містях Веригині, Усівці й Білополівці, а також дзвіниці Спасо-Преображенської церкви й Троїцького собору. Здобутком тієї доби стала лише монолітна залізобетонна вежа міського водогону, споруджена 1929 року за проектом інженера Розанова неподалік Трьох-Анастасіївської церкви. Ця визначна, як для Глухова, інженерна споруда з виразним і динамічним силуетом, поставлена у найвищій точці міста, прикрасила його і навіть дещо компенсувала втрати архітектурних домінант у силуеті міста. А ці втрати не обмежилися 1930-ми роками.

У 1962–1963 роках на центральній площі міста висадили в повітря його головний храм — Троїцький собор. На підмурках собору, на давніх похованнях спорудили автовокзал. Поряд звели ще й житлову багатоповерхівку. А про безповоротно втрачений архітектурний шедевр нагадує лише маленька меморіальна таблиця, встановлена вже в незалежній Україні. Відновлення собору в комплексі з реконструкцією історичного Соборного майдану передбачено урядовою Програмою відтворення визначних пам'яток історії та культури, ухваленою 1999 року.

Якщо до 1960-х років у Глухові руйнували тільки окремі «ідеологічно ворожі» споруди — церкви та дзвіниці, то з 1970-х років розпочалося руйнування рядової історичної забудови, а також, що найгірше, будівництво великих житлових будинків у історичному середмісті. І коли п'ятиповерхова житлова й адміністративна забудова влізла на підмурки знищених Троїцького собору та дзвіниці, на Миколаївський і соборний цвинтарі, на старовинні садиби — на місця, де народилися, жили, були поховані видатні діячі доби Гетьманщини (Дмитро Бортнянський, Марковичі, Оболонські, Безбородьки, Ханенки та інші) — тоді мистецьки вибудувана архітектурна композиція міста виявилася значною мірою знеціненою. Багатосекційні п'ятиповерхові житлові будинки обступили зусібіч Миколаївську церкву так, що тепер головний храм гетьманської столиці опинився не посеред Радної площі, як колись, а у дворі цих житлових будинків. Тим самим порушено пропорції історично сформованого архітектурного середовища, співвідношення відкритих і закритих просторів, узгодженість між шириною вулиць і висотою будівель. Тож колись затишні вулички Глухова нині на деяких ділянках виглядають кам'яними коридорами.

Нігілістичні тенденції в царині містобудівного проектування привели до того, що в генеральному плані міста та проєкті детального планування його центру, розроблених інститутом КиївНДІПмістобудування 1973 року, цілком проігноровано історичну значущість Глухова, його природні особливості й історико-культурний потенціал. Приміром, по трасі історичної вулиці Вальної планувалося прокласти загальноміську транспортну магістраль з перехрестям на місці Київської фортечної брами. Окрім цієї визначної пам'ятки, пропонувалося знищити ще й учительський інститут з чоловічою гімназією. Зрозуміло, що й уся рядова історична забудова Глухова пішла б під ніж бульдозера у разі здійснення цього плану, згідно з яким місто мало розвиватися до 1990-х років.

Щоб стримати ці нігілістичні тенденції, автор цієї книжки спільно з архітектором Володимиром Ленченком ще у 1984 році опрацювали історико-архітектурний опорний план Глухова та про-

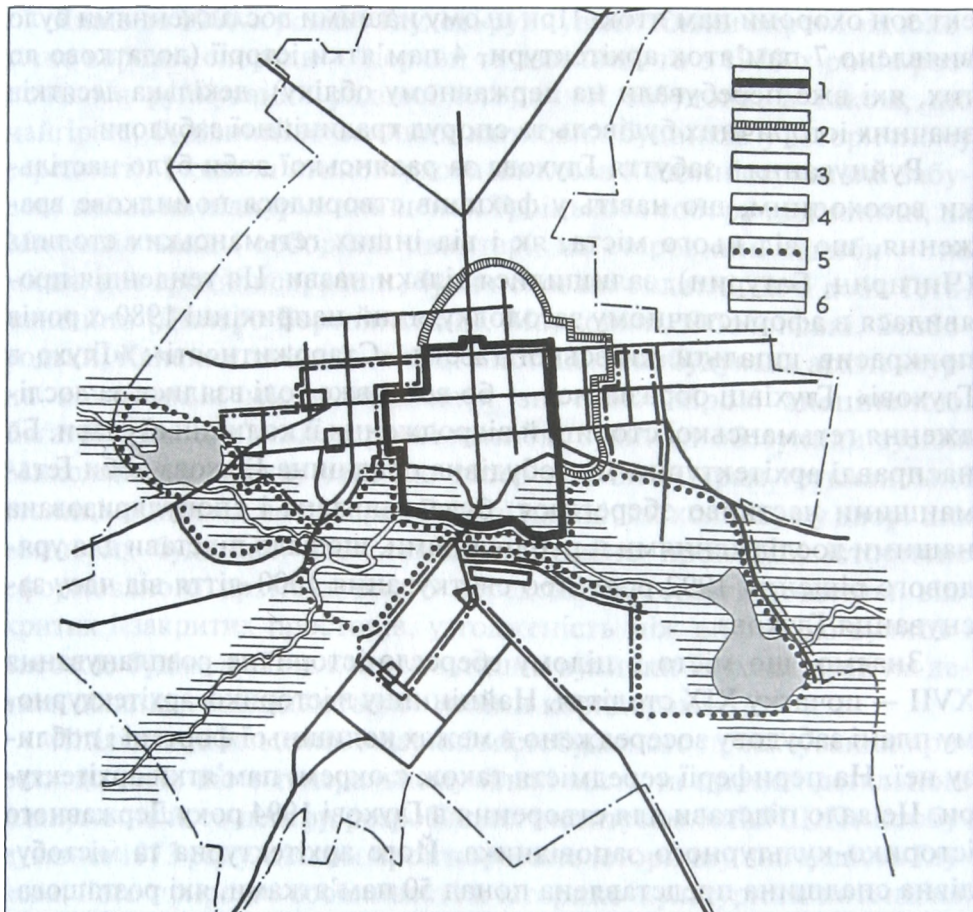

ект зон охорони пам'яток. При цьому нашими дослідженнями було виявлено 7 пам'яток архітектури, 4 пам'ятки історії (додатково до тих, які вже перебували на державному обліку), декілька десятків значних історичних будівель та споруд традиційної забудови.

Руйнування і забуття Глухова за радянської доби було настільки всеохопним, що навіть у фахівців створилося помилкове враження, що від цього міста, як і від інших гетьманських столиць (Чигирин, Батурин), залишилися тільки назви. Ця тенденція проявилася в афористичному заголовку, який наприкінці 1980-х років прикрасив шпальти київської газети «Старожитності»: «Глухо в Глухові». Глухівці образилися — бо вони вже тоді взяли за дослідження гетьманської столиці й відродження її колишньої слави. Бо насправді архітектурно-містобудівна спадщина Глухова доби Гетьманщини частково збереглася, була виявлена і спопуляризована нашими дослідженнями й публікаціями, що дало підстави для урядового рішення 1992 року про святкування 1000-ліття від часу заснування Глухова.

Знаємо, що місто в цілому зберегло історичне розпланування XVII — початку XIX століття. Найціннішу в історико-архітектурному плані забудову зосереджено в межах колишньої фортеці і поблизу неї. На периферії середмістя також є окремі пам'ятки архітектури. Це дало підстави для створення в Глухові 1994 року Державного історико-культурного заповідника. Його архітектурна та містобудівна спадщина представлена понад 50 пам'ятками, які розташовані компактною групою в центрі міста на території заповідника, площа якого становить 75 гектарів.

Цей заповідник зараз перебуває у державній власності й підпорядкований Міністерству регіонального розвитку і будівництва України. За роки своєї діяльності він став авторитетним центром наукових досліджень, пам'яткоохоронної і туристичної діяльності, забезпечив археологічне вивчення Глухова, реставрацію його пам'яток, сформував прекрасні археологічні й мистецькі експозиції, туристичні та екскурсійні маршрути. Заповідник щорічно проводить наукові конференції, видає власну газету й щорічні збірки

Територія заповідника в структурі сучасного Глухова. *Кресленник автора:*

- 1 — межа території заповідника; 2 — межа охоронної зони заповідника; 3 — межі охоронних зон окремих пам'яток архітектури; 4 — межі зон регулювання забудови; 5 — межа зони ландшафту, що охороняється; 6 — заплава річки Есмань

наукових праць. В усьому цьому є величезна заслуга першого директора заповідника Зиновія Кацюби й теперішнього — Сергія Слесарева, головного архітектора міста Валерія Грибана, науковців Світлани Жукової, Юрія Коваленка, Віктора Заїки, Валерія Белашова та багатьох інших людей, небайдужих до свого міста.

Подальшим розвитком наших науково-проектних розробок стала робота, що називалася «Реабілітація історико-архітектурного середовища міста Глухова Сумської області». Вона отримала Державну премію України в галузі архітектури 1998 року. Цим було поціновано ту обставину, що на сьогодні Глухів — перший в Україні приклад малого історичного міста, де послідовно реалізовано проєкт формування сучасного архітектурного середовища на основі збереження і використання архітектурно-містобудівної спадщини. Ця робота протягом наступних років справила значний вплив на розгортання аналогічних заходів в інших містах, багатих на пам'ятки старовини — в Охтирці, Полтаві, Сумах, Ромнах, Коломиї, Рогатині тощо.

Роботи в цьому напрямі продовжуються: Уряд затвердив Комплексну програму збереження історичної забудови м. Глухова на період до 2005 року; у 2003 році розроблено і затверджено генеральний план розвитку Заповідника, який має дати новий імпульс розвитку міста як визначного історичного й культурного центру.

На жаль, Глухів поки що не став великим музейним центром, хоча й мав для цього підстави. Ще на початку ХХ століття глухівська інтелігенція створила в місті музей. Турботами земської управи Глухівський музей української старовини було відкрито в 1902 році. Ініціатива належала вдові голови Ніжинського окружного суду Н. Шугуровій, яку підтримали відомі історики Петро Дорошенко та Федір Уманець. Основу музейної колекції склали книгозбірня та збірки старовинних документів і гравюр, які передала Н. Шугурова. Згодом колекцію поповнювали меценати, історики, просто небайдужі люди. 1913 року Павло Скоропадський, майбутній гетьман відродженої Української держави, передав до музею парні портрети Івана та Анастасії Скоропадських (нині вони у фондах Сумського художнього музею). На жаль, Глухівський музей не перетривав комуністичне лихоліття: його розформували наприкінці 50-х років ХХ століття і поновили зовсім нещодавно, надавши йому відреставроване приміщення колишніх Дворянських зборів — пам'ятки архітектури 1811 року. Його експозиція, сформована

справжніми ентузіастами, дає уявлення про історію та культуру гетьманської столиці. Проте лишається невирішеною проблема повернення унікальних історичних та мистецьких пам'яток, якими колись славився цей музей.

Старовинні міста, до яких належать Чигирин, Батурин та Глухів, становлять особливий тип комплексної культурної та історичної спадщини. Останні десятиріччя в цілому світі позначені громадським рухом за збереження не просто поодиноких пам'яток чи їхніх ансамблів, а цілих містобудівних систем, стародавніх міст із властивим їм *genius loci*¹. Цей рух викликаний велетенськими обсягами нового будівництва та глобалізацією архітектури. За таких обставин збереження багатоманітного історичного середовища відіграє все більшу роль у підтриманні духовного здоров'я націй і держав. У специфічних українських умовах нам треба, окрім усього іншого, ще й зробити наші міста тим, чим вони завжди були в європейській культурі: самоврядними спільнотами людей, органічно пов'язаних спільною міською культурою та історією.

¹ У перекладі з латини — духом місця.

Рекомендована література

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 3. 1677–1678. — Спб., 1885. — 682 с.
2. *Алеппский П.* Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Вып. 4. — М., 1896. — 156 с.
3. *Бажанова Т.* Традиції фортифікаційного будівництва у Старому замку Чигирин (XVII ст.): Наукові дослідження з реконструкції мурованого бастиону Чигиринської фортеці // Архітектурна спадщина України. Вип. 5. — К.: НДІТІАМ-Головкиївархітектура, 2002. — С. 61–74.
4. *Белашов В.* Глухов — забытая столица гетманской Украины. — К.: Україна, 1992. — 132 с.
5. *Белашов В.* Археологічні дослідження міста Глухова (огляд історичного і сучасного стану. 1872–2000 рр.) // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). — Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. — С. 7–16.
6. *Білецький П.* Українське мистецтво другої половини XVII — XVIII століття. — К.: Мистецтво, 1981. — 159 с.
7. *Борщак І., Мартель Р.* Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана / Автор. пер. з франц. М. Рудницького. — К.: Свенас, 1991. — 136 с.
8. *Бузун О.* Батуринський гетьман Дем'ян Многогрішний // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. — С. 38–39.
9. *Величко С.* Літопис. В 2 т. — К.: Дніпро, 1991.
10. *Вечерський В.* Древнейшие планы гетманской столицы // Строительство и архитектура. — 1990. — № 4. — С. 24.
11. *Вечерський В.* Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження, охорона. — К.: Головкиївархітектура, 2001. — 350 с.

12. *Вечерський В.* Архітектурний устрій українських монастирів доби Гетьманщини (середина XVII — XVIII ст.) // Студії мистецтвознавчі. — 2003. — № 1. — С. 62–77.
13. *Вечерський В.* Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К.: НДІТІАМ, 2002. — 592 с.
14. *Вечерський В.* Глухів: Феномен столичності // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (творча спадщина родини Марковичів): Матеріали наукової конференції 28–29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської області. — К.: Ін Юре, 1999. — С. 47–53.
15. *Вечерський В.* Глухівська старовина // Пам'ятки України: історія та культура. — 1994. — № 3–6. — С. 57–62.
16. *Вечерський В.* Григорій Логвин і його дослідження Суботова і Чигирини // Студії мистецтвознавчі. — 2003. — № 3. — С. 114–126.
17. *Вечерський В.* До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. // Архітектурна спадщина України. Вип. 1. — К.: Українознавство, 1994. — С. 102–113.
18. *Вечерський В.* До питання типології української церковної архітектури доби Гетьманщини // Українська академія мистецтва. Дослідницькі та науково-методичні праці. Вип. 8. — К., 2001. — С. 129–136.
19. *Вечерський В.* Історіографія архітектури й містобудування доби Гетьманщини // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССХІ. Праці Комісії архітектури та містобудування. — Львів, 2001. — С. 18–53.
20. *Вечерський В.* Плани міст Лівобережної України XVII–XVIII ст. як джерела вивчення містобудівного розвитку // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С. 105–121.
21. *Вечерський В.* Соціально-культурні особливості формування архітектури й містобудування України доби Гетьманщини // Теорія та історія архітектури й містобудування: Збірник наукових праць НДІТІАМ. Вип. 5. — К., 2002. — С. 183–193.

22. *Вечерський В.* Спадщина містобудування України: Теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. — К.: НДІТІАМ, 2003. — 560 с.
23. *Вечерський В.* Тетраконхи України в контексті світової архітектури // Архітектурна спадщина України. Вип. 2. — К., 1995. — С. 89–98.
24. *Вечерський В.* Українська спадщина: Історико-культурологічні ессе. — К.: Вид-во Інституту проблем сучасного мистецтва, 2004. — 340 с.
25. *Вечерський В., Белашов В.* Глухів. — К.: Абрис, 2003. — 168 с.
26. Всеобщая история архитектуры: В 12 т. Т. 6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV — первой половины XIX в. — М.: Стройиздат, 1968. — С. 339–452.
27. *Гаврилова С.* Дворец Кирилла Разумовского в Батурине // Північне Лівобережжя та його культура XVIII — початку XX століття. — Суми, 1991. — С. 21–24.
28. *Горностаев Ф.* Дворцы и церкви Юга. — М.: Т-во «Образование», 1914. — 85 с.
29. *Горностаев Ф.* Строительство графов Разумовских на Черниговщине // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. Т. 2. — М., 1908. С. 167–195.
30. *Грушевський О.* Глухів і Лебедин (1708–1709). — Львів, 1909.
31. Дневник генерала Патрика Гордона (1661–1684 гг.). — М., 1892. — 120 с.
32. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина. — Т. 18. — 1900. — С. 73–74.
33. *Дорошенко Д.* Нарис історії України: В 2 т. Т. 2. — Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1966. — 349 с.
34. *Ернст Ф.* Українське мистецтво XVII–XVIII віків. — К., 1919. — 32 с.
35. З історії української реставрації. — К.: Українознавство, 1996. — 276 с.
36. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. 4. — С. 267–304.

37. История русского искусства. Т. 2. — М.-СПб.: Издание I. Кнебель, 1912–1914. — 479 с.
38. Історія Русів / Переклад І. Драча. — К.: Рад. письменник, 1991. — 318 с.
39. Історія українського мистецтва: В 5 т. Т. 3. — К.: Гол. ред. УРЕ, 1968. — 440 с.
40. Історія української архітектури / Ю. С. Асеев, В. В. Вечерський, О. М. Годованюк та ін.; За ред. В. І. Тимофійенка. — К.: Техніка, 2003. — 472 с.
41. Каманин И. Договоры о сооружении церквей в Малоросии в XVII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1904. — Кн. XVIII. — Вып. 1. — Отд. 1. — С. 26–27.
42. Кілессо С. Архітектурні та мистецькі скарби Богданового краю. — К.: Техніка, 2000. — 144 с.
43. Кілессо С. Суботів // Пам'ятки України: історія та культура. — 1994. — № 3–6. — С. 69–73.
44. Кіяшко Л. Описи Батурина другої половини XVII – XVIII ст. // Батуринські читання. 2007: Збірник наукових праць. — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2007. — С. 106–107.
45. Кіяшко Л. Поховання Кирила Розумовського в Батурині // Біографічна некрополістика в контексті сучасної української науки. — Наукові записки. Т. 9. — К., 2002. — С. 184–190.
46. Коваленко В., Мезенцев В., Моця О., Ситий Ю. Батурин археологічний // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. — С. 72–94.
47. Коваленко В., Мезенцев В., Ситий Ю. Новий етап в дослідженнях гетьманської столиці // Історико-культурні надбаня Сіверщини у контексті історії України: Збірник наукових праць (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції) — Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. — С. 82–89.
48. Коваленко Ю. Містобудівна структура м. Глухова у XVII–XVIII ст. (за матеріалами археологічних розвідок) // Матеріали науково-

- практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII ст.». — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. — С. 99–105.
49. *Коваленко Ю.* Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини: Матеріали Першої науково-практичної конференції (18 квітня 2002 р.). — Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. — С. 17–23.
50. *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1963. — 388 С.
51. *Корноухов А.* Алфавитный список церквей Черниговской епархии // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Вып. 7. — Чернигов, 1906–1908. — Приложение. — С. 11–14.
52. *Костомаров Н.* Мазепа. — М.: Республика, 1992. — 335 с.
53. *Костомаров Н.* Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Т. 2. — Петроград: Изд-во П. Сойкина, 1915. — С. 200–258.
54. *Костомаров Н.* Преемники Богдана Хмельницкого // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Т. 2. — Петроград: Изд-во П. Сойкина, 1915. — С. 259–292.
55. *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів: Світ, 1990. — 408 с.
56. *Лавріненко Н.* Суботівський палац Богдана Михайловича Хмельницького. Загадка зображення // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII — початку XVIII ст.». — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. — С. 122–129.
57. *Лазаревский А.* Гетманские дома в Глухове // Киевская старина. — 1898. — № 1. — С. 160–166.
58. *Лазаревский А.* Исторический очерк Батурина (1625–1760) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — К., 1896. — Кн. 6. — Отд. 2. — С. 105–122.
59. *Ленченко В.* Архітектура XVI–XVIII ст. в Україні // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст.: Навчальний посібник. — К.: ІЗМН, 1997. — С. 135–156.

60. *Ленченко В.* Гетьманський двір Богдана Хмельницького в Чигирині // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 1. — К.: Українознавство, 1996.— С. 74–81.
61. *Ленченко В.* Гетьманський замок у Чигирині // Пам'ятки України: історія та культура. — 1994. — № 3–6. — С. 63–68.
62. *Ленченко В.* Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Пам'ятки України: історія та культура. — 2003. — № 3. — С. 19–33.
63. *Ленченко В.* Резиденція гетьмана Івана Мазепи в Батурині // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції з нагоди 295-ї річниці з дня смерті гетьмана України Івана Мазепи та 10-річчя заповідника «Гетьманська столиця». — Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. — С. 120–126.
64. Літопис Гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Товариство «Знання», 1992. — 192 с.
65. Літопис Самовидця. — К.: Наукова думка, 1971. — 206 с.
66. *Логвин Г.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — К.: Мистецтво, 1968. — 464 с.
67. *Логвин Г.* Стильові особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко // Архітектурна спадщина України. Вип. 4. — К.: Українознавство, 1997. — С. 51–59.
68. *Логвин Г.* Украина и Молдавия: Справочник-путеводитель. — М.: Искусство, 1982. — 454 с.
69. *Логвин Г.* Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. — 2-е изд., доп. — М.: Искусство, 1980. — 286 с.
70. *Логвин Г.* Чигирин-Суботів (Архітектурно-історичний нарис). — К.: Вид-во Акад. архітектури УРСР, 1954. — 72 с.
71. *Лукомский Г.* Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. — СПб.: Сириус, 1912. — 29 с.
72. *Лукомский Г.* Несколько памятников архитектуры в Козельце // Старые годы. — 1912. — № 5. — С. 29–34.
73. *Мышлаевский А.* Крепости и гарнизоны в Южной России в 1718 г. — СПб., 1897. — 62 с.

74. Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). — К.: Держбудвидав УРСР, 1957. — 560 с.
75. *Новаковська Н.* Найкрупніша громадська споруда на Україні в XVIII ст. // Вісник АБіА УРСР. — 1959. — № 1. — С. 15-18.
76. *Новаковська Н.* Педагогічна діяльність архітектора Андрія Квасова на Україні // Питання історії архітектури та будівельної техніки України. — К.: Держбудвидав УРСР, 1959. — С. 148-158.
77. *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа і духовне життя України // Пам'ятки України. — 1991. — № 6. — С. 16-19.
78. *Оглоблин О.* Люди старої України. — Мюнхен, 1959.
79. *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну 1656-1657 рр. // ЗНТШ. — 1937. — Т. 154. — С. 53-58.
80. Описание малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1878. — Т. 10. — С. 799-832.
81. Описи Лівобережної України кінця XVIII — початку XIX ст. — К.: Наукова думка, 1997. — 322 с.
82. Отрывки из путевых записок старца Леонтия (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — 29 апреля. — № 4.
83. *Павленко С.* Загибель Батурина 2 листопада 1708 року. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», «Українська Видавнича Спілка», 2007. — 266 с.
84. *Павленко С.* Іван Мазепа як будівничий української культури. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. — 304 с.
85. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В. В. Вечерський, О. М. Годованюк, Є. В. Тиманович та ін.; За ред. А. П. Мардера та В. В. Вечерського. — К.: Техніка, 2000. — 664 с.
86. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил.-справ.каталог. В 4 т. Т. 4. — К.: Будівельник, 1986. — 375 с.
87. *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные

- заметки о всех древних селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. — К.: Тип. Киево-Печ. лавры, 1864. — 763 с.
88. *Луцко В.* Маловідома споруда А. Квасова в Україні // Архітектурна спадщина України. Вип. 3. Ч. 1. — К.: Українознавство, 1996. — С. 121–130.
89. *Луцко В.* Московская стоительная артель Матвея Ефимова на Украине // Строительство и архитектура. — 1981. — № 1. — С. 28–29.
90. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР: В 3 т. Т. 1. — К.: Наукова думка, 1989. — 328 с.
91. *Родічкін І., Родічкіна О.* Старовинні маєтки України. — К.: Мистецтво, 2005. — 384 с.
92. *Січинський В.* Історія українського мистецтва: Архітектура. — Нью-Йорк: Наукове товариство ім. Шевченка в Америці, 1956. — Т. 1. — 179 с.
93. *Січинський В.* Чужинці про Україну. — К.: Довіра, 1992. — 225 с.
94. *Субтельний О.* Україна: історія / Переклад з англ. Ю. Шевчука; Вступна стаття С. Кульчицького. — 2-ге вид. — К.: Либідь, 1992. — 512 с.
95. Українське барокко та європейський контекст. — К.: Наукова думка, 1991. — 256 с.
96. *Филарет (Гумилевский).* Историко-статистическое описание Черниговской епархии. В 7 кн. — Чернигов, 1873–1874.
97. *Цапенко М.* Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. — М.: Стройиздат, 1967. — 234 с.
98. *Цапенко М.* По равнинам Десны и Сейма. — М.: Искусство, 1967. — 132 с.
99. *Челеби Э.* Книга путешествия. Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. — М.: Наука, 1961. — 182 с.
100. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К.: УРЕ ім. М.Бажана, 1990. — 1006 с.
101. *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание... — К.: Тип. ун-та, 1851. — 697 с.

102. *Шевченко Т.* Кобзар. — К.: Дніпро, 1963. — 718 с.
103. *Шевчук В.* Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення. — К.: Абрис, 1995. — 392 с.
104. *Яблонский Д.* Порталы в украинской архитектуре. — К.: Изд-во Академии архитектуры УССР, 1955. — 142 с.
105. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-е вид., перероблене та розшир. — К.: Критика, 2005. — 584 с.

Словничок термінів

- Апсида** — півкруглий у плані виступ у східній частині храму, призначений для влаштування церковного вітваря.
- Аркада** — кілька арок, однакових за формою, розміром та оздобленням, що спираються на стовпи чи колони. Найчастіше використовується під час влаштування відкритих галерей.
- Барельєф** — різновид об'ємного зображення на площині, тобто низький рельєф.
- Бастея** — низька масивна башта, як правило, півкруглої чи підковоподібної форми в плані, на верхньому майданчику якої розміщувалися гармати.
- Бастіон** — п'ятикутна в плані наріжна частина фортеці чи замку, що виступає, призначена для розміщення гармат, які обстрілюють підступи до фортеці.
- Бруствер** — земляний насип чи дерев'яний парапет на фортечному валу, призначений для захисту оборонців від стрілянини супротивника.
- Галерея** — вузький критий перехід вздовж стіни будівлі.
- Гонт** — дерев'яне покриття даху у вигляді тонких вузьких дощочок клинчастої форми (дерев'яний аналог керамічної черепиці).
- Горельєф** — високий рельєф.
- Горнверк** — допоміжне укріплення, розташоване перед валом фортеці, яке складається з двох напівбастіонів і в плані має накреслення, схоже на роги бика.
- Домінанта** — висока будівля, що панує (домінує) в довкіллі.
- Екседра** — архітектурна форма, що являє собою вертикально поставлений півциліндр, накритий чвертю сфери.
- Еспланада** — відкритий незабудований простір перед фортецею,

призначений для безперешкодного обстрілу нападників з фортечних валів та бастіонів.

Заборола — те саме, що й підсябиття.

Інсигнії — символи влади.

Інтер'єр — внутрішній простір будівлі, внутрішній вигляд.

Капітель — верхня частина колони, що безпосередньо підтримує балку перекриття.

Кронверк — допоміжне укріплення, розташоване перед головним валом замку чи фортеці, яке складається з двох напівбастіонів і бастіону посередині; в плані має накреслення, схоже на корону (звідси й походить назва).

Курдонер — парадний двір.

Людвисарство — галузь ливарництва, пов'язана з відливанням з міді та її сплавів.

Люстрація — детальний словесний опис замку чи фортеці.

Напільний бік — зовнішній бік укріплення, звернений до супротивника («на поле»).

Опасання — звис даху або галерейка навколо дерев'яної будівлі.

Палісад — те саме, що частокіл.

Підкліт — нижній поверх будівлі, призначений для господарських потреб.

Підпружна арка — арка, яка служить основою для підбанника або купола (бані).

Підсябиття — горішня оборонна галерея, яка нависала над стіною башти й дозволяла обстрілювати згори її підніжжя. Термін походить від поняття «під себе бити».

Полігон — багатокутне в плані укріплення.

Порохівня — погріб для зберігання пороху.

Притвор — приміщення перед входом у храм.

Равелін — допоміжне трикутне в плані укріплення, розташоване перед фортечним валом.

Редан — польове укріплення, що складається з двох валів, які сходяться під кутом від 60 до 120 градусів, з виступом у бік супротивника.

Редут — замкнуте багатокутне в плані укріплення.

Реконструкція — перебудова міста чи його частини з метою приведення у відповідність до вимог сучасності.

Ретраншемент — оборонне укріплення у вигляді валу й рову.

Ризаліт — виступ на фасаді, прямокутного плану або гранчастий.

Рондель, бастея — спеціальний вид оборонної башти, пристосованої для розміщення гармат.

Середмістя — центральна частина міста, оточена оборонною огорожею (муром, валом, частоколом, ровом).

Тетраконх (тетраконховий храм, тетраконховий тип храму) — однобанний строго центричний храм, у якого до підбанного четверика по сторонах світу прилягають чотири півкруглі в плані екседри, з яких східна є вівтарною апсидою.

Фас — бік бастіону, звернений до супротивника.

Цитадель — відокремлена й найбільш укріплена частина міста, фортеці, замку.

Частокіл — оборонна огорожа у вигляді ряду загострених угорі дерев'яних колод, укопаних в землю вертикально.

Штерншанц — зірчасте в плані укріплення.

Радимо відвідати

Музеї та заповідники, згадані в книзі, де можна докладніше ознайомитися з історією та культурою Гетьманщини

Музей гетьманства

Київ, вул. Спаська, 16-б. Тел.: (044) 462-52-90; 425-55-49.

Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського

Чернігів, вул. Горького, 4. Тел.: (04622) 7-26-50; 7-31-67.

Чернігівський обласний художній музей

Чернігів, вул. Горького, 6. Тел.: (0462) 67-67-15.

Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»

Черкаська область, місто Чигирин, вул. М. Грушевського, 26.

Тел.: (04730) 2-77-28; 2-78-27; 2-59-71.

Музей Богдана Хмельницького: тел. (04730) 2-89-31.

Музей археології: вул. Першотравнева, 30. Тел. (04730) 2-67-30.

Суботівський історичний музей: Чигиринський район, село Суботів.

Тел. (04730) 2-99-80.

Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця»

Чернігівська область, Бахмацький район, селище міського типу

Батурин, вул. Гетьманська, 74. Тел.: (04635) 4-84-37.

Музей «Будинок Генерального судді В. Кочубея»: вул. Гетьманська, 74.

Тел.: (04635) 4-80-08.

Державний історико-культурний заповідник у м. Глухові.

Сумська область, місто Глухів, вул. Т. Шевченка, 30.

Тел.: (05444) 2-35-57.

Глухівський міський краєзнавчий музей: вул. Терещенків, 42.

Тел.: (05444) 2-27-94.

Віктор Васильович Вечерський

Гетьманські столиці України

Відповідальний за випуск Слюсаренко Н. І.

Редактор Конєєва З. М.

Худ. редактор Баршинова О. Г.

Коректор Оболенська Н. Ю.

Верстка Корженівська А. В.

Дизайн обкладинки Бريدня Н. П.

Фотографії Вечерський В. В.

Здано до набору 20.04.07. Підписано до друку 16.01.08.

Формат 60x84/16. Гарнітура Ньютон. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 18,6 + вкл. 0,93. Ум. фарбо-відб. 22,79.

Обл.-вид. арк. 16,13 + вкл. 0,74. Вид № 79. Зам. № 8-0052.

ТОВ «Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»

01054, м. Київ, вул. Павлівська, 17, оф. 81.

Тел./факс: 8 (044) 569-10-74,

електронна адреса: iaa_nash_chas@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 2086 від 3 лютого 2005 року

Виготовлення фотоформ і друк
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика “Глобус”»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11

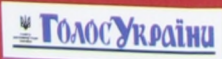
НЕВІДОМА УКРАЇНА

Віктор Вечерський

сучасність історичної спадщини

ГЕТЬМАНСЬКІ СТОЛИЦІ УКРАЇНИ

ISBN 978-966-8174-91-9

9 789668 174919 >